

Co 2413

1724 20
1727 50

**ЦЮ КНИЖКУ ВИДА-
ЛО ВИДАВНИЦТВО
РУХ ДО ХУ РО-
КОВИ Н ЖОВТНЕ-
ВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

**РЕДАКТОР А. БЕРЕ-
ЗИНСЬКИЙ, ХУДОЖ-
НИК АНАТОЛЬ ПЕ-
ТРИЦЬКИЙ, РЕ-
ФЕРЕНТ ОФОРМ-
ЛЕННЯ ТА ДРУКУ
В. ХМУРИЙ, ТЕХНЕР
О. ЯВОРСЬКИЙ**

1933 и.

7619-A

597

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

ВИБРАНІ ТВОРИ

Т1

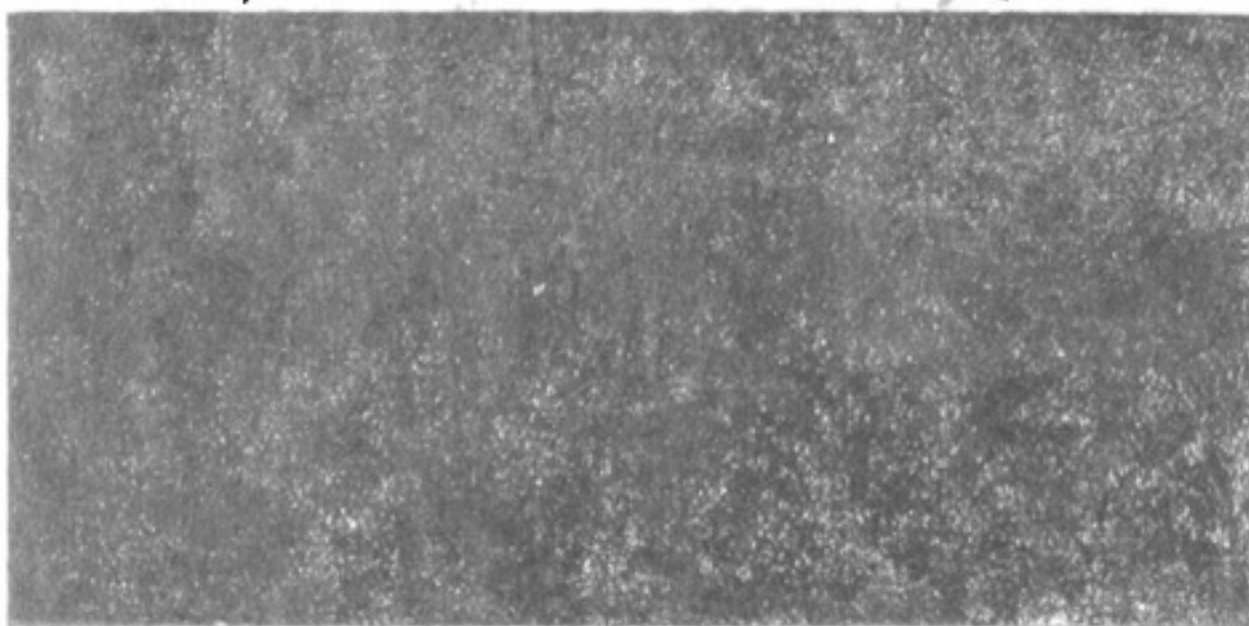
ВІДДІЛ СПЕЦФОНДІВ
БІБЛІОТЕКИ АН УРСР
Іав. № 62413

Р У Х

Бібліографічний опис
цього видання вміщено
в „Літописі українсько-
го друку“, Картковому
репертуарі й ін. показ-
чиках Укр. кн. палати.

Шб: 2-11/1-114.
+ ШР - 17 11

Л. п. №	1943
№	96-14

ВНООФ
Зібрано 20 08 с.

Головліт № 4468 (1748),
зам. № 2158, т. 3105,
11 1/4 ар., 14 др. в Києві.
Перед. на скл. 2 -IX, до
др. 21-X 1982, пап. 72-44
см. в. ст. для 100) пр. 5:
кг, 21(5-4) кг, на п. а.
100.800 зн. Вид. № 115.

ПЕРЕДМОВА

На протязі кількох останніх років дехто із наших не в міру дбайливих критиків рішуче й безапеляційно закреслює весь мій попередній, мало не чотирнадцятилітній творчий шлях пролетарського письменника. Робиться це дуже просто. Знаєте, хто такий Хвильовий? Та це той, що з „Запліте“, основоположник хвильовизму й автор „Вальдшнепів“. Про інші мої твори ані слова! Не існує ні моїх кількох томів (їх, до речі, по книгарнях давно вже нема), не існує й висловлювань відповідальних партійців про мою творчість, як про творчість, в якій чимало є корисного для радянського читача. Згадується лише колишня „гостра цікавість“ до моєї особи.

На „гостру цікавість“ я не претендую. Не претендую тому, що вона мене ніколи не приваблювала, не претендую й тому, що не належу до тієї категорії письменників, які вміють швидко й легко писати; я я великими труднощами переборюю т. з. „опір матеріялу“.

Але ніяк я не можу не вимагати від наших не в міру дбайливих критиків, щоб вони, сідаючи писати статті про мою перебудову, спершу брали на себе труд хоч якнебудь зазирнути в мої книжки. Не можна ж, шановне товариство, робити з людини, що на протязі багатьох років у силу свого розуміння і здатностей боролася за пролетарське мистецтво, — не можна робити з цієї людини *пролетарського* початківця, який допіру повернувся з ваплітівської еміграції й який крім „Вальдшнепів“ та хвильовизму нічого не мав за душею. Ви кажете, що я колись був „рупором українського фашизму“? Не заперечую! Ви запевняєте, що я покищо перебуваю в стані „ще недостатньої перебудови“? Теж вірю, бо в такому ж приблизно стані чимало сучасних пролетарських письменників. Але хіба тільки це й можна сказати про мою літературну роботу?

Проте, коли для вас у нашій радянській літературі не існує авторитетів, то давайте звернімось ще до буржуазної критики.

Беру один із кількох прикладів. В 1931 році вийшла німецькою мовою збірка моїх „Вибраних оповідань“. Як же відгукнулася буржуазна преса на цю мою збірку?

Рекомендую № 4 за 1932 рік „Бюлетеню експресних інформацій для книгарів, бібліотек і друзів книги“ (бюлетень напрямку католицьких партій, видавець д-р Шлісман, Інсбрук). В цьому бюлетені (даю переклад з німецької мови) буржуазна преса відгукується так:

„Десять оповідань, з яких ні одне не схоже на друге. У вступному оповіданні „Мати“ змальовується жахлива доля руської матері, що жертвує собою заради старшого сина. Молодший син її хоче вбити свого старшого брата, і вона приймає смертельний удар від цього молодшого сина, рятуючи свого випещеного улюбленця. Після фривольної „Варинської біографії“ іде розкішна сатира „Іван Іванович“, на якій сильно помітно вплив великих гумористів Англії. Іван Іванович партійний урядовець першої комуністичної епохи, що з своєю жінкою й двома дітьми користується з усіх переваг комунізму, але сам ще в цілком буржуа втрачає всяку рівновагу, коли він раптом чує про майбутню чистку партійного осередку, отже й місця своєї служби. Далі нанизуються інші картини комуністичного життя — серйозні, фривольні, страшні, жахливі події часів революції й божевільної громадянської війни, що вимагали незчисленних людських жертв.

„Навіть у перекладі, який, коли судити з передмови, значно послаблює достоїнства українського автора, кожне поодиноке оповідання становить маленький шедевр (Meisterwerk), якому з письменницького боку мало чого можна закинути. Але тим більше треба дорікати друкарському кладачеві.

„Для дозрілих читачів, для молоді й народніх бібліотек непридатна, комуністична!“ (підкреслення мов.—М. Х.).

Як бачите, мої оповідання не тому непридатні для закордонної молоді й закордонних народніх бібліотек, що вони недосконалі („кожне поодиноке оповідання становить маленький шедевр — „Meisterwerk“), а саме тому, що вони *комуністичні!* Так думає буржуазний рецензент, і так зовсім не думає дехто із наших радянських критиків.

Хто ж із них помиляється?

Не будемо гадати. Подаю на суд читачів збірку вибраних своїх творів у двох томах. Перший том іде під назвою — „Ліричні етюди“, другий під назвою — „Сатиричні етюди“. Проте, без сатири в першому томі, як і без лірики в другому, звичайно, не обійшлося. Ліричні етюди підібрані в такий порядок: оповідання про громадянську війну, далі — роки відбудовчого періоду. Мотиви мисливських новель продовжують другий відділ. Кінчається книга циклом шахтарських оповідань. Сатири другого тому, на мій погляд, не вимагають класифікації, і тому кожна із них посіла випадкове місце.

Маючи на увазі, що мої книжки можуть потрапити в руки малодосвідчених читачів, я до кожного твору написав невеличке вступне слово.

Микола Хвильовий.

ЛІРИЧНІ ЕТЮДИ

Герой новелі „Я“ — не революціонер. Це — так би мовити, „революціонізований“ індивідуаліст, себто один із тих дрібнобуржуазних інтелігентів, що не позбулися психологічного вантажу „молодої людини ХІХ сторіччя“, — людини, про яку зараз, з легкої руки М. Горького, багато пишуть у нашій пресі й яка, на жаль (та й на радість), і досі живе серед нас: жалкувати треба, що живе, радіти — що вже в невеликій кількості.

Новелею „Я“ автор рішуче повстає проти індивідуалізму. Дегенерата введено не випадково! Навіть кращий із тих, що в них „розколюється „я“, навіть він іде в супроводі „низенького лобу, розкуйовдженого волосся і приплюснутого носа“. Подвійність натури послідовно веде до виродження, до дегенерації.

Міг такий індивідуаліст активізуватися за часів громадянської війни? Принаймні в уяві — безперечно! В 20-х роках ХХ сторіччя на землі вже не існувало тихих закутків шатобріяннівських Рене.

Невже і герой новелі був колись, як він говорить, „главковерхом чорного трибуналу комуни“? Нічого подібного! Це просто маріння зарозумілого плутаника. В кращому разі він міг хібащо відступати з більшовиками! І то не командиром якогось червоного загону, а одним із пасажирів тих ешелонів, що в них евакуювалися наші родини.

Яку роль зіграла новеля свого часу? Автор певний, що зіграла вона роль революційну. Таких, як „я“, сьогодні ми майже не бачимо на нашій радянській землі, на початку ж НЕП'у серед дрібнобуржуазної інтелігенції їх було чимало. Поставивши „я“ в „красиву“, романтичну обстановку й у той же час показавши його нікчемність („дрібненькі сльози“, гістеричність, відсутність справжньої стійкості і т. д.), — автор тим самим очевидно сприяв перевихованню вищезгаданої інтелігенції в дусі комуністичного світогляду.

Чи в сенс друкувати цю новелю зараз? Мабуть, є! Хіба б ми в протилежному разі випускали життєписи „молодої людини ХІХ сторіччя“? Останньою заявою автор, до речі, — не збирається порівнювати себе з великими творцями „зайвих людей“.

Новелю „Я“ написано на початку 1923 року.

Я

(РОМАНТИКА)

‘ „ЦВІТОВІ ЯБЛУНІ“

далекого туману, з тихих озір загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я виходжу на безгранні поля, проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю. Я дивлюся в даль. — Тоді дума за думою, як амазонянки, джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершники летять, ритмічно похитуючись, до отрогів, і гасне день; біжить у могилах дорога, а за нею — мовчазний степ... Я одкидаю вії і згадую... воістину моя мати — втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати — наївність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю!) І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

.

Мати каже, „що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе...“ Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди... За вікном ішли росяні ранки і падали перлямутри. Проходили неможливі дні. З далі, з темного лісу брели подорожники й біля синьої криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест, зупинялись. То — молоде загір'я.

— Але минають ночі, шелестять вечори біля топіль, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними — літа, роки і моя буйна юність. Тоді дні перед грозою. Там, за отрогами сизого бору, спалахують блискавиці і накипають, і піняться гори. Важкий душний грім ніяк не прорветься з Індії із сходу. І томиться природа в передгроззі. А, втім, за хмарним накипом чути й інший гул — ... глуха канонада. Насуваються дві грози.

— Тривога! — Мати каже, що вона поливала сьогодні м'яту, і м'ята вмирає в тузі. Мати каже: „Надходить гроза!“ І я бачу: в її очах стоять дві хрустальні росинки.

I

Атака за атакою. Шалено напірають ворожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу, і йдуть фланги інсургентів у контратаку, а гроза росте, і мої мислі — до неможливості натягнутий дріт.

День і ніч я в трибуналі.

Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні портьери, древні візерунки, портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене з усіх кінців мого випадкового кабінету.

Десь апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію, що нагадує дальній вокзальний ріжок.

На розкішній канапі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонно наспівує азійтське: „ала - ла - ла“.

Я дивлюсь на портрети: князь хмуристь брови, княгиня — надменна зневага, княжата — в темряві столітніх дубів.

І в цій надзвичайній суворості я відчуваю весь древній світ, усю безсилу грандіозність і красу третьої молодости минулих шляхетних літ.

Це чіткий перлямутр на бенкеті дикої голодної країни.

І я, зовсім чужа людина, бандит — за одною термінологією, інсургент — за другою, я просто і ясно дивлюсь на ці портрети і в моїй душі нема й не буде гніву. І це зрозуміло:

— я — суддя, але я і людина.

Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори (маєток злетів на гору й царить над містом), коли сині димки здіймаються над цегельнею й обивателі, як миші, — за підворотні, у канаречний замок, темної ночі в моєму надзвичайному кабінеті збираються мої товариші. Це новий синедрион, це чорний трибунал комуни.

Тоді з кожного закутка дивиться справжня й воістину жахна смерть.

Обиватель:

— Тут засідає садизм!

Я:

— ... (мовчу).

На міській башті за перевалом тривожно дзвонить мідь. То б'є годинник. З темного степу доноситься глуха канонада.

Мої товариші сидять за широким столом, що з чорного дерева. Тиша. Тільки дальній вокзальний ріжок телефонного апарату знов тягне свою печальну, тривожну мелодію. Зрідка за вікном проходять інсургенти.

Моїх товаришів легко пізнати:
доктор Тагабат,
Андрюша,
третій — дегенерат (вірний вартовий на чатах).
Трибунал у повному складі.

Я:

— Увага! На порядку денному діло крамаря ікс!

З дальніх покоїв виходять льокаї і також, як і перед князями, схиляються, чітко дивляться на нас і ставлять на стіл чай. Потім нечутно зникають по оксамиту килимів у лябіринтах високих кімнат.

Канделябр на дві свічі тускло горить. Світлу не сила досягти навіть чверти кабінету. У височині ледве манячить жирандоля.

В городі — тьма. І тут — тьма: електричну станцію зірвано.

Доктор Тагабат розвалився на широкій канапі вдалі від канделябру, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. За ним іще далі в тьму — вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лише його трохи безумні очі, але я знаю:

— у дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завше нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусів стояти у відділі кримінальної хроніки.

Андрюша сидить праворуч мене з розгубленим обличчям і зрідка тривожно поглядає на доктора. Я знаю, в чому справа.

Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначено сюди проти його кволої волі. І Андрюша, цей

невеселий комунар, коли треба енергійно розписатись під темною постановою —

— „розстрілять“,

завше мнеться, завше розписується так:

не ім'я і прізвище на суворому життєвому документі ставить, а зовсім незрозумілий, зовсім химерний, як хетейський ерогліф, хвостик.

Я:

— Діло все. Тагабате, як ви гадаєте?

Доктор (динамічно):

— Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата й мнеться. Нарешті тремтячи і непевним голосом каже:

— Я з вами, докторе, не згодний.

— Ви зі мною не згодні? — і грохит хриплого реготу покотився в темні княжі покої.

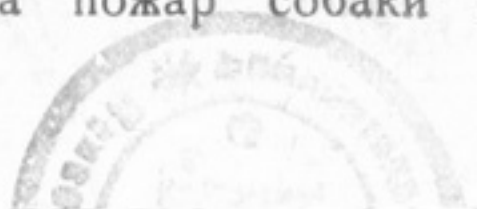
Я цього реготу чекав. Так завше було. Але й на цей раз здригаюсь і мені здається, що я йду в холодну трясовину. Прудкість моєї мислі доходить кульмінацій.

І в той же момент раптом передо мною підводиться образ моєї матері...

— ...„Розстрілять“ ???

І мати тихо зажурно дивиться на мене.

...Знову на далекій міській башті за перевалом дзвенить мідь: то б'є годинник. Північна тьма. В шляхетний дім ледве доноситься глуха каюнада. Передають у телефон: наші пішли в контратаку. За порт'єрою в скляних дверях стоїть заграва: то за дальніми кучугурами горять села, горять степи й виють на пожар собаки по

закутках міських підворотень. В городі тиша й мовчазний передзвін серць.

...Тагабат натиснув кнопку.

Тоді льокай приносить на підносі старі вина. Потім льокай іде, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор і вартовий. В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо, хижо.

Я думаю „так треба“.

Але Андрюша нервово переходить із місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так не чесно, що так комунари не роблять, що це — бакханалія і т. д. і т. д.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

Але, коли Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку й чітко написав своє прізвище під постановою —

„розстрілять“, —

мене раптово взяла розпука. Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця, це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звірячий інстинкт. І я, главковерх чорного трибуналу комуни — нікчема в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії.

„Але який вихід?“

— Який вихід?? — І я не бачив виходу.

Тоді проноситься переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

— Але я не бачив виходу!

Воістину правда була за Тагабатом.

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під

постановою, а дегенерат, смакуючи, вдивлявся в літери.

Я подумав: „коли доктор — злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палач із гільйотини“.

Але я подумав:

— Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому в моменти великого напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя мати — прообраз загірної Марії, і застигала у тьмі, чекаючи.

...Свічі танули. Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено,

— шість!

Досить! На цю ніч досигь!

Татарин знову тягне своє азійське: „ала-ла-ла“. Я дивлюся на порт'єру, на заграву в скляних дверях. — Андрюша вже зник. Тагабат і вартовий п'ють старі вина. Я перекидаю через плече мавзер і виходжу з княжого дому. Я йду по пустельних мовчазних вулицях обложеного міста.

Город мертвий. Обивателі знають, що нас за три-чотири дні не буде, що даремні наші контратаки: скоро зариплять наші тачанки в далекий сіверкий край. Город причаївся. Тьма.

Темним волохатим силуетом стоїть на сході княжий маєток, тепер — чорний трибунал комуни.

Я повертаюсь і дивлюся туди, і тоді раптом згадую, що шість на моїй совісті.

...Шість на моїй совісті?

Ні, це неправда. Шість сотень, шість тисяч, шість мільйонів — тьма на моїй совісті!!

— Тьма?

І я здавлюю голову.

...Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

Тоді я, знеможений, похиляюсь на паркан, становлюся на коліна й жагуче благословляю той момент, коли я зустрівся з Тагабатом і вартовим із дегенеративною будівлею черепа. Потім повертаюсь і молитовно дивлюся на східній волохатий силует.

...Я гублюсь у переулках. І нарешті виходжу до самотнього домика, де живе моя мати. В дворі пахне м'ятою. За сараєм палахкотять блискавиці й чути гуркіт задушеного грому.

Тьма!

Я йду в кімнату, знімаю мавзера й запалюю свічу.

... — Ти спиш?

Але мати не спала.

Вона підходить до мене, бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долоні й схиляє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її м'ятежний син, зовсім замучив себе.

І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я:

— Ах, як я втомився, мамо!

Вона підводить мене до свічі й дивиться на моє зморене обличчя.

Потім становиться біля тусклої лампади й зажурено дивиться на образ Марії. — Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир: їй незносні наші тривоги й хиже навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув:

— Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці!

І тоді, збентежений, запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це не більше, як фантом.

— Фантом? — знову здригнув я.

Ні, саме це — неправда! Тут, у тихій кімнаті, моя мати не фантом, а частина мого власного злочинного „я“, якому я даю волю. Тут, у глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільйотини один кінець своєї душі.

І тоді в тваринній екстазі я заплющую очі, і, як самець на провесні, захлинаюсь і шепочу:

— Кому потрібно знати деталі моїх переживань? Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше? Невже я не маю права відпочити одну хвилину?

Тускло горить лампада перед образом Марії. Перед лампадою, як різьблення, стоїть моя зажурна мати. Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить тихий голубий сон.

II

...Наші назад: з позиції на позицію: на фронті — паніка, в тилу — паніка. Мій батальйон наготові. За два дні я й сам кинусь у гарматний гул. Мій батальйон на підбір: це юні фанатики комуни

Але зараз я не менше потрібний тут. Я знаю, що таке тил, коли ворог під стінами города. Ці мутні чутки ширяться з кожним днем і, як змії, розповзлись по вулицях. Ці чутки мутять уже гарнізонні роти.

Мені доносять:

— Ідуть глухі нарікання.

— Може спалахнути бунт.

Так! Так! Я знаю: може спалахнути бунт, і мої вірні агенти ширяють по заулках, і вже нікуди вміщати цей обивательський хлам.

...А канонада все ближче й ближче. Частіш гінці з фронту. Хмарами збирається пил і стоїть над городом, прикриваючи мутне огняне сонце. Зрідка палахкотять блискавиці. Тягнуться обози, кричать тривожно паровики, проносяться кавалеристи.

Тільки біля трибуналу комуни стоїть гнітюча мовчазність.

Так:

будуть сотні розстрілів, і я остаточно збиваюся з ніг!

Так:

вже чують версальці, як у гулкій і мертвій тиші княжого маєтку над городом спалахують чіткі й короткі постріли; версальці знають:

— штаб Духоніна!

...А ранки цвітуть перлямутром і падають вранішні зорі в туман дальнього бору.

...А глуха канонада росте.

Росте передгрозя: скоро буде гроза.

.....

...Я входжу в княжий маєток.

Доктор Тагабат і вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене й наївно печально каже:

— Слухай, друже! Отпусти мене!

Я:

— Куди?

Андрюша:

— На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе. — Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він мені віддає „своє право“ купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

— Ви забуваєтесь! Чуєте?.. Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Тагабат динамічно:

— Так його! так його! — і покотив регіт по пустельних лябіринтах княжих кімнат. — Так його! так його!

Андрюша знітився, зблід і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

— Точка! Я відпочину. Працюй ще ти!

Я:

— Хто на черзі?

— Діло № 282.

Я:

— Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(Так, це був незамінимий вартовий: не тільки Андрюша — і ми грішили: я й доктор. Ми часто ухилялись доглядати розстріли. Але він завше був салдатом революції і тільки тоді йшов із поля, коли танули димки й закопували розстріляних).

...Порт'єра роздвинулась і в мій кабінет увійшло двоє: жінчина в траурі й мужчина в пенсне. Вони були остаточно налякані обстанов-

кою: аристократична розкіш, княжі портрети й розгардіяш — порожні пляшки, револьвери й синій цигарковий дим.

Я:

— Ваша фамілія?

— Зет!

— Ваша фамілія?

— Ігрек!

Мужчина зібрав тонкі зблідлі губи і впав у безпардонно-плаксивий тон: він просив милости. Жінка втирала платком очі.

Я:

— Де вас забрали?

— Там то!

— Защо вас забрали?

— За те то!

Ага, у вас було зібрання! Які можуть бути зібрання в такий тривожний час уночі на приватній квартирі?

Ага, ви теософи! Шукаєте правди!.. Нової? Так! Так!.. Хто ж це?.. Христос?.. Ні?.. Інший спаситель світу?.. Так! Так! Вас не задовольняє ні Конфуцій, ні Ляотсе, ні Будда, ні Мохаммет, ні сам чорт!.. Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце...

Я:

— Так по-вашому, значить, назрів час приходу Нового Месії?

Мужчина й жінка:

— Так!

Я:

— Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й жінка:

— Так!

Я:

— Так якого ж ви чорта, мати вашу перетак, не зробите цього Месію з нас?

Жінка заплакала. Мужчина ще більше зблід. Суворі портрети князя й княгині похмуро дивились із стін. Доносились канонада й тривожні гудки з вокзалу. Ворожий панцерник наїдає на наші станції — передають у телефон.

З міста долітає гамір: грохотали по мостовій тачанки.

...Мужчина впав на коліна й просив милости. Я з силою штовхнув його ногою — і він розкинувся горілиць. Жінка приложила траур до скроні і в розпуці похилилася на стіл.

Жінка сказала глухо й мертво:

— Слухайте, я мати трьох дітей!..

Я:

— Розстрілять!

Вмить підскаочив вартовий, і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

Тоді я підійшов до столу, налив із графіна вина й залпом випив. Потім положив на холодне чоло руку й сказав:

— Далі!

Увійшов дегенерат. Він радить мені одложити діла й розібрати позачергову справу:

— тільки но привели з міста нову групу версальців, здається, всі черниці, вони на ринку вели одверту агітацію проти комуни.

Я входив у роль. Туман стояв перед очима, і я був у тім стані, який можна кваліфікувати, як надзвичайний екстаз.

Я гадаю, що в такому стані фанатики йшли на священну війну.

Я підійшов до вікна й сказав:

— Ведіть!

...В кабінет увалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчував. Я дивився на город. Вечоріло.—Я довго не повертався, я смакував: усіх їх через дві години не буде! — Вечоріло.— І знову передгрозові блискавиці різали краєвид. На дальньому обрію за цегельнею підводились димки. Версальці насідали люто й яро — це передають у телефон. На пустельних трактах зрідка виростають обози й поспішно відступають на північ. В степу стоять, як дальні багатирі, кавалерійські сторожеві загони.

Тривога.

В городі крамниці забиті. Город мертвий і йде в дику середньовічну даль. На небі виростають зорі й проливають на землю зелене болотяне світло. Потім гаснуть, пропадають.

Але мені треба поспішати! За моєю спиною група черниць! Нуда, мені треба поспішати: в підвалі битком набито.

Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне:
— роз - стрі - лять!..

...
але я повертаюсь і бачу — прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати, з очима Марії.

Я в тривозі метнувся в бік: що це — галюцинація? Я в тривозі метнувся в бік і скрикнув:

— Ти?

І чую з натовпу женщин зажурне:

— Сину! мій м'ятежний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені замлоїло, я схопився рукою за крісло й похилився.

Але в той же момент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабаг:

— „Мамо“?! Ах ти, чортова кукло! Сісі захотів? „Мамо“?!

Я вмить опам'ятався й схопився рукою за мавзер.

— Чорт! — і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

— Ну, ну, тихше, зраднику комуни! Зумій розправитись і з „мамою“ (він підкреслив „з мамою“), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов.

...Я остовпів. Блідий, майже мертвий, стояв я перед мовчазним натовпом черниць із розгубленими очима, як зацькований вовк. (Це я бачив у гігантське трюмо, що висіло напроти).

Так! — схопили нарешті й другий кінець моєї душі! Вже не піду я на край города злочинно ховати себе. І тепер я маю одно тільки право:

— нікому, ніколи й нічого не говорити, як розкололось моє власне „я“.

І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити? Невже я, салдат революції, схиблю в цей відповідальний момент? Невже я покину чати й ганебно зраджу комуну?

...Я здавив щелепи, похмуро подивився на матір і сказав різко:

— Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього промовити, як знову кабінет задрижав од реготу.

Тоді я повернувся до доктора й кинув чітко:
— Докторе Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете й ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю!—я махнув рукою в той бік, де стояла моя маги, і мовчки вийшов із кабінету.

...Я за собою нічого не почув.

.....

...Від маєтку я пішов, мов п'яний, у нікуди по сутінках передгрозового душного вечора. Канонада росла. Знову спалахували димки над дальньою цегельнею. За курганом грохотали панцерники: то йшла між ними рішуча дуель. Ворожі полки яро насадили на інсургентів. Пахло розстрілами.

Я йшов у нікуди. Повз мене проходили обози, пролітали кавалеристи, грохотали по мостовій тачанки. Город стояв у пилу, і вечір не розрядив заряду передгроззя.

Я йшов у нікуди. Без мислі, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх погорблених плечах.

Я йшов у нікуди.

III

...Так, це були неможливі хвилини. Це була мука. — Але я вже знав, як я зроблю.

Я знав і тоді, коли покинув маєток. Інакше я не вийшов би так швидко з кабінету.

...Нуда, я мушу бути послідовним!

...І цілу ніч я розбирав діла.

Тоді на протязі кількох темних годин періодично спалахували короткі й чіткі постріли:

— я, главковерх чорного трибуналу комуни, виконував свої обов'язки перед революцією.

...І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене в цю ніч ні на хвилину?

Хіба то моя вина?

...В обід прийшов Андрюша й кинув похмуро:

— Слухай! Дозволь її випустити!

Я:

— Кого?

— Твою матір!

Я:

(мовчу).

Потім почуваю, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую й регочу на всі кімнати.

Андрюша суворо дивиться на мене. Його рішення не можна пізнати.

— Слухай. Навіщо ця мелодрама?

Мій наївний Андрюша хотів бути на цей раз проникливим Але він помилився.

Я (грубо):

— Провалювай!

Андрюша й на цей раз зблід.

Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, навіщо ця безглузда, звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодним дерев'яним обличчям.

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

Андрюша:

— Слухай!..

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

В цей момент над маєтком пронісся з шипотінням снаряд і недалеко розірвався. Забряжчали вікна, і луна пішла по гулких порожніх княжих кімнатах.

В трубку передають: версальці насідають, уже близько: за три верстви. Козачі роз'їзди показали біля станції: інсургенти відступають. — Кричить дальній вокзальний ріжок.

...Андрюша вискочив. За ним і я.

...Куріли далі. Знову спалахували димки на горизонті. Над городом хмарою стояв пил. Сонцемідь, і неба не видно. Тільки горова мутна курява мчала над далеким небосхилом. Здіймалися з дороги фантастичні хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелітали оселі й знову мчали й мчали. Стояло мов зачароване передгроззя.

...А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.

...Я забув про все. Я нічого не чув і — сам не пам'ятаю, як попав до підвалу.

Із дзвоном розірвалася біля мене шрапнеля, і на дворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки но хотів зиркнути в невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось узяв мене за руку. Я повернувся —

— дегенерат.

— От так стража! Всі повтікали!.. хі... хі...

Я:

— Ви?

Він:

— Я? О, я! — і постукав пальцем по дверях. Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме

на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

— „це сторож моєї душі“ і без мислі побрів на міські пустирі.

...А над вечір південну частину околиці було захоплено. Мусіли йти на північ, залишити город. Проте інсургентам дано було наказу задержатись до ночі, і вони стійко вмирили на валах, на підступах, на роздоріжжях і по мовчазних закутках підворотень.

...Але що ж я?

...Ішла спішна евакуація, ішла чітка перестрілка,

і я остаточно збивався з ніг!

Палили документи. Одправляли партії заручників. Брали решту контрибуцій...

...Я остаточно збивався з ніг!

...Але раптом переді мною виринало обличчя моєї матері, і я знову чув зажурний і впертий голос.

Я одкидав волосся й поширеними очима дивився на міську башту. І вечоріло, і знову на півдні горіли оселі.

...Трибунал збирається до побігу. Навантажують підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ. Тільки наш самотній панцерник завмирає в глибині бору й затримує з правого флангу ворожі полки.

...Андрюша десь ізник.

Тагабат спокійно сидить на канапі й п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказами й зрідка іронічно поглядає на портрет князя. Але цей

погляд я відчуваю саме на собі, і він мене нервує і непокоїть.

...Сонце зайшло. Конає вечір. Надходить ніч. На валах ідуть перебіжки, і одноманітно відбиває кулемет. Пустельні княжі кімнати завмерли в чеканні.

Я дивлюся на доктора й не виношу цього погляду в древній портрет.

Я різко кажу:

— Докторе, через годину я мушу ліквідувати останню партію засуджених. Я мушу прийняти отряд.

Тоді він іронічно й байдуже:

— Ну, і що ж? Добре!

Я хвилююсь, але доктор єхидно дивиться на мене й усміхається. — О, він, безперечно, розуміє, в чому справа! Це ж у цій партії засуджених моя мати.

Я:

— Будь ласка, покиньте кімнату!

Доктор:

— Ну, і що ж? добре!

Тоді я не витримую й шаленію.

— Тагабат! Останній раз попереджаю: не жартуйте зі мною.

Але голос мій зривається, і мені булькає в горлі. Я пориваюся схопити мавзера й тут же прикінчити з доктором, але я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і пізнаю, що від мене відходять рештки волі. Я сідаю на канапу й жалібно, як побитий безсилий пес, дивлюся на Тагабата.

...Але йдуть хвилини. Треба вирушати.

Я знову беру себе в руки і в останній раз дивлюся на надменний портрет княгині.

Тьма.

... — Конвой!

Вартовий увійшов і доложив:

— Партію вивели. Розстріл призначено за містом: початок бору.

...Із - за дальніх отрогів виринав місяць. Потім плів по тихих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки. Опівночі пронизав зеніт і зупинився над безоднею.

...В городі стояла енергійна перестрілка.

...Ми йшли по північній дорозі.

Я ніколи не забуду цієї мовчазної процесії — темного натовпу на розстріл.

Позаду рипіли тачанки.

Авангардом — конвойні комунари, далі — натовп черниць: в ар'єргарді — я, ще конвойні комунари й доктор Тагабат.

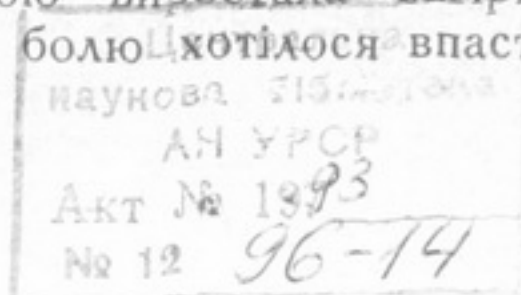
...Але ми напали на справжніх версальців: за всю дорогу жадна черниця не промовила жадного слова. Це були фанатички.

Я йшов по дорозі, як тоді — в нікуди, а збоку мене брели сторожі моєї душі: доктор і дегенерат. Я дивився в натовп, але я там нічого не бачив.

Зате я відчував:

— там ішла моя мати з похиленою головою. Я відчував: пахне м'ятою. Я гладив її милу голову з нальотом сріблястої сивини.

Але раптом переді мною виростала загірнадаль. Тоді мені знову до болю хотілося впасти

на коліна й молитовно дивитися на волохатий силует трибуналу.

...Я здавив голову й ішов по мертвій дорозі, а позаду мене рипіли тачанки.

Я раптом відкинувсь: що це? галюцинація? Невже це голос моєї матері?

І знову я пізнаю себе нікчемною людиною й пізнаю: десь під серцем нудить. І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілось мені— так, як у дитинстві, на теплих грудях.

І спалахнуло:

— невже я веду її на розстріл?

Що це: дійсність чи галюцинація?

Але це була дійсність: справжня життєва дійсність — хижа й жорстока, як зграя голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуча, як сама смерть.

...Але, може, це помилка?

Може, треба інакше зробити?

Ах, це ж боюнство, легкодухість. Єсть же певне життєве правило *errare humanum est*. Чого ж тобі? Помиляйся! і помиляйся саме так, а не так!.. І які можуть бути помилки?

Воістину: це була дійсність, як зграя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озір невідомої прекрасної комуни.

...І тоді я горів в огні фанатизму і чітко відбивав кроки по північній дорозі.

...Мовчазна процесія підходила до бору. Я не пам'ятаю, як розставляли черниць, я пам'ятаю:

до мене підійшов доктор і положив мені руку на плече:

— Ваша мати там! Робіть, що хочете!
Я подивився:

— з натовпу виділилася по-
стать і тихо самотньо пішла на узлісся.

...Місяць стояв у зеніті й висів над безоднею.
Далі відходила в зеленолимонну безвість мертва
дорога. Праворуч маячив сторожевий загін мо-
єго батальйону. І в цей момент над городом
знявся рясний огонь — перестрілка знову була
тривогу. То відходили інсургенти, — то помітив
ворог. — Збоку розірвався снаряд.

...Я вийняв із кобури мавзера і поспішно
пішов до самотньої постаті. І тоді ж, пам'ятаю,
спалахнули короткі огні: так кінчали з черниціями.

І тоді ж пам'ятаю —

з бору вдарив у тривогу наш панцерник. —
Загудів ліс.

Метнувся вогонь — раз,

два —

і ще — удар! удар!

...Напирають ворожі полки. Треба поспішати.
Ах, треба поспішати!

Але я йду і йду, а самотня постать моєї матері
все там же. Вона стоїть, звівши руки і зажурно
дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване
неможливе узлісся, а самотня постать усе там же,
все там же.

Навкруги — пусто. Тільки місяць ллє зелене
світло з пронизаного зеніту. Я держу в руці мав-
зера, але моя рука слабіє, і я от-от заплачу
дрібненькими сльозами, як у дитинстві на теплих
грудях. Я пориваюся крикнути:

— Мати! Кажу тобі: іди до мене! Я мушу
вбити тебе.

І різко мій мозок невеселий голос. Я чую, як мати говорить, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе.

...Що це? Невже знову галюцинація?
Я відкидаю голову.

Так, це була галюцинація: я давно вже стояв на порожнім узліссі напроти своєї матері й дивився на неї.

Вона мовчала.

...Панцерник заревів у бору. Здіймались огні. Ішла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсургенти відходять.

...Тоді я у млості, охоплений пожегом якоїсь неможливої радості, закинув руку на шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів мавзера й нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос, похилилася вона на мене.

Я положив її на землю й дико озирнувся. — Навкруги було порожньо. Тільки збоку темніли теплі трупи черниць. — Недалеко грохотали гармати.

...Я заложив руку в кишеню і тут же згадав, що в княжих покоях я щось забув.

„От дурень!“ — подумав я.

...Потім скинувся:

— де ж люди?

Нуда, мені треба поспішати до свого батальйону! — І я кинувся на дорогу.

Але не зробив я й трьох кроків, як щось мене зупинило.

Я здригнув і побіг до трупа матері.

Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертво. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді я звів цю безвихідну голову й пожадливо впився устами в білий лоб. — Тьма.

І раптом чую:

— Ну, комунаре, підводься!

Пора до батальйону!

Я зиркнув і побачив:

— переді мною знову стояв дегенерат.

Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно пора! — Тоді я поправив ремінь свого мавзера й кинувся на дорогу.

...В степу, як тисячолітні багатирі, стояли кінні інсургенти. Я біг туди, здавивши голову.

...Ішла гроза. Десь пробивалися досвітні плями. Тихо вмирав місяць у пронизаному зеніті. З заходу насувалися хмари. Ішла чітка, рясна перестрілка.

.....

...Я зупинився серед мертвого степу:

— там, в дальній безвісті, невідомо горіли тихі озера загірної комуни.

В перший раз оповідання із „Варинної біографії“ надруковано 1928 року в книзі першій альманаха „Літературний Ярмарок“. Прочитавши це оповідання, критики заметушилися: один із авторитетних на той час демостенів дуже жалкував, що автор зробив з героїні „робітничо-селянську богородицю“, другий скаржився, що автор зацікавився такою собі зовсім непотрібною Варєю. Третій навіть обвинувачував мене у великій прихильності до грубого натуралізму. Подивімось, чи мали вони рацію. Коротко.

В образі Варі, як це видно й без окулярів, автор подав читачеві збірний тип масовика дрібної буржуазії. Словом, щодо натуралізму, то це оповідання є типовий романтичний етюд („щодо вина, то він пив воду“, як говорив колись, здається, Віктор Гюго). Гіперболі, узагальнення — це попутники романтичного письма, а саме ними й просякнута моє оповідання. Чи може без окулярів не видно, що Богодухівська Варя не одна Варя, — що це тисячі Вар і не лише богодухівських?

Другому критикові відповідь коротенька. Вірно: вульгаризатори пролетарської літератури ніколи не цікавились перевихованням дрібнобуржуазних мас. Я цим питанням завжди цікавився, саме тому я й звернув увагу на таку собі нікому непотрібну Варю.

Але перед третім демостеном я схиляю своє непокірне чоло й роблю йому елегантний кніксен. Він мав рацію жалкувати, що я зробив з героїні „робітничо-селянську богородицю“, бо... з неї я справді нічого іншого й не міг зробити.

Яка основна ідея твору? Життя дрібної буржуазії завжди йде під контролем „чужої волі“, себто під контролем волі якоїсь класи — чи то буржуазії, чи то пролетаріату — в залежності від обставин. За часів великої громадянської війни пролетаріат, тягнучи за собою вищезгаданий соціальний прошарок, не міг не запліднити його своїми ідеями, і він його, як відомо, запліднив. Великі маси дрібної буржуазії побігли туди, кудя з боями „підступили загони червоних полків“, бо запліднена ідеями революційної класи дрібна буржуазія відчула „щось таке, що з його влади їй уже ніколи не вирватись“. І коли дрібнобуржуазна Варя з Манастирської, народивши сина, не найшла світліших порівнянь, як порівняти себе з богородицею, то чому автор мусить робити в неї щось інше?

ІЗ ВАРИНОЇ БІОГРАФІЇ

ародилась Варя на Слобожанщині, в повітовому містечку Богодухові, 1900 року, здається. Мати її, Ярина Федорівна, належала до того класичного типу українських бублешниць, що їх, мабуть, ще ніхто в світі не перекричав. Батько Варин, Трохим Климентович, був, навпаки, тихенький п'яничка (за спеціальність узяв собі — носити жінчині бублики на базар), і можна сказати, доти не виділявся з кола богодухівських мешканців, аж поки вияснилося, що він, четвертий супруг Ярини Федорівни, зовсім не думає вмирати, як це зробили його три нещасливі попередники, цебто аж поки всі побачили, що він, цілком задовольнивши ненажерливі бажання своєї грудастої й широкозадої дружини, примусив її завагітніти й народити бистрооку дівчинку.

Перші дитячі роки Варя провела на Манасгирській вулиці — на тій вулиці, де, крім бубликів, так багато ще виробляють паляниць та смачних брусиків. Коли Варі було чотири роки, Ярина Федорівна дуже вславилась своїм майстерством: кращої за неї бублешниці вже не було в цілому повіті. Прецінь приблизно біля цього часу вияснилося, що Трохим Климентович, остаточно закріпивши за собою славу не абиякого чоловіка, все

таки не здібний був відбити в Ярини Федорівни охоту до чужих чоловіків і — головне — приохотити її до народження другої дитини.

Таким чином, бистроока Варя залишилась без брата й без сестри.

В Богодухові, крім вулиці Манастирської, є ще й так звані „Соболі“. Це той закуток, що з нього колись вийшов і Трохим Климентович, і де так багато різних кравців та чоботарів тощо. Саме на Соболях Варя й розважалась, коли їй стукнуло дев'ять років. На Соболях вона ходила до свого дідуся, до батька Трохима Климентовича, відомого богодухівського чинбаря. Там її розважав, звичайно, не запах від кожухів — „чинбарський квасок“ (такого, правда, на Манастирській вулиці не було), її розважало там Мерло — річка, що тече у славетне Ворскло, оспіване поетом Щоголевим.

На Мерлі Варя гралася „у крем'яшки“ з соболівськими дівчатами і на Мерлі ж вона пізнавала життя та — головним чином — анатомію від різних Петриків та Ваньків, що дуже добре орієнтувалися в цій науці і не згірше за своїх батьків загинали в „грехетажних янголят“. З річки Варя йшла до дідуся-кожум'яки, і дідусь-кожум'яка, теж таки тихенький п'яничка, розповідав їй, що Ворскло тече у Дніпро, а Дніпро — в Чорне море, так що коли західньо-європейська культура „зачепить Расею“, то з Богодухова можна буде допливти до самісінького океану.

Дідусеві казки не дуже зворушували Варю, але вона їх усе таки уважно вислухувала. Вона знала, що, розповівши казку, дідусь дасть їй копійку, а на копійку Варя купить собі цукерок.

Таким чином, уже змалку Варя зарекомендувала себе і трошки практичною людиною і людиною без зайвих романтичних ухилів. Правда, Варя вміла і захоплюватись, і горіти, і навіть зробити непродуманий вчинок, вона вміла і гірко плакати, і голосно реготати, але і сміх, і плач, і захоплення — ніщо не виділяло її з її ж таки сіренького оточення. Варя росла на звичайну собі українську жінку, на бублешницю тощо, і можна було чекати, що в свій час і в свою чергу вона народить якусь нову бублешницю чи то якогось нового чинбаря.

Кожна людина дивиться на світ очима свого світогляду. Отже, і я інакше не вмію дивитись. Коли на Вариному життєвому шляху були такі, скажімо, роки, як рік 1905-й, то я й питаю: як же на неї вплинули вони?

1905 рік на Варю, очевидно, ніяк не міг вплинути, бо їй було тоді тільки п'ять весен. Зате 1914-й, що застав її в городській школі, вже трошки вплинув на неї, і саме в тому сенсі, що вона почала мріяти про невідомого прапорщика з золотими погонами, героя й георгіївського кавалера, а також їй дуже захотілося піти на фронт сестрою милосердя. Особливо її провокували на цей вчинок безусі добровільці і ще особливіш — Петя Покровський, син богодухівського старожива й домовласника. Варя була закохана в Петю, але Петя, колишній гімназист, про це нічого не знав, і от Варі дуже хотілось, щоб він про це узнав хоч на фронті, куди він поїхав, про її кохання до нього нічого не взнавши. З мрій про сестру милосердя, звичайно, нічого не вийшло.

— Ти мені гляди, Варко, — сказала колись

широкозада бублешниця, побачивши Варю за ілюстраціями „Огонька“. — Гляди мені, щоб ці журнали не призвели тебе до мечтанія.

— Ви, мамо, вічно натякаєте на щось, — кинула незадоволено Варя. — Як самі були молоді, то тільки й знали, що до хлопців... Одчепіться від мене!

— До хлопців, кажеш? — здивовано промовила бублешниця. — Ну, й падлюка ж ти, Варко!.. Ну, й виродок! Ач куди вже закидає: до хлопців! Гляди мені, щоб за ці твої ранні слова не вибила я тебе цією ось кочергою.

— Ти, того... не дуже, — вставив своє слово і Трохим Климентович — персона з малоросійської комедії. — Щоб, значить, як мати каже...

На цьому розмову й було скінчено. Ярина Федорівна взяла собі в голову, що Варя не така вже маленька дівчина, як це їй здавалося. Ярина Федорівна подумала, що Варя пішла саме в неї, а не в батька (бублешниці теж з 14 років закортіло до хлопців), а Варя подумала, що їй і справді не варто на фронт іти, коли прапорщик може й сам у Богодухів приїхати. Словом, Варя не сперечалася.

Але коли Варя чотирнадцяти років тільки мріяла про вищеназваних прапорщиків з золотими погонами, то сімнадцяти вона вже ходила з ними по алеях богодухівського скверу — того скверу, що його місцеві баришні називали чомусь „шквирело“. Гуляти, до речі, було страшенно весело: поперше, тоді якраз трапилась революція, і були різні веселі гулянки, подруге, Ярина Федорівна вже прямо порадила Варі, щоб вона не дуже гавила і, коли підвернеться порядна

людина, поспішила „закрутити любов“. Ог що сказала Ярина Федорівна в 1917-му.

— Нічого не зробиш, Варко, — сказала Ярина Федорівна. — І тілом і лицьом ти вилита мати, та й характером, мабуть, пішла в мене. Отже, я й бо ось за твою жіночу долю. Одним словом, крути. Але крути з розумом і без мечтанія. Як приведеш дитину несвоевременно, їйбогу, з двору вижену!

Варя уважно вислухала цю пораду і добре запам'ятала її. „Лицьом“ вона і справді подібна була до матері (носик задиркуватий, щічки, як пампушки, і червоні, а про очі й говорити не приходиться), подібна вона була до матері і фігуркою: така ж точнісінько широкозаденька та грудаста. Щождо характеру, то краще давайте змовчимо: Варі такі соромні сні снилися кожної ночі, що про них Ярина Федорівна навіть і не мріяла.

Отож і пішло тепер друге видання богодухівської бублешниці гуляти з материною інструкцією. Гуляла Варя, „канешно“, в тому ж таки богодухівському скверу, що стоїть недалеко від базару, якраз напроти дому Савича, колишнього дрібного богодухівського поміщика. Гуляла вона з прапорщиками та іншими революційними вояками. Прапорщики та інші революційні вояки були люди молоді, веселі і часто водили Варю в кіно.

Ночі були чарівні, завжди пахло небо і зорі і весь світ. Над Богодуховом часто стояв ніжний провінціяльний місяць, і тоді щось йокало в грудях і хотілося летіти в голубу височінь, під самісіньке небо... І думала, значить, Варя:

„от - от закручу!“ А воно з гулянок так нічого й не вийшло: мало не всі прапорщики та інші революційні вояки настоювали, щоб Варя „привела дитину несвоевременно“, а Варя цього не хотіла.

Вдалося Варі „закрутити любов“ хоч і з прапорщиком, певніше — з офіцером, але, на жаль, з офіцером липовим, і на жаль не за материною інструкцією.

Богодухів—містечко непомітне. Було там, правда, щось тоді до 15 тисяч мешканців, була там, правда, і одна лікарня, і одна гімназія, і шість нижчих шкіл, і навіть до двадцяти поганеньких промислових установ, але й лікарня, і школи, взагалі всі культурні установи — все це було і по інших повітових містечках, так що мешканцям нічим було й позадаватися трохи. Правда, богодухівські бублики, як сказав би стиліст типу Гоголя, надзвичайно смачні, таких бубликів, мабуть, нема в якійсь, скажімо, Умані; правда, на богодухівських горах стояв колись досить поетичний монастир (дехто з місцевих патріотів навіть запевняв, що він поетичніший за славетний Охтирський); правда, в околицях міста є романтичні кучугури, а в самому місті жили колись два незрівняних юродивих — Вася й Стьопа, але, на жаль, правда й те, що слава про все це так і не пішла далі Богодухова.

І все таки і в це непомітне повітове містечко пролізли більшовики, і все таки й тут вони немало наробили репету. Так що, значить, мус ли прийти після них гетьман з німцями, і оточили цю країну шуцмани, і, значить, був серед німців один німець, що в нього Варя, звичайно, і

закохалася. Але справа не в німцеві, а в гетьманському (можна сказати, колишньому петлюрівському) офіцерові, вроді як у прапорщиківі, тільки без золотих наплічників.

У Богодухів прийшов хлопець — Сергій Петренко. Хлопець молодий, цікавий і — командир. Зустрілася Варя з ним на Соболях у свого дальнього родича Івана Панасовича, що служив сільським учителем на Богодухівщині і спершу стояв за Петлюру, розуміючи його, Петлюру, як революціонера, а потім, правда, як це буде видно далі, зрозумівши, що це була помилка, щиро перекинувся в більшовицьку пропаганду і виступав уже далі як голова ревкому. Зустрілася Варя з офіцером гетьманським — Сергієм Петренком — і одразу ж „закрутила з ним любов“. І трапилось так, що пішла вона з ним до Мерла. Йдуть вони, значить, по березі і розмовляють про те, про інше і особливо про кохання. І не помітили вони, як вийшли за город. А за городом ліс і осінь димить на горизонті. Ввійшли в ліс. Осика червона, як червоне золото, аж горить, тихі клени загрузли в ніжному янтарі свого листя, а молоді вільхи наче посміхаються — такі зелені, аж синявою взялися. Ну, тут і трапився гріх. І не зчулася Варя, як уже обтрушується — червона й щаслива — й не знає, що їй робити. Цілує Сергія, а самій зрідка в голову порада Ярини Федорівни. Та, правда, скоро заспокоїлась. Сергій пообіцяв оженитися, а про гріх не треба говорити матері. Варя і не сказала. Та поки Сергій збирався оженитися, прийшла „савецька власть“. Варя не встигла навіть і похвилюватися як слід. Підводиться колісь з ліжка, а на вулиці вже червоні

шпацірують. Молодий сніжок рипить за вікном. Ахнула Варя, а воно, виходить, що її Серьога й не думав тікати кудись. Виявилося, що він був за шпійона в гетьманському військові і зовсім не гетьманець чи то петлюрівець, а „камунічеської большевик“, як одразу ж назвала його Ярина Федорівна. Варя дуже зраділа, хоч їй і неприємно було, що Сергій тепер не офіцер. Але потім зовсім зраділа, бо Серьога і при „савецькій власті“ залишився за командира. Так що почала Варя гуляти з ним і при новому режимі.

— Він, канешно, твій Серьога, не з благородних виходить і, кажуть, мастеровой з заводського цеху, — сказала колись Ярина Федорівна, бачачи, що Варя не „шугейно“ „закрутила любов“, — алс що ж зробиш, коли тепер і пропагандисти і командири пішли з простого народу. Так тому й бути: благословляю... коли не бреше і сурйозно наміряється оженитись.

— Тільки він, мамо, хоче гражданським браком, — несміливо подала Варя.

— Не видумуй, Варко! — скрикнула Ярина Федорівна. — Я тобі дам такого гражданського, що ти й у двері не потрапиш!

— Ти того... не дуже! — вставив своє слово і Трохим Климентович. — Щоб, значить, як мати каже...

— Та я ж, мамо, нічого... Я ж говорю тільки, що він говорить.

— Ото ж бо й є! Адійотка ти! Ти говори, що мати говорить, а він хай каже, що ти кажеш. О! Спитай свого батька: посмів би він мені щось непристойне запропонувати?

— Ти того... не дуже! — знову вставив своє

слово Трохим Климентович. — Щоб, значить, як мати каже...

— Я, мамо, нічого, — ще раз заперечила Варя. — Я тільки про те, що Серьозі камунічеські правила не дозволяють у церкві вінчатися.

Ярина Федорівна стукнула ногою.

— Ой, краще змовч, Варко! Доки ти мені будеш насупротив виражатися? Га? — Ярина Федорівна так захвилювалася, що аж піт їй виступив на лобі. Тоді вона витерла піт кінцями своєї голов'яної хустки і замовкла. Але потім скоро одійшла й сказала вже багато тихше:

— Так що на тобі, Варко, моє останнє слово: не хоче він вінчатися прилюдно — ми поїдемо до якогось деревенського попа! Скажи йому, що пущай вон асабливо не турбується: все устрою як слід. Так устрою, що ні одна собака не буде знати.

Можливо, Ярина Федорівна і „устроїла б все як слід“, але Сергій Петренко все таки не схотів вінчатися в церкві. Варя захвилювалася. Саме тому захвилювалася, що під серцем їй уже заворушилось маленьке. Тоді Ярина Федорівна, догадуючись, мабуть, що Варка обов'язково „приведе дитину несвоевременно“, а може й просто не бажаючи випустити з рук цікавого командира, примушена була остаточно піддатися.

— Ай, дівко, — нарешті сказала вона. — Біда мені з тобою! Та, мабуть, прийдеться плюнути на попа... Прости мене, господи, на цьому кощунському слові (бублешниця перехристилася). Іди, мабуть, до ревкому та записуйся там на громадянський брак. Понравився мені твій Серьога і Іван Панасович (Іван Панасович і справді був уже

головою ревкому) розпинається за нього. Каже: і командир отлічної і пропагандист небикновеной.

Варя, „канешно“, дуже зраділа й побігла до Серьоги. А за кілька днів вона вже перейшла до нього й на квартиру.

Сергій цілий день був на ногах і тільки ввечері приходив до своєї молодої дружини. Але Варя ходила, як божевільна, і їй здавалося, що вона ні на хвилину не розлучається з Серьогою. Її неповторний медовий місяць пройшов, звичайно, під золотом осик і, можна сказати, вже давно пройшов, та Варі він знову прийшов. Варя була занадто гаряча самичка, і ягоди її трохи набухлих грушоподібних грудей також сторожко здригалися, як і кілька місяців тому. Одним словом, світ взяло в тісне коло, і в цьому колі залишився один Сергій. Десь когось розстрілювали, десь (і навіть дуже близько) йшла запекла боротьба, десь напружено клекотіло громадське життя, а для Варі існували тільки запашні провінціяльні ночі, що в тривозі мчалися над Богодуховом. Варя зідхала спорзними зідханнями гарячої бистроокої самички і нічого не чула й не бачила.

Так пройшло кілька місяців, кілька солодких надзвичайних місяців.

Але от вітер, що стих було, раптом рвонувся і вогні мало не погашеної пожежі знову зашурмували. Контрреволюційний південь зібрав усі свої останні сили і, підтриманий гарматами англо-французьких рантьє, перейшов у наступ. Офіцерські частини так рішуче й упевнено рушили вперед, що армії робітничо-селянського уряду ніяк не могли вдержати позицій і з боями почали відходити на північ.

Країна насторожилась і захвилювалась. Але тепер захвилювалась по-справжньому й Варя. Раніш на зміну влади Варя дивилась дуже просто (мовляв, як же воно за цих буде!), зате тепер вона так просто дивитись не могла. Коли в останній час навіть розмови про рештки генеральських банд — розмови, які загубили свою гостроту, — Варя почала приймати з деякою неохотою, то тепер, побачивши, що недалеко майбутнє багате на серйозні події й обіцяє чимало несподіваних сюрпризів, — тепер вона дуже затривожилась. Правда, Богодухів, як і інші північні райони республіки, жив ще рожевими надіями й тільки по деяких галузях будівництва крадькома (щоб не налякати обивателя) приступав до часткової ліквідації справ, але це Варю зовсім не тішило, і особливо не тішило Ярину Федорівну: бублешниця, а через неї й Варя, знала, що мало не весь південний край уже кипить напруженим, подекуди переляканим життям військового табору, що там замість ревкомів функціонують диктаторські трійки, а замість оптимістичних бюлетенів перемоги населення дістає тривожні й не завжди приємні накази, що там, нарешті, ворога чекають з хвилини на хвилину, і ніхто вже не припускає, що цей раптовий наступ є хоч і красивий, але недовговічний вогонь від фюєрверку.

— Ой, Варко! Що ж це ти наробила! Спортила ти все моє життя! — схвилювано сказала колись Ярина Федорівна. — Якби побралася з афіцером, то не було б цієї суматохи... Ну, й сукин же син твій шпійон! Ну, й гадюка комуністська! Ех, Варко, Варко! Мовчала я, але тепер не можу мовчати. Як подивлюсь на твій несвоє-

времений живіт, так би й розірвала твого Серьогу. Таки обдурив, падлюка... Коли ж це ти з ним нагуляла? Ще, мабуть, за гетьмана?

Ярина Федорівна прямо таки виходила з себе. Але справжня паніка знялася тоді, коли Варин Серьога вирішив негайно покинути Богодухів. Сергій Петренко був один із тих відважних і відданих людей революції, які добровільно поспішали на найнебезпечніші ділянки фронту й яких навіть ніжні очі молодих дружин не могли зупинити. Він виїхав з Богодухова однієї літньої душевної ночі й залишав Варю в сльозах біля Ярини Федорівни. Перед тим, як покинути її, він довго втішав її (також втішав і Ярину Федорівну). Він обіцяв, що все буде добре і що він скоро повернеться з фронту. Та втішити йому так і не вдалося, бо Ярина Федорівна не стільки була стривожена судьбою Сергія Петренка („пропадай він пропадом“), скільки тим, що Варку вже тепер не візьме „благородной человек“, скільки тим, що... як же тепер бути? Чи не влетить Варці від офіцерської влади за її „командира“?

— Главное діло — живіт видають! — говорила Ярина Федорівна. — Хто там знає, як ти жила з ним? Може, за горняшку служила... А от живіт видають!..

Варин живіт і справді був величезний і дуже помітний. Вона була в стані мало не закінченої вагітності й на протязі якихсь трьох - чотирьох тижнів мусіла народити дитину.

— Главное діло — живіт видають! — знову зідхала Ярина Федорівна і скреготіла зубами. — І главное діло — не знаю, що й робити, бо чує моє серце, що скоро вже...

Бублешниця не помилилась. Дні рожевих надій і прихованої тривоги пройшли: Захвилювалась і північ України, а зокрема й Варин городок. Проголошено було становище облоги, і місцевий гарнізон почав реорганізовуватись у партизанський полк. По всіх поштових і степових трактах та дорогах загадочились обози слобожанських возів. Обози так енергійно поспішали на північ, що вже не було жадного сумніву: білі таки будуть у Богодухові!

Хоч Варя й проклинала вкупі з Яриною Федорівною свою судьбу, але вона все таки кохала свого Серьогу і все таки думала про те, що їй не можна залишатися в своєму городі, коли її городок покинуть армії робітничо-селянського уряду. Варя, звичайно, ніколи не належала до партії, але хіба це дає їй хоч маленьку гарантію, що її не зачепить караюча рука контррозвідки? Правда, Серьога, від'їжджаючи на фронт і не припускаючи, очевидно, що далекий від позицій Богодухів скоро почне евакуватись, не дав їй жадної поради. Але Варя й без чоловіка знала, що їй треба негайно поспішати з від'їздом.

— Мамо! — сказала колись Варя, звертаючись до Ярини Федорівни. — Чи не підете ви до Івана Панасовича порадитись, як мені виїхати з города?

— Виїхати з города?.. Чи не здуріла ти? — скрикнула бублешниця. — Куди ти поїдеш, та ще й з таким животом?

Ярина Федорівна почала доводити Варі, що їй нема ніякого сенсу „теліпатися кудись у прірву“, що може, нічого й не трапиться їй, може (та й напевне!), ніхто її не зачепе за нової влади

що коли вже говорити про Серьогу, то — чорт з ним! На чорта він здався, коли так поводитьсь з дружиною й залишає її саму? Був гріх — согрішила, ну, так тому й бути! Може, ще й найдеться „благородной человек“ і обвінчається з нею. До речі, вона ж і не вінчалася по-християнськи. Може, то сам бог так зробив, не допустив до другого гріха.

— Мамо! — почала було Варя, але Ярина Федорівна її різко перебила:

— Покинь, я тобі кажу, мамкати! Що ти там розумієш?

— Ти того... не дуже! — вставив своє слово й Трохим Климентович. — Щоб, значить, як мати каже...

І Варя замовкла. І Варя, можна сказати, упокорилась. Але не тому, між іншим, вона упокорилась, що так дуже боялась батьків, а тому, що вона й сама почала зрідка думати, що й справді її ніхто не зачепе за нової влади, тому що, нарешті, хоч Серьога і гарний хлопець, але, може, його нема вже й на світі, а коли живий він, то вже тепер, за нової влади, не бути йому ні пропагандистом, ні командиром.

Так що вирішено було пересидіти баталію в своєму рідному закуткові, що на Манастирській, і не думати про евакуацію.

І з тим більшим задоволенням Варя не думала про евакуацію, що евакуація прямо таки лякала її своїм хаосом.

Треба щиро сказати: революційний нарід уміє перемагати й наступати, та ніяк не вміє відступати й тягати за собою барахло. Пляни евакуації і справді виглядали дуже химерно. Вивозили

снаряди, військовий одіж і цілі цейгавзи, але й вивозили десятки пакгавзів (висловлюючись фігурально) жіночих панталонів та ліфчиків. Вивозили друкарські машинки й цілі типографії, але й вивозили для чогось старі столи, десятки старих столів і надзвичайно багато звичайних стільців, що тоскно витикалися в небо своїми мало не столігніми ніжками. Вивозили курей, гусей, свиней та іншу домашню живність, але й вивозили матраци, кроваті й ще багато дечого з мертвого спального реманенту. Все це посувалось з Богодухова і через Богодухів на слобожанських возах. І ці обози так лякали Варю, що навіть Ярина Федорівна порадила їй рідше виходити з дому й сама взялася діставати інформації про події в місті і на фронтах.

Словом, евакуація йшла прискореним темпом. За обозами поволі й досить поважно для такого блискавичного моменту посувалися отари овець і гурти рогатої худоби. Воли ревли, коні іржали. Над дорогами стояли хмари сірого пороху. Раз-у-раз, наздоганяючи й переганяючи навантажені гачанки, на шляхи вискакували одинокі вершники й, стурбовані, раптом зникали десь. Появлялися й цілі загони кавалерії. Але ці чомусь весело погикували й так войовничо помахували шаблями, що тил, куди вони рішуче мчалися, кожної такої хвилини можна було прийняти за фронт.

Але теж приблизно Ярина Федорівна (Варя тепер майже не виходила з дому) спостерігала й на залізниці. Станція ломилась від деморалізованих натовпів і від не менш дезорганізованих вагонів. Тільки „пульман з заложниками“ чітко вирисовувався з цього евакуаційного хаосу. Все

поспішало від грізної канонади й пожарів, які обхоплювали мало не всі кінці нічного південного неба.

Хоч Ярина Федорівна і категорично була проти виїзду своєї доньки з Богодухова, але вона не могла не цікавитись, хто ж тікає на північ. Зрідка їй самій боляче йокало під серцем і вона думала: „а може хай виїздить“? Та, придивляючись до евакуаційної публіки, вона тільки ще більше заплуталась.

Людей, що поспішали на північ, і справді не можна було назвати єдиним організованим і організуючим цілим. Це був розхристаний конгломерат. Тікали з містечка й фізично безсилі батьки та матері комуністів, тікали й деякі комунари з барахлом, які вважали, що фронт може почекати, а барахло обов'язково треба „спастися“ й обов'язково треба здати „під розписку“ десь за тисячу верстов від позиції. Тікали деякі нервові обивателі, котрі страждали на манію пересліду і, щиро симпатизуючи південному військові, ніяк не могли припустити, що їх помилують за „зраду“ за те, що вони в свій час не пішли з друзями англо-французьких рантьє, тікали й різні авантюристи, які придбавши „іменем пролетаріату“ деяке майно, поспішали перенести його в більш безпечне місце. Словом, різні люди тікали на північ за тих душних днів тривожного дев'ятнадцятого року. І, придивляючись до цих людей, Ярина Федорівна тільки зідкала тяжко.

Але Ярині Федорівні, як звичайно й Варі, на тиждень було десять п'ятниць, і тому, зробивши одне вирішення, вони вже почали думати про протилежне. Справа в тому, що колись симпатичні їм крамарі, дрібнобуржуазні інтелігенти

та священники стали раптом потроху діяти і вже, очевидно, готували для Варі не зовсім приємні сюрпризи. Дочекавшись довгожданого часу, ці люди тепер не ховали усмішок задоволення й при нагоді, коли це було безпечно, з надзвичайно злою іронією поглядали на Варю й на Ярину Федорівну. Правда, вони так поглядали й на всіх інших городян, які так чи інакше зв'язали свою долю з долею революції і які з тих чи інших причин примушені були залишатися вдома й чекати на прихід нової влади, але від цього легше не було.

— Так що, мамо, буде біда! — кинула одного разу Варя, входячи до хати. — Зустріла я сьогодні Карпа Сидоровича, так він так подивився на мене, що аж сумно стало.

— Та й чого ж йому дивитись на тебе привітно, — сказала пририта горем бублешниця, — коли твій Серьога стояв у його зятя на квартирі по камунічеській лінії? Вон не асабливо до неї прихильний.

Бублешниця й тепер не помилялась. Карпо Сидорович, місцевий крамар і давній ворог Ярини Федорівни, давно вже „точив зуба“ на Варку — „камунічеську шлюху“ і тепер при зустрічах з молодницею вже не міг стерпіти й не подивитись на неї відповідно. Одного разу він уже навіть і розперезався, можна сказати.

— Так що здравствуйте, Варваро Трохимовно Петренкова... тоісь верная гражданська супруга камуніста Петренка, — сказав Карпо Сидорович, зустрівшись з Варєю. — Що ж це ви пашли з панської фатери? Сумліваєтесь?

Карпо Сидорович особливо не міг пробачити

Варі, що вона жила в будинкові його зятя, крамаря другої гільдії. І не те обурювало Карпа Сидоровича, що подружжя Петренкових прожило на цій квартирі, не заплативши ані копійки („цур їй пек з цією платнею, зять навіть сам шукав когось із чекістів до себе в дім, щоб менше робили реквізицій і щоб не тремтіти кожної хвилини!“) — обурювало Карпа Сидоровича те, що якась там Варка, дочка поганої бублешниці, з якою він от уже кілька років судиться, котру він знає, „як облуплену“, і яка, на його компетентний погляд, мідного п'ятака не варта, — так от ця Варка задрипана насмілилась жити в покоях його зятя, поважного крамаря другої гільдії! От що обурювало Карпа Сидоровича, і він уже давно постановив при першій нагоді подякувати їй за таку образу.

— Чого ж це ви мовчите, Варваро Трохимовно Петренкова? — говорив далі крамар і дивився на Варю своїми маленькими підмасленими очима. — Сумліваєтесь?.. Воно й правда: камунічеська платформа не пройшла, тікають по чім попало!

Варя стояла перед крамарем і перелякано дивилась на нього. Та й що вона скаже йому, коли вона давно вже в його власті? Піде на нього пожаліється? Піде до свого дальнього родича, Івана Панасовича і розповість йому про думки Карпа Сидоровича? Ні, вона цього ніколи не зробить, бо тоді вже напевне генерали її не помилюють.

— А це ж... що це ви собі набігали, Варваро Трохимовно? — говорив крамар, сально посміхаючись і пальцем тикаючи у Варин живіт. — Від гражданського мужа? Хі-хі!.. Камунічеський приплод

для нового офіцерського режиму? Не погана справа — що й казати!.. Та тільки — звиняюсь! Хто його знає, де цей приплод опинеться. Звиняюсь!

Тут крамар уже не міг не зірватись із тону й, підбадьорений свідомістю, що Варя добровільно мусить віддати себе на глум і ні в якому разі не піде на нього скаржитись, заскреготів зубами й дав волю своїм схованим почуттям.

— Звиняюсь! Господа генерали тобі, Варко, не подарують камунічеської пропаганди. Звиняюсь!

— Що ви кажете, Карпе Сидоровичу, — не стерпіла тут перелякана Варя. — Коли ж це я пропаганду вела? Невже ви не знаєте, що я ніколи не була в партії?

— Ти не була в партії? А чому ж ти тоді в гражданськiм браку состояла з камуністом? Ну? Ну, от скажи мені? Чому? Захотілось камунічеського? От тобі й буде камунічеський! — Тут Карпо Сидорович раптом облизався й засюсюкав: — Я, звісно, не проти природи... Воно й шлюха — чоловік... Але зачем ти, детка, завагітніла! Зачем не зробила аборту? От що мене мучає!..

На доказ того, що його й справді мучає, Карпо Сидорович нервово висякався й тяжко відхнув. Варя мовчки стояла серед вулиці. В грудях їй було тісно й неприємно. Варя думала: „треба тікати“. Але Варя, мабуть, так би й не втекла, коли б не випадок. Словом, Варя таки примушена була, мало не остаточно вирішивши не покидати Богодухова, знову передумати своє рішення й не тільки передумати, але й справді покинути свій рідний городок.

Це трапилося не тоді, коли можна було порівнювати добре влаштуватись у якомусь з поїздів, що евакуювались на північ, навіть не за тих душних днів, коли козачі роз'їзди були в якихсь двадцяти верстах від повітового містечка — це трапилося якраз в останній день.

Ніч була гаряча. Грози не було, але далекі зоряниці аж до ранку палахкотіли по всіх кінцях повітового містечка. Чути було короткі постріли. І на цей раз не тільки обивателі не наважувались трошки поспати, але й активні діячі робітничо-селянського уряду ніяк не могли раціонально використати подарені їм судьбою години відпочинку. Все було в тривозі. Центр міста вже давно змертвів, та цієї ночі він був особливо мертвий. Ранок прийшов надзвичайно тривожний. До дев'ятої приблизно години решток загонів робітничо-селянського уряду не видно було. І, тільки коли вже байдуже гаряче сонце височенько зупинилось над городком, по порожніх вулицях заторохкотіли полкові обози відступаючої армії. О дванадцятій приблизно годині розірвалася перша шрапнель. Ворог був уже під „стінами міста“.

Ярина Федорівна, що її дуже тривожила Варина судба, навіть цього дня не стерпіла не вийти з дому. Повернулася вона захекана й червона.

— Ох, Варко! Ох, донечко моя! — сказала вона, важко дихаючи й сідаючи на ослінчик. — Зустріла я, значить, зараз Івана Панасовича. Так ти слухай, що він каже мені...

Тут бублешниця змовкла й раптом заплакала.

— Та що ж він каже, мамо! — затривожилась Варя. — Ну говоріть же, не мучайте мене!

До Ярини Федорівни підійшов і Трохим Климентович: у таких випадках, коли плакала бублешниця, він, завжди до всього байдужий і завжди трохи п'яненський, мовчки зупинявся біля своєї дружини й дивився на неї чомусь здивованими очима.

— Що він каже? — промовила, нарешті, Ярина Федорівна крізь сльози й витираючи очі кінцями голов'яної хустки. — А от що він каже. Як почув він, що ти сидиш досі в городі, так як не сплесне руками, як не закричить! Що це ви, каже, зі своєю донею надумали? Чи не тронулись розуму? Невже ж, каже, думаєте, що її белі не розстріляють? (Так і сказав, голубонько, „розстріляють“!). Я йому те, інше, навіть про вагітність твою згадала. А він мені своє. Невже ви, каже, забули, що Сергій, цебто чоловік твій, у „чеці“ служив? Я йому те, інше: мовляв, чим же моя донька винна, що він у чеці служив? Так він і слухати не хоче. Негайно, каже, кличте до мене товаришку Варю (цебто тебе так називає) і більше, каже, я з вами й розмовляти не хочу... цебто зо мною. Ну оце я й прибігла. Думаю: як уже моя Варка товаришкою стала, то вже тут треба щось міркувати... Ой, бідна моя голівонько!

Ярина Федорівна знову заплакала. Трохим Климентович ще більш поширив свої здивовані очі. А Варя зблідла й мовчить.

— Невже ж таки, доню, тебе можуть розстріляти?.. Белі, значить, афіцери?

— Бог його знає... Може й розстріляють, — нарешті, промовила перелякана Варя. — Карпо Сидорович дуже нахваляється...

Та далі Варя вже нічого не промовила.

Ярина Федорівна гнівно подивилась на неї й скрикнула:

— Так чого ж це ти мені цього раніш не говорила? Ну?

— Про Карпа Сидоровича? Та хіба ж я вам не говорила?

— Про якого там Карпа! Про те, що тебе белі розстріляють?

— А я ж почім знала, мамо? — почала було Варя. — Та ви ж і самі мені не радили тікати...

— Я не радила? — ще голосніш скрикнула Ярина Федорівна. — Та я ж тільки не радила тобі зв'язуватись з цим жевжиком камунічеським, з цим твоїм Серьогою... щоб він тобі...

— Мамо! — в свою чергу скрикнула Варя. — Що ви говорите? Навіщо ви на мене набріхуете?

Ярина Федорівна вдарила об'їди руками.

— Я набріхую?.. Ой, Варко, гляди, щоб я тебе й сьогодні не вибила.

— Ти того... не дуже! — вставив своє слово й Трохим Климентович. — Щоб, значить, як мати каже...

Але Ярина Федорівна вже нічого не казала й знову витирала очі кінцями своєї голов'яної хустки: в цей надто тривожний момент вона не могла до кінця показати свого характеру. Ярина Федорівна тому не могла показати характеру, що вона (ах, боже мій!), вона нічого не розуміє, буквально нічого, в цих „камунічеських та афіцерських“ справах, тому що вона — не будемо ховатись — дещо й радила своїй доні, але хіба ж вона думала, що все так погано закінчиться? Тому, що вона — й тепер не будемо ховатися — і справді не радила Варці тікати з Богодухова, але хіба ж

таки всі й тікають? Чому ж не залишитись?.. Невже ж таки вона мусіла „безприкословно“ відпустити свою доньку чорт знає куди, та ще й у такий час, коли, мабуть, на тому тижні прийдеться до „кушерки“ йти?.. І невідомо, чим би скінчилася ця трагікомічна сценка, коли б у цей момент недалеко від їхньої хати не розірвався снаряд. Варя, що ніколи не відзначалася великою рішучістю, на цей раз інстинктивно рвонулася до дверей і, не попрощавшись з батьками, кинулась на вулицю. За кілька хвилин вона вже підбігала до центрального майдану свого рідного повітового містечка.

Тільки тепер Варя як слід усвідомила собі весь жах свого становища. І справді: хіба ж її чоловіка не зненавиділи місцеві крамарі тощо? Хіба ж вони за Серьогу не зненавиділи й її? Боже мій, як же їй розум затуманило на цей час! Хіба ж мати щось розуміє в цих справах? Чому ж Варя тільки до її порад прислухалася?.. Хіба Карпо Сидорович не нахраляється щось зробити з її „приплодом“? Хіба вчора він не прямо натякнув їй, що тільки в тому разі, коли вона стане його любовницею, він не піде до нової генеральської влади з відповідними доносами? Отже треба негайно тікати з города! Негайно!

Варя мало не бігла до ревкомівського будинку, де вона сподігалася зустріти Івана Панасовича, голову, як відомо, цього ж таки ревкому, її дальнього родича. Варине обличчя зовсім спітніло і від швидкої ходи і від гарячого сонця. Її великий живіт випинався вперед, і здавалося, що Варя несе велику повігрянку кулю.

На вулицях було зовсім мертво. То тут, то там

розривалися снаряди. Рештки полкових обозів уже пройшли, і тепер ніхто не порушував тиші. Обивателі сиділи по льохах і не наважувались виходити на вулиці. Тільки де-не-де надто вже цікаві мешканці випроваджали з вікон Варю своїми здивованими поглядами. За Богодуховом, у південній частині околиці, йшла рясна перестрілка.

Іван Панасович, що до нього поспішала Варя, опинившись у скрутному становищі, не тільки не перекинувся до якогось нового Петлюри, але й енергійно почав організовувати місцевий партизанський полк. Поперше, йому подобався робітничо-селянський лад і подобалось те, що за цього ладу навіть він, непомігний сільський вчитель, що вийшов із задрипаних богодухівських Соболів, може керувати цілим повітом, подруге, він, як він сам говорив, почав, „пронікаться“ матеріялістичними розуміннями історії: мовляв, без пролетарської революції ніяк не обійдешся і, значить, треба довести її до кінця. Соболівські кустарі хоч і почали вироджуватись у десятих роках нашого сторіччя в п'яничок та непотрібних людей, але, з другого боку, вони почали й постачати для богодухівського суспільства немало інтелігентних і надзвичайно цікавих горожан. Іван Панасович саме до останніх, цебто до інтелігентних та цікавих і належав. (Мав він, до речі, й голову таку левину й таку велику, яку мав колись і Карло Маркс). Так що Варя даремно поспішала до ревкомівського будинку. Іван Панасович у цей час там не міг бути: він, енергійний та молодий (справа йде про його партійний стаж) більшовик, міг бути тільки на передових позиціях.

Самс там Іван Панасович і був. Ревкомівський будинок — для голови ревкому, а Іван Панасович ревком уже ліквідував і виступав тепер у ролі командира нового партизанського полку.

Варя вскочила в колишній дім Савича, цебто в ревкомівський будинок, і побачила там тільки розкидані папери. Тоді вона почала перебігати з кімнати в кімнату і доти перебігала, аж поки гнітюче безгоміння не перелякало її до смерті. Варя знову вибігла на вулицю й кинулась по дорогах. Серце так билось, що от - от вискочить. І, безперечно, вона доти б метушилася по містечку, доки б у містечко зайшли й білі. Але все Варине життя складалося по суті з випадків і завжди було під контролем чужої волі, а тому й на цей раз на допомогу прийшов новий випадок і нова чужа воля.

— Куди це ти, Варю, так розігналася? — зупинила її, нарешті, людина, що раптом вийшла з - за рогу.

Варя від несподіванки мало не впала. Але, побачивши, що перед нею стоїть товариш Матвій, з сльозами кинулась до нього й почала в'ясняти, в чому справа. В'ясняла вона довго й плутано, навіть можна було чекати, що її співбесідник не витримає бесіди і втече, але товариш Матвій, на щастя, не втік. Звичайно, колишньому бомбардиру - наводчикові, а нинішньому помічникові командира полку, цебто помічникові Івана Панасовича, не до Варі було (він, віддавши деякі розпорядження своєму обозові, біг до бойової частини), проте й не вислухати Вариного горя, цебто не вислухати горя дружини свого великого приятеля Сергія Петренка, він теж не міг.

Товариш Матвій, нарешті, зупинив свою співбесідницю:

— До ревкому тобі, — незадоволено сказав він, — нічого було й бігати, бо Івана Панасовича не тільки там давно нема, но, можна сказати, і в городі.

— Нема? — скрикнула Варя. — Що ж мені робити, товаришу Матвіє?

— А я почом знаю? — суворо кинув старий артилерист. — Ну, говори: почом?.. Чи може, ти думаєш, що ми до тебе спеціальну няньку приставимо?

Старий артилерист був дуже незадоволений з Вариної поведінки. Він навіть щось пробурмотів собі під ніс з приводу того, що ще довго, мовляв, Богодухову прийдеться „давати порядок“. Але, будучи по суті добродушною людиною й мало чим відрізняючись від оспіваного в тисячах оповідань та романів типу вояки-добряка, він пояснив Варі, що Іван Панасович зараз за містечком, у шанцях, командує тією частиною, що стримує офіцерські банди, і, подруге, наказав їй негайно бігти до полкового обозу, давши їй точну адресу і записку з наказом пристроїти Варю десь біля полкової кухні.

Таким чином Варя й попала в партизанський полк.

В своєму містечкові полк недовго простояв. Відбивався він досить героїчно, але вдержати офіцерські частини не було жадної фізичної можливості. Полк знову зупинився тільки в містечку (в колишньому заштатному городку) Красному Кугі, або, як його ще інакше називають, у Краснокутську, що стоїть на тому ж такі Мерлі, і мав

тоді, здається, до 10.000 мешканців. Містечко кілька разів переходило із рук у руки і, нарешті, залишилося за партизанським полком. Отже, партизани розтаборилися в городі, по одному боці Мерла, а офіцери в лісі — по другому. Штаб партизанського полку зупинився в містечкового крамаря. За кілька днів безперервних боїв супротивники так виснажилися, що тепер здібні були тільки досить в'яленько перестрілюватися та посилати один одному по два чи то по чотири снаряди в день. Полковий обоз теж стояв у вищезазваного крамаря, отже, й Варя опинилася там же. Полкова кухня покищо не функціонувала (партизани діставали їжу від місцевих городян), і Варя по суті нічого не робила. Так що залишалася їй тільки зрідка плакати по закутках і багато думати про свій рідний Богодухів.

І Варя плакала і Варя думала. Думала, „канешно“, і про свою судьбу, що розбила її молоде життя. Думала, що вона в Богодухів, на Манастирську вулицю, вже ніколи не повернеться, думала про сквер — „шквирю“, про Стьопу юродивого, головатого, що так багато їсть на тротуарі і що його все таки дуже шкода, бо й з ним зв'язано запах богодухівських закутків і запах пахучих ночей біля провінціального кіна. Думала навіть про Карпа Сидоровича і думала, що Карпо Сидорович, мабуть, не пішов би на неї жалітись білим і, значить, не треба було тікати. Думала, нарешті, що вона днями, очевидно, народить дитину, і тоді що ж їй робити? Мабуть, усе таки даремно вона виїхала з Богодухова, даремно „кинулась у прірву“. І Варя почала придивлятись до краснокутських мешканців. Їй уже бракувало

чужої волі, і вона мусіла шукати доброї людини, що вивела б її із цієї дороги в безвість на дуже приємний і ясний шлях до Манастирської вулиці. Але, на жаль, краснокутські мешканці були налякані стріляниною й боями так, що їх не видно було на вулицях, а шукати їх по хатах Варя боялася.

Одного разу (саме в ті дні, коли партизани добре закріпилися в Красному Куті, саме в ті дні, що на них кінчаються уривки Вариної біографії), — одного разу над містечком сховався літній прозорий світанок. Мало не весь штаб полку сидів у садку крамаря. Дехто так досі й не лягав спати, дехто вже відпочив трохи. Крамар раз-у-раз виносив з хати гарячі самовари й, затаївши злобу, люб'язно посміхався та поїв „дорогих гостей“ пахучим чаєм, що залишився в нього ще зі старого режиму, а також підносив різні варення. Партизани пили чай і їли з таким смаком варення, наче вони ніколи не пили чаю й ніколи не бачили варення. (Правда, більшість з них варення таки й не бачили). До столу раз-у-раз підбігали вистові, що, прив'язавши біля палісаднику своїх коней, ішли інформувати штаб про стан того чи іншого флангу. За столом сиділи також Іван Панасович та товариш Матвій. Вони вже встигли по черзі відпочити й тепер зустрічали новий день новими турботами. Розмова йшла про батарею й про снаряди. Річ у тому, що через селян-перебіжчиків ворог дуже вихваляв партизанську батарею (нею керував товариш Матвій) і через цих же селян партизани узнали, що їхня батарея „прямо таки наводить паніку“ на супротивника і що, можливо, тільки завдяки батареї товариша Матвія парти-

зани так довго й затримуються під Красним Кутом, але партизанам також було відомо, що їхня батарея не сьогодні - завтра мусить змовкнути, бо снарядів залишилося щось дуже мало, і тоді вже, мабуть, і триматися далі під Красним Кутом буде неможливо. Товариш Матвій замислився: він, очевидно, думав про те, де б дістати снарядів, а Іван Панасович тільки трусив незадоволено своєю марксовою головою і, очевидно, нічого не думав. З Івана Панасовича вийшов дуже непоганий вояка, його можна було бачити на найнебезпечніших ділянках фронту, і тільки завдяки капризам химерної фортуни, його не вибило з рядів у першій же сутичці із супротивником. Іван Панасович так сміливо їздив по лінії фронту в час бою на своїй білій кобилі, що її він ревізував у одній з богодухівських економій, як міг би їздити лише якийсь полководець за часів Аттили, — за тих часів, коли ще наука не знала вогнестрільної зброї, але організувати постачання, скажімо, снарядів для полку чи то щось інше організувати в тій же частині — на це Іван Панасович не мав, на жаль, здібностей. Отже, товариш Матвій замислився, а Іван Панасович трусив головою.

В цей момент раптом до столу підскочив один з безвусих партизанів — схвильований, червоний та, можна сказати, радісний, і, звернувшись до Івана Панасовича, скрикнув:

— Уже!

— Що таке „уже“? — спитав Іван Панасович, здивовано подивившись на юнака. — Чи не склад снарядів ти десь намацав?

— Які там снаряди!.. — безнадійно махнув той рукою. — Треба бігти за кушеркою.

Іван Панасович, як і товариш Матвій, ще з більшим здивованням поширили очі на чудакуватого вояку робітничо - селянського уряду.

— За якою там „кушеркою“?.. — мало не одночасно спитали вони.

— А за такою кушеркою, — сказав партизан, — що Варка дитину народила. Цілу ніч мучилась у клуні, і тепер ось народила... Пищить!..

Іван Панасович усміхнувся. Посміхнувся й товариш Матвій. Тоді сказав, значить, товариш Матвій трохи схвильованим голосом і начебто в задумі:

— Пищить!.. Кажеш, пищить новорождьонной малютка?.. Но, помежду прочим, ти, товаришок, не в курсі діла, і, можна сказати, кушерка вже непотрібна, раз запищало.

Молодий партизан збентежено подивився на товариша Матвія й почервонів. І справді: як це йому досі не прийшло в голову, що „кушерка“ потрібна саме тоді, коли дитина ще не появилась на світ божий і зовсім не тоді, коли ця ж таки дитина вже примружує очі під ударами досі невідомого їй світла й пищить.

— Ну так де ж там воно пищить? — сказав Іван Панасович і підвівся. — Веди нас до нього.

Підвівся й товариш Матвій. За якусь хвилину вони му́сили бути в клуні. Але коли вони підійшли до Варі, біля неї вже був цілий натовп партизанів. Варя лежала в яслах бліда й схудла, а біля неї на рядні — живий шматок м'яса. Варя всміхалась, можна сказати, зажурено-щасливою посмішкою й раз - у - раз позирала на своє немовля. На її чоло лягли тонкі риски втоми від недавно перенесеної фізичної муки, але її зовсім не гривожила присутність біля неї людей, їй навіть приємно було,

що ці лоди прийшли до неї, і тому ані Іван Панасович, ані товариш Матвій — ніхто з них не найшов потрібним звільнити клуню від наговпу, і тому командира та помічника його одразу ж замкнуло тісне партизанське коло.

— Народила, Варю, дитину? — сказав Іван Панасович і, скинувши догори свою марксову голову, теж чомусь почервонів: він, мабуть, таким же хлопчиськом відчував себе, як і той пацан-партизан, що допіру доносив йому про народження Вариного пацаночка.

— Народила, Іване Панасовичу! — ледве чутно промовила Варя й обвела весь наговп своїми хи-мерними й тепер уже перелякано-здивованими очима, наче вона боялася, що в неї віднімуть її дитину. — Синочка народила. Від камуніческого більшовика.

Немовля запищало. Партизани ще тіснішим колом оточили ясла. Всі ці суворі вояки робітничо-селянського уряду дивились на Варю такими зацікавленими очима, ніби й справді Варина дитина раптом розв'язала їм якусь надзвичайну загадку.

— Так, значить, від камуніческого більшовика? — промовив вражений у саме серце товариш Матвій і, зробивши надзвичайно серйозне обличчя, замислився. — Ог гражданський случай. Сключительний!

Старого артилериста, дуже, до речі, сентиментальну людину, так зворушив цей „гражданський случай“, що він навіть ні з того, ні з сього сльозу змахнув з правого ока. Старий артилерист далі вже нічого не міг промовити. Мовчали і всі інші партизани. В клуні зупинилась така

урочиста тиша, ніби в яслах лежав не Варин карапет, а син легендарної богоматері — легендарне немовля Ісус. Якраз над яслами, де лежала Варя зі своєю дитиною, ворожий снаряд кілька днів тому прорвав стелю (товариш Матвій запевняв, що це зовсім випадково, бо й справді більше таких вдалих пострілів супротивник уже не робив), і тому якраз над яслами стояли голубі далі вранішнього літнього неба. Десь під стріхою цвірінькали горобці і так весело й бадьоро іржали за повітками коні, що навіть близька одноманітна перестрілка біля Мерла не викликала суму й важких думок. Варя тиснула до своїх грудей своє маленьке дитинча, і загадкова посмішка (чи то щастя, чи то зажури) так і не злітала з її надхненного обличчя. Зрідка вона позирала на партизанів, і те, що вони мамуловато топгалися на одному місці, що вони невідомо для чого оточили її, що вони, не знаючи, що їй говорити, тільки чомусь ніяково посміхалися дитячими, наївними, такими ж, як Варя, посмішками — це Варю зовсім не бентежило. В цих молодих і старих, борода-тих і безусих обличчях вона відчувала щось велике, незрозуміле, щось рідне й одночасно чуже, щось близьке й одночасно далеке, але все таки щось таке, що з його власти їй уже ніколи не вирватись. Перервав безгоміння той же товариш Матвій і таким же занадто серйозним та врочистим голосом.

— Так що життя чоловічеське возродилось! Від камунічеського більшовика! — філософськи відзначив товариш Матвій. — Ну, що ж: пушай живе паходной малютка на здоров'я! А тебе, Варю, всі ми, можна сказати, од лиця всієї нашої

робочо - крест'янської маси поздравляємо з новорождьоним сином і так що просимо не турбуватись.

Але не встиг товариш Матвій договорити останніх слів, як на Мерлі в цей момент енергійно зататакали ворожі кулемети. Ворог, мабуть, вирішив перейти в наступ. Відсутність снарядів у партизанській батареї підбадьорила його. Червоне, як кров, сонце вже лягло на обрій і обіцяло гарячий день гарячого, завзятого бою. Партизани посунули з клуні. Першим вискочив заклопотаний Іван Панасович. Зацвірінькав горобець і стих. Знову енергійно зататакали ворожі кулемети й десь, уже тривожно, заїржав партизанський кінь. Над Красним Кутом розірвалась шрапнель.

— Ич, як кроє, падлець! — сказав товариш Матвій, прокидаючись від своєї врочистої промови. — Ну, нічого, не турбуйся, Варю, — ми його зараз трохи припинимо. Відпочивай зі своїм малюткою спокійно... А якщо буде невдержка, то для такого случаю ми тобі й підводу заброніруємо.

Товариш Матвій насторожився, ще трохи постояв і рішуче рушив за ворота.

Клуня зовсім спорожніла. Горобці, що стихли було, знову завзято зацвірінькали. Десь закричав півень і хтось когось далеко покликав. Словом, Варя залишилась сама.

— Баю - бай! — глибоко зідхнувши, в перший раз несміливо промовила вона і пригорнула дитину до своїх грудей. — Баю - бай!

Дитина стала засинати. Але й перевтомлена за ніч Варя теж відчула, як злипаються їй очі... Та й чому їм не злипатися, коли їй так спокійно

на душі, ніби й справді нема ніякої перестрілки, ніби й справді тривога ніколи й не безумствувала над Красним Кутом. Варя починає згадувати товариша Матвія, і кожного разу, коли вона згадає його, на її серце лягає якийсь досі незнаний їй ніжний біль...

...І так пройшло кілька хвилин і, нарешті, кілька годян. Уже давно Красний Кут відкурив порохом гарячого завзятого бою, вже давно зникла „забронірована підвода“ десь далеко за ворітьми клуні, а героїня „сключительного громадянського случаю“ і досі була в стані якогось химерного забуття. Лежить Варя, „канешно“, в клуні того ж таки краснокутського крамаря, а їй здається, що вона лежить десь за тисячу верстов, десь бог знає де, мало не на небесах. І, значить, дивиться Варя в ворота. І бачить Варя: на сході сходигь зоря. Така велика й така червона, як кров... І ніч.

Надворі тепло і в клуні тепло. Струмки нічного вітру ніжать її обличчя. Немовля раз-у-раз дригає своєю пухкенькою ніжкою, і з ясел летить золота солома. Десь на півдні, на полтавській дорозі (Полтава, як відомо, від Красного Кута на південь), співають Варині богодухівські подружки. Пісня якась химерна... така іноді буває осика восени! І Варі чомусь боляче... Можна сказати, і радісно і боляче!.. Чи може тому, що згадала свій монастирський закуток? Хто його знає — може й не тому!.. Варя пригорнула своє тепленьке немовля до своїх набухлих грудей і дала йому в його вогненький ротик свою грушеподібну сісю. Дитина схопила її сісю й рапгом відхилилася. Тонкий струмок Вариного молока вирвався й по-

летів під самісіньку стелю. Варя схопила очима цей білий, аж сліпить, струмок молока в червоному світлі від зорі, що вже давно розповзається по клуні, і кудись здивовано дивиться наївними очима. І чує Варя, як десь гавкають собаки: „гав! гав!“ „Пізно чи ні?“ „Мабуть пізно“... Закукурікав півень — голосно й завзято, і Варя подумала: „мабуть червоний, як кров“. Тоді тепле молоко, що дзюрчить у вогкому ротуку її маленької дитини, вже здається їй мало не святим вином.

— Ку-ку-ріку! Ку-ку-ріку! — кричить голосно й завзято півень.

...У городській школі, де вчилася Варя, „канешно“, вчили й „закону божому“. От і згадала вона. І стало їй трошки страшно і трошки радісно: вона то — що й говорити — звичайна собі Варя з Манастирської, але от і богоматір теж народила в яслах своє дитинча. Виходить, що її синок, як немовля Ісус. Тоді пригадала Варя ніч з Віфліємською зорею і подивилась у ворота.

На сході, там, де Богодухів, але, мабуть, багато далі за її повітовим містечком стояла в небі червона, як кров, зоря. „Очевидно, завтра буде добрий день“, — думає Варя й дивиться в прозоре повітря, в діру в покрівлі, що від ворожого снаряду. Голубе небо аж сліпить їй очі своєю бликтя. І хочеться їй сильніше, якмога сильніше, притиснути до себе тепленьке тільце своєї дитини. Але вона боїться, вона дуже боїться: чи не роздавить своє дитинча? І Варя прислухається. Чує Варя, як десь пурхають і, чи то тоскно, чи то радісно, перекликаються голуби. Вони так перекликаються ніжно, що Варина душа не стерпіла

і раптом заспівала. І не тільки душа: вона відчуває, що співає й її тіло, і нарешті все співає — і клуня, і ясла, і небо, і весь безмежний всесвіт, що він їй зараз такий загадковий і такий цікавий, як фантастичний „бойовик“ з кіна. Тоді з її грудей з надзвичайною силою рветься молоко. Воно рветься з такою надзвичайною силою, що може захлинутись дитина. Варя вириває грудну ягоду, свою набухлу сією, з синового вогкого ротика і кладе цей вогкий ротик на свої гарячі уста. Немовля пищить.

— Баю - баю! — говорить Варя й ніжить руками тепленьке тільце своєї дитини... І дитина засинає... Але потроху, непомітно засинає й сама Варя.

.
Важким ударом розсікло їй голову. Варя скрикнула й прокинулась. Та дитини вже біля неї не було. Де вона? Де її дитина? Де люди, нарешті?.. Не було дитини, не було й людей. Стояло таке страшне безгоміння, як сам страшний суд. І перше, що повстало перед Вариними очима — це обличчя товариша Матвія. І вона догадалась: була ніч, партизани відступили, а товариш Матвій забрав її дитинча... Варя рвонулася з ясел і вискочила. Вискочила й озирнулася.

Краснокутськ змертвів: ніде нікого, і тільки з - за лісу, з - за Мерла стукотіли підводи.в

— Белі! — метнулось у Вариній голо і. — Ой, боже мій! Ой, що мені робити! Ой, ряуйте, хто в бога вірує!

Варя ще раз рвонулася і вже була на шляху. Вона так бігла, так мчалася, що аж дух забивало їй. Вона мчалася туди, куди відступили червон

полки. Вона падала, спотикалась і знову бігла й бігла. Варя вже нічого не чула і вже нічого не бачила. Вона тільки чула, як вітер тоненько й різко свистів їй над вухом, вона тільки бачила, як якась червона, як кров, пляма весь час миготіла перед її очима. Страшне безгоміння мчалось за нею!

...Боже мій, боже мій! Як далеко, як неможливо далеко, як важко бігти туди, куди з боями відступили загони червоних полків.

.
.
.

А втім, нічого подібного ніколи не було. Це просто приверзлося. Ніхто й не думав брати Варину дитину. Того пам'ятного дня партизани успішно одбили атаку супрогивника і навіть з неменшим успіхом відбили ще дві атаки. Відступили вони з - під Красного Кута тільки на четвертий день, а з ними, „канешно“, відступила на „забронірованій підводі“ й дочка богодухівської бублешниці, бистроока Варя, зі своїм не менш бистрооким карапетом, „тоїсь“ „паходним малюткою“ і, можна сказати, сином тривожних років великої громадянської війни.

**Для контрреволюції нічого нема „святого“. Вона не
милує навіть маленьку людину з глухої провінції, —
людину, що мабуть нікому, ніколи й нічого поганого
не зробила. Як же інакше розуміти це оповідання?
Написано 1927 року.**

НАРЕЧЕНИЙ

В

она була тихесенька собі телефоністка з волосної телефонної станції. Вона жила й виросла в такій глушині, де, крім фанта, ніяких розваг не знають. Ім'я їй було Катруся. Її не можна було назвати красунею, але навіть місцеві кумушки добачали в ній багато симпатичних рисок. Якось так трапилось, що вона закохалась у волосного писаря і якось так трапилось, що волосний писар пішов у партизани — у ті партизани, що проти білих загонів. До цього часу вона буквально нічого не розуміла в політиці. Але тепер вона розуміла, що треба воювати проти генералів і що не треба царя. Вона, нарешті, навіть зробилася справжньою революціонеркою, бо Михайлик (так звали її коханого) писав, що справжні революціонери не тільки проти царя, але й проти соціал-угодівців. Коли приходили нудні й довгі степові ночі, вона сідала до столу й писала:

„Дорогий мій, золотий мій Михайлику! Пишу тобі на твою колишню адресу, але не знаю, чи дійде і чи дістанеш ти цього листа. Я тебе кохаю, як і колись кохала — дуже, так, що аж зіхати важко. Я вже тепер не тільки проти царя, а й проти соціал-угодівців. Коли до нас приходять червоні, я страшенно радію й навіть плачу

від радості. Всі вони такі гарні й хороші, ніби всі вони були твоїми близькими товаришами. Так що дорогий мій, золотий мій Михайлику, тільки вони мені трохи втішають у моєму самотньому житті“.

І далі вона писала в такому ж дусі і довго потім плакала і радісними й сумними слізьми.

Михайлик написав їй колись, що листів від неї зовсім не одержує, бо їхній загін увесь час пересовується з одного місця на друге. Їй боляче було прочитати це, але вона мусила примиритись з таким становищем.

Так пройшов рік, другий і, нарешті, надійшли останні дні громадянської війни. Одного ясного дня, коли над забутим селом стояло ласкаве осіннє сонце, Катруся одержала від Михайлика звістку, що він днями, мабуть, пройде з загоном через своє рідне село. Він нічого більше не писав, але вона певна була, що він тепер обов'язково залишиться біля неї, бо не вік же йому воювати за революцію і страждати по фронтах: мовляв, тільки його та ще двох, здається, нема на селі, а решта давно вже сидить по своїх хатах. Вона думала, що вони тепер обов'язково поберуться і заживуть щасливим життям, бо Михайлик тепер не звичайний собі писар, а червоний і, можливо навіть писар - комуніст.

Сидячи біля телефонного апарату, вона раз - у - раз зазірала у вікно й дивилась на дорогу, що йшла від далекої сиротливої станції, де мусів зіскочити з поїзду її наречений: вона не припускала й мислі, що Михайлик може прийти зовсім не зі станції, а з широкого степу, з якоїсь іншої слобідки, походом.

На селі було тихо, ніби тут ніколи й не було громадянської війни.

Зрідка із степу тягнулися вози зі снопами і пахло молодим хлібом. На бані самотньої церкви лежало спокійне сонце і спокійно випроваджало з вигону першу череду ідилічних корів. Бігли пастушки і чітко замикали коло селянського сентиментального ландшафту.

До Катрусі ввечері приходили подружки: Таня - попівна й Соня — молода вчителька. Вони довго й багато говорили про Михайлика і страшенно заздрили Катрусі. Приходила ще до Катрусі й її мати і теж говорила про Михайлика. Але й мати, і Таня - попівна, і молода вчителька йшли додому, і тоді Катрусю брала з полицки якусь книжку про життя (у телефонній кімнаті була ще й місцева бібліотека томів на 20) і читала її, сторожко прислухуючись до кожного шелесту за вікном, бо вже було зовсім темно й не видно було дороги до станції.

Так пройшло кілька днів. Кожного дня над волосним селом сходило ласкаве осіннє сонце і кожного дня заходило за золотою банею самотньої церкви. Кожного дня пахло молодим хлібом і з вигону повертались сентиментальні пастушки. Катрусю навіть змарніла трохи: коли ж, нарешті, вернеться її Михайлик? Вона вже не боялась, що його десь уб'ють злі вороги - царисти й соціал - угодовці, але вона вже боялась, що її нареченого одіб'є якась інша жінка з тих невідомих країв, що про них вона буквально нічого не знає. Жінок на світі багато і кожна з них може покохати її Михайлика й навіть може його причарувати. І тепер їй так тривожно билось серце, як

ніколи. „Боже мій! хоч би скоріш він їхав!“ колись прошепотіла вона і тяжко зідхнула.

Саме в цей момент телефон задзеренчав. Катруся здригнула. Сигнал був якийсь незвичайний і тривожний. Вона взяла до вуха рурку й сказала:

— Я слухаю.

— Дуже приємно, що ти слухаєш, — фамільярно сказав незнайомий голос.

Катрусі хутко забилося серце. Їй раптом прийшла думка, що говорить з нею ніхто інший, як її довгожданий Михайлик. І справді: він же йде з отрядом і, очевидно, вони їдуть на конях, а не по залізниці.

Як це вона досі про це не думала?

— Це ти Михайлику? — ледве вимовила вона від хвилювання.

В рурці зареготало.

Регіт був якийсь неприємний і такий образливий, що їй одразу ж тоскно заскеміло в грудях.

— Я слухаю! — уже тремтячим голосом промовила вона.

— Дуже приємно, що ти слухаєш, — знову фамільярно сказав той же голос.

Іншим разом Катруся, очевидно, з обуренням положила б рурку на місце і вже не відповідала б нахабі, але тепер вона цього не могла зробити й стояла біля апарату з розгубленими і стривоженими очима.

— Так ти чекаєш Михайлика? — нарешті, спитав її той же голос. — Відкіля ж він мусить дзвонити тобі?

— Коли ви щось знаєте про нього, то, будь ласка, не жартуйте зі мною! — у розпуці промовила Катруся.

Тоді голос сказав їй, що він, звичайно, знає Михайлика, але все таки цікавиться, відкіля вона чекає його.

Тоді Катруся сказала, що вона чекає його з Червоної армії і що він мусить днями приїхати додому. Голос спитав, чи не наречена вона його? Вона сказала — „так!“ Тоді виянилось, що той, хто говорить з нею, начальник її Михайлика, і вони за якісь дві години будуть у неї. І ще він спитав, як вона ставиться до червоних. Катруся почервоніла і сказала, що вона давно вже на боці червоних і проти царя та соціал-угодівців.

І ще він спитав, чи нема в її селі зараз загону якогось.

Вона сказала, що загону ніякого нема і що взагалі тут давно вже бачили військо. Тоді той, хто говорив з нею, покинув рурку, і вона одійшла від апарату. Вона дуже хвилювалась і навіть розчервонілась від хвилювання, бо за якісь дві години мусіла, нарешті, побачити свого довгожданого Михайлика.

Уже зовсім звечоріло. На ліве вікно впав промінь від срібного місяця, і сам він, срібний місяць, почав зазирати в кімнату. На селі співали дівчата.

На дзвіниці старий дзвонар почав довго бити в розбитий дзвін, ніби доба має не 24 години, а ніяк не менш, як 240. Катруся метушилась біля своєї скрині, а потім метушилась біля дзеркала, що стояло на столі біля запаленої лямпи. Вона готувалася до зустрічі зі своїм нареченим. На ній уже було найкраще її блакитне плаття, пошите за останньою провінціяльною модою, і також її найкращі черевики, що вона їх торік купила в

найближчому городі, на товкучці. Їй дуже хотілось зараз поділитись з кимсь своєю радістю, але їй ні з ким було поділитись, бо мати, як і Таня-попівна та молода вчителька, сьогодні не прийшли до неї, а до них побігти вона боялась, бо їй здавалось, що от-от застукають у двері й на порозі появиться її золотий Михайлик.

Вона раз-у-раз виглядала у вікно і прислухалась до степу.

Але покищо в степу було тихо. Тільки вози зрідка рипіли та перегукувалися селяни. Десь угорі кричали гуси і так далеко, ніби вони були вже за невідомими морями. Колись Катрусі було сумно слухати їхній сумний гелгіт. Але тепер вона ставилась до нього зовсім байдуже.

Катруся подивилася на годинника: треба було чекати з хвилини на хвилину.

Але вона вже не могла чекати. І тоді ж вона почула, як у степу раптом зашуміло, загоготало й пішов кінський тупіт. То до села наближався дорогий загін з її Михайликом. Вона одійшла від вікна й сіла до апарату. Вона зараз уже покине виглядати, бо — хто його знає! — може Михайликові ніяково буде перед товаришами, коли вони побачать, як тоскує за ним його наречена.

Шум, гоготіння й кінський тупіт наближались. Нарешті, вона почула голоси якоїсь команди і, нарешті, біля телефонної станції зупинилось кілька коней.

Хтось зійшов на ганок і постукав у двері. Катруся відчула, як їй затремтіли коліна, і вона ледве-ледве дійшла до сіней. Вона так довго шукала защіпки, що за дверима навіть почали гніватись.

Та от руки їй зупинились і заціпка з дзвоном одлетіла в бік.

Вона пропустила гостей і пішла за ними в кімнату. При світлі своєї маленької лямпочки вона побачила, що покищо нема її Михайлика. І тоді ж їй чомусь одразу ж тоскно стиснуло серце. Люди, що зайшли в кімнату, були дуже озброєні, але якось химерно виглядали вони. На них зовсім не було червоноармійських зірок і не було навіть ніяких прикмет, що вони червоні. Коли б це було рік тому або навіть півроку, вона б подумала, що це ті, що за царя і соціал - угодівців. Але тепер вона цього не могла подумати, бо їй, як і всій волості, було відомо, що фронтів уже нема і навіть Крим давно вже забрано. Катруся зовсім розгубилась і мовчки стояла перед химерними людьми.

Тоді підвівся зі стільця чорнявий (очевидно, старший серед них) і сказав, звертаючись до Катрусі:

— Так що ви, баришня, чекаєте свого нареченого?

Вона одразу ж пізнала цей голос — це той, що говорив з нею по телефону і так неприємно реготав.

— Чого ж ви мовчите? Вашого нареченого, здається, звать Михайликом?

— Його звать Михайликом, — сказала Катруся і зблідла. — Але чому його нема з вами?.. Чи може він позаду залишився?

Чорнявий зареготав: мовляв, її Михайлик дійсно позаду залишився. Але чи не розповість вона йому ще раз, як вона ставиться до червоних? Чи може вона вже не має охоти розповідати про це?

Катрусі раптом прийшло в голову, що ці незнайомі люди запідозроють її чомусь у прихильності до тих, що за царя й за соціал-угодовців. Вона сіла на стілець і почала розповідати, як вона любить червоних, як їй подобається обличчя товариша Леніна і як вона, нарешті, рада бачити їх у своїй кімнаті. Словом, їм зовсім нічого турбуватись за неї, бо вона вже давно мріє вступити до більшовицької партії.

— Так ви, баришня, так би мовити, уже більшовичка? — зареготав неприємним реготом чорнявий.

Зареготали й інші гості. І інші гості реготали також неприємно. Катруся здивовано подивилась на чорнявого і знову зблідла.

— Ну, а як ви, баришня, нащот п'ятикутньої зірки?.. Не проти неї?

Боже мій, як вона може бути проти? Чи може вони все таки гадають, що вона з тих, що за царя й соціал-угодовців? Так хай тоді вони спитають Михайлика — він їм розкаже. Це просто непорозуміння — не довіряти їй. Словом, вона ніколи не була проти п'ятикутньої зірки.

— Коли ви, баришня, не проти п'ятикутньої зірки, — неприємно усміхнувся чорнявий, — то ви її завжди мусите носити при собі... А ну бо, хлопці, заголїть їй, — звернувся він до білявого, — подивимось!

Тільки тут Катруся зрозуміла, що вона в лапках невідомих ворогів. Вона кинулась до дверей, але вже було пізно: на плечах її лежали дві важких руки. Вона захотіла закричати, але й кричати було пізно: обличчя їй затулено було величезною долонею. Вона відчула тільки, як

щось слизьке черкнуло по її коліну і як кінці її блакитного плаття залетіли їй на голову.

— Ні!.. Покищо нема! — зареготав чорнявий, і важкі руки покинули її.

Катруся знову стояла серед страшних химерних людей.

— Чого вам треба від мене? — спитала вона і раптом заплакала.

— Я маю бажання бути твоїм нареченим! — сказав чорнявий і, схопивши її в міцні обійми, посадив на свої коліна. Вона ще раз хотіла закричати, але їй тепер їй не дали цього зробити. Тоді вона якось враз відчула в собі велику порожнечу й мовчки дивилася сухими очима на підлогу. Все це трапилось так несподівано й так дико, ніби це був важкий кошмар. Їй навіть прийшло в голову, що це їй сниться і що цього ніколи не було і не буде в її тихому житті.

Але коли гості почали пити горілку й коли один із них повалив її на підлогу, вона раптом згадала про свого Михайлика і закричала диким криком. Вона кусала чиїсь важкі руки, билась об підлогу, і тільки тоді стихла, коли загубила свідомість.

— Ну, а тепер чия черга? — спитав чорнявий і сплюнув на блакитне плаття нареченої.

До Катрусі підійшов білявий з важкими руками і смачно облизався.

...А за якоїсь півгодини в кімнату зайшов стрункий хлопець і одрапортував:

— Багьку отамане! Варту всюди розставлено і можна бути спокійним!

Він ще щось почав був говорити, але, зирнувши на підлогу, де лежала в блакитному розі-

рваному платті Катруся, раптом змовк і подивився на отамана очима божевільного.

Це був Михайлик, Катрусин наречений — той, що не тільки проти царя, але й проти соціал-угодівців.

.
Ранком, коли ще в небі стояв блідий осінній місяць і темноглубе небо тільки но займалось добрим, здоровим світанком, махнівський загін поспішав на захід, до Румунії.

Це оповідання дехто плутає з новелею „Я“. Між ними нічого спільного нема. Основна думка оповідання „Мати“ така: поділення людей капіталістичного суспільства на класові табори є такою ж неминучістю, як неминуча загибель світогляду „старосвітських“ людей. Проте, думку автору почастіше видно й з епіграфу.
Написано 1927 року.

МАТИ

Б

Приїхали до матері та три сини:
Три сини вояки, да не 'днакі
Що 'дин за бідних,
Другий за багатих...

П. Тичина.

Батько цих бойових хлопців помер дуже давно — так давно, що й не скажеш. Поховали його на осінньому кладовищі в тому ж таки дореволюційному містечкові і саме тоді, коли Остап та Андрій тільки но розпочинали свою життєву путь. Як пам'ятають староживи, з батька був звичайний собі кравець і — можна сказати — надзвичайна людина. Ну, хто б, скажімо, наважився назвати його Тарасом Бульбою? Хто б ризикнув з цього сморчка зробити хоч би поганенького вояку? А от глядіть же: тільки й думок у нього було, що про тую неспокійну козацьку старовину. Зігнувшись над якимись штанцями, скажімо, та перегортаючи сторінки раннього Гоголя, кравець (розповідають староживи) завжди тяжко зідхав і з такими словами звертався до своєї молоді дружини:

— А чи не думаєш ти, що з мене вийшов би непоганий кошовий отаман?

З історії містечка відомо, що коли Остап (старший кравців син) скінчив т. зв. „приходську школу“, кравець ціле літо бігав по сусідських дворах і розпитував у мешканців, як йому добитися із своїм перваком до кадетського корпусу. За всяку ціну хотів кравець зробити зі свого любого сина (як і з другого сина) військову людину й за всяка

ціну хотів він бачити своїх синів на вороних кониках. З його біганини, звичайно, нічого не вишло (не допоміг навіть пан „справник“), і кравець примушений був, продавши своє майно (козу й курку з півнем), повести свого первака до місцевої гімназії. І привів кравець свого первака до місцевої гімназії й благословив його приблизно такими словами:

— Так от що, дорогий мій сину! Не забувай батьківського заповіту: як виростеш, синку, то, прошу я тебе, піди ще ти до військової школи і причепи собі там блискучу шаблюку... щоб був ти мені, значить, як Остап для Тараса Бульби.

Остап уважно вислухав батька й побіг на іспити. І поступив він, значить, у ту гімназію, й саме тієї осені, коли чудакуватий кравець навіки розпрощався з нашим білим і без кінця загадковим світом.

Кравець був типовий містечковий кравець і не наважився він порушити вікову традицію: як і всі містечкові кравці, він був страшенно бідний. Не залишив він після себе буквально нічого, крім двох пар стареньких ножиць та поганенької швацької машинки. Так що мусіла, значить, його дружина перебиватись з хліба на сіль та жити в неможливих злиднях. І вже не могла вона віддати свого другого сина в гімназію й віддала його до простенької ремісничої школи.

Таким чином, сама судьба повела двох братів по різних дорогах, і сталося так, як у сентиментальних народніх казках: один завжди носив чистенький костюмчик та вже з дитинства зростав на негативного типа, а другий і не знімав засмальованої сорочки. Одного мати мусіла годувати

пахучими сосісками („На дві копійки на сніданок, щоб не глузували паничі!“), а другий їв чорний хліб з олією. І тому Остапові, як і треба було чекати, грала на обличчі весела усмішка, а Андрій ніколи й не посміхався: він завжди дивився на світ суворим поглядом незадоволеної людини.

Мати розуміла другого сина, і великим болем стискало їй серце. Як їй хотілось тоді, щоб і Андрій ходив у чистенькій сорочці і ходив учитись у чистеньку гімназію! Хіба він не такий близький і рідний їй, як Остап? Чи, може, й справді вона не на рівні частини поділила свою матерню любов? Ні, вона однаково любить своїх дорогих синів, і вона зовсім невинна, що має мізерний заробіток і не здібна виховати обох їх так, як хотілось би... Чи, може, вона мусить взяти Остапа з гімназії і одвести його до ремісничої школи?

В таких болях ішли дні, місяці і, нарешті, роки. Над містечком пролітали весни, перельотні птиці та ще якісь невідомі вітри з невідомих країн. Над містечком брели й осінні невеселі дощі, та йшов, нарешті, північний мороз. Уліткові в містечкові збирали вишні, сливи та яблука, і тоді пахло на базарах забутою старовиною. Містечкове життя не виходило з дореволюційного кола своїх буденних інтересів і нічим не відрізнялося від того життя, що його намальовано в тисячах новель та оповідань.

Мати починала свій день на вранішньому базарі, де купувала вона найдешевші продукти, й кінчала його біля машинки. З десятої, приблизно, години до неї починали стікатись люди, й вона приймала від них роботу. Цілий день вона шила сорочки та

костюмчики і зовсім не мала часу розмовляти з своїми любими синами. Тільки за обідом чи то вже вночі вона підходила до якогось із них і ласкала його своїми тихими сірими очима.

— Ну, як твоє, синку, вчення? — питала вона і пестила дорогу дитину своїми схудлими руками.

Остап на ласку відповідав ще більшою ласкою. Він обіймав свою матір і говорив їй, що його вчення добре йде, що він скоро скінчить гімназію і тоді буде годувати свою мамуську гарними цукерками, що, нарешті, — говорив, — вона ніколи вже не буде так поневірятись, як зараз поневіряється. Але Андрій не вмів ласкатись, і ніколи мати не чула від нього теплого слова. І хоч знала вона, що з таких мовчазних хлопців частіш за все виходять гарні люди, та не могла вона знести цього мовчання Андрієвого і йшла від нього в зажурі.

В 1914 році, як відомо, почалась велика європейська війна. В цей час Остап був уже у восьмій класі гімназії, а Андрій, скінчивши ремісничу школу, працював у містечковій кузні. В цей час мати вже не знала колишніх злиднів, бо хоч від старшого сина вона ще й не мала допомоги, але зате Андрій тепер кожного місяця приносив їй той чи інший заробіток. Члени сім'ї могли вже ходити щонеділі до кінематографу і навіть почали думати про власний маленький будиночок. Словом, війна надійшла тоді саме, коли перед кравчихою допіру потихеньку почали розгортатись добрі обрії довгожданого щасливого життя.

Мати затривожилась. Відчула вона, що велике лихо насувається на неї. Як Остапа, так і Андрія — коли затягнеться війна — можуть забрати в салдати (першому йшов двадцятий, другому дев'ят-

надцятий рік) і, значить, можуть забрати всі її надії. Вона виходила на вулицю, зупинялась і розпитувала знайомих та прислухалась до таємничих розмов, що шелестіли по закутках колись спокійного містечка.

А містечко і справді зашумувало. Із зовсім не-войовничих будиночків повилазили доти невідомі войовничі патріоти своєї вітчизни і, помахуючи кулаками, кричали, що вони Франца Йосипа знищать у два тижні, а за місяць завоюють усю Австро-Угорщину з Німеччиною вкупі. З державних установ кожної хвилини летіли вісті про наші „надзвичайні“ перемоги, і обивателі остаточно збожеволіли від несподіванок. На базарі цілий день товклися люди і передавали з уст в уста напівфантастичні чутки, і навіть можна було бачити, як дуже поважні містечкові крамарі раптом підскакували до своїх покупців і — ні з того, ні з сього — починали вести з ними довгі бесіди про сучасні події. І тільки там, на вокзалах, де матері випроваджали своїх синів у далеку невідому доріженьку, — тільки там було безгоміння. Але й це безгоміння було не буденне. Словом, прийшла якась нечувана тривога й прийшла якась нечувана суєта. Якимсь химерним вентилятором вентилявало запліснявіле містечкове життя.

Тоді й надійшов перший удар для матері. Надійшов тоді, коли Остап раптом заявив за вечерею, що він вирішив іти добровольцем на фронт і що він хоче цим вирішенням, так би мовити, вшанувати пам'ять свого батька. Мати ахнула. Вона довго сперечалась із старшим сином, щоб він відмовився від такої безумної думки. Вона доводила йому, що кравець трохи психічно-

ненормальний був і що, значить, зважати на його заповіді не приходитьсья. Але Остап стояв на своєму, і ніяка сила не могла його переконати. Тоді Андрій порадив матері „плюнути на цю справу“ і сказав своєму старшому братові:

— Коли вже ти так хочеш заробити хрестика, то, мабуть, паняй, брате, на фронт і не мороч нам більше голови!

І поїхав Остап на фронт заробляти хрестика і заробив він їх там цілих чотири. І зробився він там паном - ротмістром, і дістав він собі славу бойового вояки. Узнала про це мати не з дорогих синових листів (він за весь час тільки одного написав), а з ілюстрованих журналів, де серед великих героїв вміщено було й його дороге обличчя. І радісно і сумно було дивитись на це обличчя! Радісно було, що вона народила й виховала такого сина. Сумно було, що цей син уже, мабуть, ніколи до неї не повернеться, бо зійшов він на зовсім чужу їй і невідому доріженьку. Як згадка про неповторну молодість, жевріло на серці це колись таке рідне й близьке їй обличчя. І поночіло на душі, і сумно було їй дивитись на цей присмерк, що йде над сірими калюжами її понурого містечка.

А в містечковому житті і справді почало поночіти. Войовничі патріоти вже не виходили на вулиці й не махали кулаками, як на початку війни, і з державних установ уже не летіли радісні вісті. Крамарі мовчки постачали обивателя й уже не мали охоти говорити на сучасні теми. Трапилось щось неможливе: війна робилась звичайним побутовим явищем, і нікого не зворушував лазаретний стогін оборонців вітчизни. Серця почерствіли і

обиватель похмуро чекав на якусь нову екстравагантну несподіванку.

Тоді мати зазнала дальшого удару. Задумала війна одібрати в неї й її другого сина, і покликали Андрія до військової служби. Але не пішов той на військову службу, і оголошено було його дезертиром. Тоді утік Андрій із свого рідного містечка, і залишилась мати самотньою зозулею в своїй підвальній кімнаті. Це був дуже важкий час у її невеселому житті. Вона навіть відчула раптом, що немилий їй стає сам білий світ. Коли раніш вона знала, для кого поневіряється в своїх злиднях, то тепер вона остаточно розгубилась і тільки дивилась мертвими очима в своє туманне вікно. Надворі вже прокидалась весна, дзюрчали потоки, симпатично ніжилось над містечком молоді сонце, а мати ходила з кутка в куток похмурим автоматом і уявляла собі світ як велику й безвихідну домовину. І невідомо, до чого б привели бідну жінку її муки, коли б не революція.

Перший вибух 17-го року зазвучав матері божественним органом. Коли для звичайного містечкового обивателя революція прийшла тільки новою несподіванкою, що він її так похмуро чекав, то для матері вона була чарівним бальзамом. Мати враз посвіжішала й, виходячи з весняних плякатних вулиць за містечко, з надією дивилась у теплу легко-бірюзову далечінь. Вона вже певна була, що їй тепер не довго прийдеться чекати своїх любих синів.

— Мені дуже подобається революція, — сказала вона колись своїй сусідці.

Словом, фортуна нібито зжалилась над матір'ю і навіть зжалилась над нею до кінця: за

якийсь місяць вона принесла на своїх крилах її першого сина Остапа, георгіївського кавалера чотирьох хрестів. Але принесла вона Остапа саме в той час, коли вже не треба було георгіївських кавалерів і коли зривали погоники з офіцерського плеча. І що ж? Остап недовго прожив у своєму рідному містечкові і недовго втішав свою рідну мамусю цукерками, що ними обіцяв колись годувати її. Тільки один раз продзвенів він своєю шаблюкою в її убогій кімнаті і скоро зашумів із своїм отрядом на Дін.

Мати розгубилась: що ж це таке? Чи не солодкий сон приснився їй? Невже ж для того вона виховувала свого любого Остапа, щоб він їй дав тільки одну щасливу хвилину?

Тоді ще раз нібито зжалілась над нею фортуна і принесла їй на своїх крилах другого сина — Андрія. Але й цього вона принесла до рідного містечка з великим отрядом і саме в той час, коли в країні вже зацвіли червоні зірки на кашкетах. І що ж? І Андрій недовго жив у своєму рідному містечкові і недовго втішав свою рідну мамусю. Тільки один раз він продзвенів своєю шаблюкою в її убогій кімнаті і, розпитавши добре про Остапа та взнавши, яким шляхом кинувся він, скоро й сам зашумів зі своїм отрядом на Дін.

І став Дін для матері якоюсь страшною загадкою. Вона чула, що на Дону гуртуються якісь офіцерські сили, вона знала, що червоні готуються до смертельної боротьби з ними, але вона ніяк не хотіла зрозуміти, що її сини в різних таборах, що десь на донських степах Остап і Андрій кидаються один на одного, як розлютовані звірі, і що, можливо, десь вони вже в мертвій схватці

і якийсь із них уже хрипить на гострому кинджалі свого рідного брата. Мати схоплювалась із свого ліжка і божевільними очима дивилась у вікно. Цей сон був страшніший за всі кошмарні сні, і тільки тепер вона пізнала, що таке справжнє нещастя. І здалося їй тепер життя не домовиною, а безвихідним, страшним виттям смертельно пораненого пса.

Так проходили дні, місяці і, нарешті, роки. По селах, містах і містечках лютувала громадянська війна.

То тут, то там блискали пожари, і дні переповнились кулеметним татаканням. То тут, то там розривались снаряди, і банди блукали по всіх великих і малих степових шляхах. То ці переможуть, то ті, і здавалося напівмертвій матері, що цьому ніколи не буде кінця, і вона вже ніколи не найде колишнього спокою.

Тоді десь раптом ударив грім і метнулась блискавка. Ніби хтось мудрий і великий взявся переконати матір, що нічого безконечного нема, і взявся найти їй довгожданий спокій. І ще раз ударив грім і метнулась блискавка: то відступав за своє рідне містечко її рідний син Андрій і навідав на нього його рідний брат Остап.

Мати нічого не знала. Вона не знала, що мало не на порозі її убогої кімнатки стикнулись у мертвій схватці завзяті брати. Цілий тиждень переходило містечко із рук у руки, і мати тільки під кінець узнала, що то її сини воюють один з одним на порожніх вулицях свого рідного містечка. І вона, розпатлана, кинулась до штабу. І побачила вона там Остапа. Вона впала перед ним навколюшки і почала благати його, щоб він

припинив бійку. Тоді усміхнувся Остап і сказав матері чужим голосом:

— Іди, стара, додому і, будь ласка, не перешкоджай мені!

Вона подивилась на сина і не пізнала його: перед нею стояла сувора і без кінця далека їй людина. Це вже був не той Остап, що обіцяв їй годувати її смачними цукерками. Це було втілення незнанної їй і хижої мудрости. Тоді ще раз подивилась мати на свого рідного сина сухими очима і мовчки пішла додому.

І в цю ж таки ніч вона стикнулася із другою своєю дитиною. О третій годині ночі хтось тихесенько постукав їй у вікно. Вона хутко підвелася з ліжка. Тоді чує вона рідний їй голос, і голос цей просить скинути защіпку з її убогих дверей. Вона кинулась до порогу і побачила, нарешті, свого дорогого Андрія.

Але й його побачила вона таким же далеким і чужим, як і Остапа. Він навіть не привітав її, він навіть не дивився на неї і, як неприручений звір, увесь час ховав на підлобі свої колись добрі очі.

— Чого ж ти прийшов до мене? — з великою тоскою, нарешті, промовила мати.

— Я прийшов до тебе, матусю, — чужим голосом сказав Андрій, — щоб ти мені допомогла в моїй справі!

— Яка ж твоя справа, синку? — зідхнула мати. — Чому ж вона саме твоя і чому вона не може бути моєю?

Андрій негарно усміхнувся і сів на стільця.

— А тому не може бути твоєю, — сказав він, — що ти нічого не розумієш!

— Боже мій! — скрикнула мати. — Невже ж це не я виховувала тебе, мій любий синку? Чому ж я не найду з тобою спільної мови?

— Не найдеш, матусю, — сказав Андрій, — бо такої мови ти шукаєш і з моїм братом Остапом. З моїм найлютішим ворогом...

— З твоїм найлютішим ворогом? Синку! Що ти говориш? А-ах, боже мій! — і мати заридала.

Тоді підійшов до неї її рідний син і сказав їй чужим голосом:

— Покинь, стара, виводити, бо мені ніколи зараз, і до того ж я мушу за твоєю допомогою пролізти до братового штабу.

Та не встиг Андрій вимовити своїх останніх слів, як у дворі зашуміло. Він кинувся до вікна і в присмерках місячної ночі побачив вершників. І зрозумів Андрій, що зграя ворогів оточує його, і сказав він матері:

— Ховай мене, мамусю, і якмога скоріш! Ховай мене від мого брата Остапа!

Мати кинулась. Мати кинулась ховати свого любого сина Андрія. І сховала вона свого любого сина Андрія на глухому горищі і повернулась до кімнати. Тоді з шумом розчинилися двері, і зупинився на порозі Остап з двома своїми молодими вершниками.

— Ну, так де ти, стара, сховала мого брата Андрія? — грізним голосом спитав він. — Чи не думаєш ти, що мої дозорні прозивали його?!

— Не бачила я твого брата Андрія! — рішуче сказала мати і, зблідла, сіла на своє ліжко. — Не бачила!..

— Не бреш, стара! — скрикнув Остап і взявся рукою за свою блискучу шаблюку. — Чи не

думаєш ти, що я помилюю свого найлютішого ворога?

І, сказавши це, Остап подивився на вершників. Вершники від задоволення крякнули. Мовляв: наш пан-отаман не знає рідні і для нього в боротьбі нема братів!

— Я радий, що ви так думаєте про мене! — сказав Остап. — Отже, хочу я довести вам, що для мене в боротьбі нема і матері.

І георгіївський кавалер усіх чотирьох хрестів, що поважно виблискували на його груді, сів біля своєї матусі. І наказав він своїм вершникам обшукати двір і горище. І запалив він цигарку і звів свої суворі брови біля перенісся.

Мати сиділа бліда і мовчки дивилась на сина. Духом алькоголю так пашило від нього, що вона мимоволі повернула своє обличчя до вікна. Вона раз-у-раз позирала на двері і прислухалась до шуму: невже ж таки найдуть її рідного' сина? І тільки, коли вершники повернулися до кімнати і доложили Остапові, що Андрія ніде нема, вона з полегшенням зідхнула й сказала:

— Хіба я вам не говорила?! Чого ж ви прийшли до мене?

— Так ти, я бачу, хочеш хитрувати? — скрикнув Остап. — Так знай же, відьмо: нема тобі пощади від мене! Коли до ранку ти не видаси мого брата, то...

Остап схопився за клинок і показав його матері. Тоді переповнилась чаша терпіння, і сказала мати:

— Що ти говориш, Остапе? Побійся бога! Невже ти, мій п'яний сину, забув своє дитинство й „солодкі цукерки“?!

— Ха - ха! — зареготав Остап. — Чуєте, хлопці? Моя мати згадала солодкі цукерки! Моя мати хоче мене розжалобити! Чуєте, хлопці?!

П'яні вершники теж зареготали. Зареготали й шаблі дзвоном якогось страшного розпачу. Тоді знову сказав Остап:

— Не, матуську, цукерки тебе не спасуть! Спасибі тобі, що ти мене породила й виховала, але не пишайся цим! Бо породити — то зовсім не важка штука.. і навіть деяке задоволення... Ха - ха!.. А виховати — це твій природний обов'язок... Ну, словом, я хочу жити і во ім'я якихось там шляхетних поривань зовсім не думаю підставляти свою голову своєму братові Андрієві!

Мати з жахом дивилась на свого сина і нічого не розуміла. Вона все втішала себе надією, що це — ніщо інше, як п'яний бред п'яної людини, і вже не могла втішати себе такою надією.

„Це пекельний сон сниться мені“, — уперто думала вона і раз - у - раз клала на своє печальне чоло свою схудлу руку. Вона клала руку, аж поки підвівся Остап.

І підвівся Остап і сказав матері, щоб вона влаштувала йому ліжко на ганку; мовляв, він там буде до ранку чекати відповіді і її останнього слова. Вона мусить сказати, де сховала Андрія. І, похитуючись, пішов він на ганок, а за ним пішли і його вершники.

Стінний годинник одбивав секунди. Час ішов дуже поволі, і якась година здавалася матері за цілу вічність. Вона раз - у - раз підходила навшпиньках до сінешних дверей і прислухалась. Десь кричали вранішні півні, а ще далі вили собаки безвихідним виттям. Перед матір'ю проходили

одна по одній картини її невеселого життя і проходили дорогі обличчя її маленьких синів. Сьогодні в містечкові порожньо і дико, сьогодні зчепились у мертвій схватці два рідних брати, а колись над містечком стояло хоч і вбоге, але ясне й ласкаве сонце, і Остап та Андрій були такими симпатичними людьми. Сьогодні грохочуть оселі грохотом громадянської війни, скачуть по шляхах божевільні вершники, і сини не хочуть визнавати один одного, навіть матері вже не визнають. А тоді вони ласкали її своїми дитячими рученятами і так хороше зазирали в її обличчя. Що ж це таке? Невже ж так завжди буває в житті?

І раптом прийшла матері думка, що ніякого кошмару нема і що все, що діється зараз, є звичайне й природне явище. І коли вона не може зрозуміти цього, то вона, значить, оджила вже свій час, і, значить, на її земне місце прийшли нові люди, з новими думками й з новими, далекими їй бажаннями. І тоді захотілось матері вмерти.

Вона підійшла до сінешних дверей і приложила до них своє ухо.

Остап хropів, хropіли й його п'яні вершники.

Тоді полізла мати на горище до свого сина Андрія й сказала йому:

— Твої вороги, синку, сплять. Отже, тікай, як мога, скоріш!

— Мені здається, що я від тверезих уже не втік би, — сказав Андрій. — Чи не п'яні вони, матусю?

— П'яні, синку, ти легко вискочиш у вікно... Тікай синку!

— А де ж мій братік Остап спочиває? — спи-

тав раптом якимсь занадто тремтячим голосом Андрій.

Мати подивилась на сина і в присмерках місячної ночі, що проточились на горище, побачила в Андрійових очах підозрілий блиск. І вона одразу зрозуміла його: Андрій задумав убити свого п'яного брата Остапа.

І, зрозумівши це, вона, не довго думаючи, сказала:

— Спить твій брат Остап на моїй кроваті, — сказала вона.

— Ну, то й добре! Значить, і я ще можу трохи відпочити.

І ще сказав Андрій своїй матері, щоб вона злазила з горища і не перешкоджала йому. І послухала мати сина і, ступивши на долівку, пішла в кімнату та лягла на своєму ліжку.

І лежить мати під легкою ковдрою і ніяк не може вгадати, скільки часу пройшло. Давно вже чує вона, як Андрій шелестить у сінях сторожкими носками і думає: „мабуть, сокиру шукає“.

І хоче вона йому сказати, щоб він не шукав сокири, і чомусь не може цього зробити. Місяць починає вже поночіти і, мабуть, десь далеко на землю сходить світанок. Стінний годинник одноманітно тукає, і летять у вічність бистрокрилі секунди. Їх наздоганяють хвилини і — ще повільніш — години. І не чують вони цих пострілів, що тривожать порожнє містечко. Організовано, в шахматному порядку, але й байдуже, поважно ступає його королівська величність сам король - час.

Мати вже бачить, як скрадається до її затієної кроваті її молодший любий син. Вона хоче попередити його й сказати йому, що не Остап,

а вона, його мати, лежить на ліжкові, і чомусь не може цього зробити. Та й навіщо попереджати, коли так приємно мріяти. І вона продовжує мріяти. І мріє вона про щасливе життя, і мріє, аж поки до неї підходить Андрій, аж поки трапилось те, чого й треба було чекати...

Він і справді підійшов. Підійшов тихо, нечутно і зупинився, як примара.

Але чого ж він стоїть? Невже й тепер не кінець? Ні, мабуть, тепер кінець! Недарма ж їй до болю хочеться вмерти, не дарма.

І тоді враз гупнуло. То Андрій, гадаючи, що на ліжкові лежить його брат Остап, поспішає виконати свій громадський обов'язок.

І замість мрій перед материними очима раптом загорілись якісь рожеві потойбічні світи. Мати навіть не встигла скрикнути. Матері вже не було. І зовсім даремно сокира знову падала на її голову і так настирливо гупала в передранковій темряві. Матері вже не було...

Тоді Андрій вискочив у вікно і побіг по порожніх улицах середньовічного містечка. І тоді ж у страшній завірюсі помчались галопом будинки, крамниці і, нарешті, сама земля.

Але матері вже не було. Вже перший удар сокирою переніс її в той загадковий світ, де нема ні печалі, ні зідхань, де ніколи не загоряється ніжна смужка молодого дня і де ніколи так завзято не кричать жовто-гарячі півні, як вони кричали в містечкові за тієї невеселої передранкової темряви.

Матері вже не було. Матері саме тих бойових хлопців, що їх батько помер дуже давно: так давно, що й не скажеш.

**Новеля „Кіт у чоботях“ давно увійшла в хрестоматію
й не потребує коментарів.
Написано 1921 року.**

КІТ У ЧОБОТЯХ

тже про глухе слово: Гапка. Гапка — глухо, ми її не Гапка, а товариш Жучок. Це так, а то — глухо.

А от гаптувати — це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом.

...А то буває гаптований захід, буває схід, це коли підводиться або лягає заграва.

Гаптований — запахне слово, як буває лан у вересні або трави в сіновалах — трави, коли йде з них дух біляплавневої осоки.

Гапка — це глухо. Ми її: товариш Жучок.

І личить.

...От вона:

Це тип: „кіт у чоботях“? Знаєте малюнки за дитинства: „кіт у чоботях“? Він дуже комічний. Але він теплий і близький, як неньчина рука з синьою жилкою, як прозорий вечір у червінцях осені.

„Кіт у чоботях“ — це товариш Жучок. От.

А тепер я питаю:

— Відкіля вони вийшли — товариші Жучки? Скільки їх вийшло? Га?

А пройшли вони з краю в край нашу запахну червінькову революцію. Пройшли товариші Жучки, „кіт у чоботях“.

...Ах, я знаю: це Жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли — це Жовтнева тайна.

...Сьогодні в степах кінноти не чути, не бачу й „кота в чоботях“.

Відкіля прийшов, туди й зник.

...Зникли, розійшлись по шляхах, по кварта-
лах, по глухих дорогах республіки.

„Кіт у чоботях“ — це муралі революції.

І сьогодні, коли голубине небо, коли вітер
стиха лоскоче мою скроню, в моїй душі василь-
ковий сум.

?

Так! Я хочу проспівати степову бур'янову
пісню цим сіреньким муралям. Я дуже хочу, але —

— Я не можу: треба, щоб була пісня пісень,
треба, щоб був —

— Гімн.

Тому й васильковий сум: хіба я створю гімн
„коту в чоботях“, щоб понести цей гімн у глухі
нетрі республіки?

Хіба я створю гімн?

.....

От її одіж:

— Блюза, спідничка (зимою стара шинеля), ка-
пелюшок, чоботи.

Блюза колір „хакі“, без гудзиків, колір „хакі“ —
це ж зелений, а вся революція стукає, дзвснить,
плужить, утрамбовує по ярках, по бур'янах, біля
шахти — де колір „хакі“.

Вся революція без гудзиків, щоб було про-
сторо, щоб можна розправитись, зідхнути вільно
на всі легені, на всі степи, на всі оселі...

— На весь світ!

— Спідничка теж „хакі“, а коли й не так, то

все одно так, бо колір з бур'янів давно вже одбився в ній. Так, і спідничка теж „хакі“. Вона трішки подерта спереду, трішки ззаду, трішки по боках.

Але спідньої сорочки не видно, бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором „хакі“, тому й сорочка була зелена — тіні з бур'янів упали на сорочку.

От.

Капелюшок... а на нім п'ятикутня зоря. Цього досить? А то ще: під капелюшком голена голова — не для моди, а для походу, для простору.

І нарешті —

— чоботи.

Ну, тут ясно:

подивіться на малюнок, той, що за дитинства.

Досить?

А тепер про її зовнішність, а потім —

— про неї...

...Зовнішність.

Русява? Чорнява?

Ясно — жучок.

А втім, це не важно...

...Очі... ах, ці очі... Я зовсім не роман пишу, а тільки маленьку пісню.

Але треба й про очі.

Очі —

— теж жучок.

Іще дивіться на її очі: коли на бузину впаде серпневий промінь, то теж її очі.

А от ніс (для баришень скандал!)... ніс — головка від цвяшка: кирпатенький (Кирпик! — казали й так, поза очі тільки).

Ну, ще зріст.

Хвильовній.

Ясно: „кіт у чоботях“.

А втім, я зовсім не хочу ідеалізувати товариша Жучка, я хочу написати правду про неї — уривок правди, бо вся правда, —

— то ціла революція.

Тепер мій читач чекає від мене, мабуть, цікавої зав'язки, цікавої розв'язки, а від „кота в чоботях“ — загальноновизнаних подвигів, красивих рухів —

— і ще багато чого.

Це даремно.

Ми з товаришем Жучком не міщани, красивих рухів у нас не буде:

у товариша Жучка не буде.

За цим звертайтесь до гітарних героїв гітарних поем.

Товариш Жучок — це тільки „кіт у чоботях“ із жвавими рухами, з бузинковим поглядом, що ходить по бур'янах революції і, як мураль, тягне соняшну вагу, щоб висушити болото...

А яке — ви сами знаєте.

І тільки.

А зав'язки — розв'язки так від мене й не дочекаєтесь. Бо зав'язка — Жовтень, а розв'язка — соняшний вік, і до нього йдемо.

Розв'язка в гітарних поетів... От: „вони поцілувались, кінець“, або „О, моя Дульцінеє! Всаджу собі оцей чингал... Умирає...“

Ми з товаришем Жучком цього не знаємо. Правда подвиги є, але вони не наші...

— А чиї?

— Ви подумайте!

Так от. Це не роман — це тільки маленька пісня, і я її скоро скінчу.

II

В цьому розділі я оповідаю про невеличкий подвиг...

— А чий? Ви подумайте!..

...Зима, fuga, буруни, іще буруни...

Поїзд, залізниця й рейки, рейки в степ.

На Кубань! На Кубань! На Кубань! Довго паровик борсається в депо: і тут — у депо, і там — у депо...

І тихо в мовчанці стоять снігові станції: може, знову ми будемо бігти сюди розгублені, з запаленими очима, а за холодними станційними будинками завиють вовки на журний холодний семафор.

Але сьогодні ми їдемо на Кубань, бо віримо в свої запалені очі.

— Товаришу Жучок!

Так, і товариш Жучок!

...А чому вона в цьому полку, ви, звичайно, не знаєте й ніколи не визнаєте, бо й я не знаю, а брехати не хочу: це уривок правди, а вся правда — то ціла революція.

...На кожній станції тільки й чути:

— Козаки! Козаки!

Всюди козаки, всюди бандити.

Тягнеться поїзд, як ледачі воли в поле, як ледачі воли з поля.

Степ. Раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива.

.

— Товарищі! Всеросійська кочегарка в небезпеці!

Д'ех, яблучко, кудя котішся,
Попадьош до Краснова — не воротішся.

І раптом:

Ой, на горі та женці жнуть.

— ...Ей ви, хохли! Чого завили? Буде панихидити — і так сумно.

...Степ. Фуга. Буруни й ще буруни.

— ...Єфто пятой вагон — антірнаціональной. І скажу я тобе, братяц, про народи. Латиш — єфто тіш, смірної народ, мудрай; оврей — тож нічяво. Ходя — катаяць аль тутарін — суварай і вернай народ. А вот єфто хохол — паняхіда: как завоя про поля аль про девчину — тякай!

... Степ. Фуга. І рейки — рейки.

— Козаки!

— Козаки!

— Де? Що? Як?

— Хто паніку робить? Сволочі!

Вискакують сотні „наганів“, „бравнінгів“, „гвинтівок“.

Дехто дивиться з тугою, дехто готує набої, дехто сів на тендер і полетів: паровик одчепився й летить по паливо.

— Товаришу Жучок, вам не боязко? Козаки!

Усміхається: в їхнім селі були козаки. О, вона добре знає, що то — козаки. І чогось засмутніла, замислилась.

...Довго білі, широкі поля. Довго паровик не приходить. Нарешті прийшов. Тоді знову відходить у дикий і німий степ.

...Від станції до станції, від холодної ночі до холодної ночі.

Палива нема. Коли ніч, тоді тріщать станційні паркани, і тріщать і дивляться з тугою обідрані діряві вагони:

...„Поезд генерала (імя рек)“.

...Від дикої станції до холодної ночі, від дикої ночі до холодної станції.

...Товариш Жучок дістала палива. А дістає так:

— Тьотю, дайте оцю паличку.

— Що?

— Дайте оцю паличку.

— Бери.

Взяла.

— А може ще дасте?

Подивиться „тьотя“:

...Жучок: „кіт у чоботях“.

Іще дає.

...Товариш Жучок заливається:

— Ха! Ха! Обдурила тьотю!

А вона зовсім не обдурила, вона просто — жучок!

Ах, ці жучки в чоботях, вони конче не дають мені покою! Коли я буду відомий письменник, тоді я напишу велику драматичну поему: „Кіт у чоботях“.

...Тріщить чавунна пічка — паливо. За вагоном летить, вие дика фуга.

Ідемо на Кубань.

— ...Отак... не так. (Це товариш Жучок).

Отак... не так...

Біля пічки одиниця вагону — може я, може хто інший, може всі ми.

Вона вчить, як залатати пропалену шинелю.

Але вона каже:

— Дурня нічого валяти. Думаєш, як приїдеш додому, то я з тобою буду і тепер панькатись? Дзуськи! Як би не так!.. На, ший!

Вона нам обід варить, вона наша куховарка — і тільки. Вона безпартійна, але вже має в торбинці товстеньку книжку „Что такое коммунизм“ (без автора)... Издание N-го боевого участка рабоче - крестьянской Красной армии.

...Іноді ми їй кажемо:

— Слухай, товаришу Жучок! Чи не можна з тобою пожирувати?

• Тоді ми чуємо:

— Дзуськи!

Ми регочемось, бо знаємо, що не всім „дзуськи!“ — у нас є молодий „пареньок“ — так зветься, так звемо: „пареньок“. Він теж кирпатенький, і ми вже бачили, як він обіймав її, і вона мовчала.

.. Ну, то їхнє діло.

...Але вона нас конче дивувала, вона іноді вживала таких слів, вела такі промови, що ми лише роти роззявляли.

Безумовно, коли ми думали тільки про ворога, вона ще про щось думала.

— Чи не скінчила ти бува гімназію? — сміявся дехто.

Вона комічно сплескувала руками:

— Гімназію? Гімназія для панів. А для нас — дзуськи!

Тоді один неграбний хохол авторитетно заявив:

— Це паходной Ленін...

— Да руки порепані.

...А за вікном стояла туга і звисала туга з дроту, що йшов, відходив за стовпами невідомо куди.

...Хуртовина, морози, станції з заметеними дзвонами, зрідка туга на дріт, а завжди:

— Д'ех! Революція — так революція!

А потім знову холодні вагони, довгі поїзди, поїзд, як воли, і раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива.

Паровик одчеплюють, паровик летить у темну дику фугу, у дикий німий степ.

Тільки забув я ще сказати:

Частенько, коли поїзд зупинявся на станції „на неопредельонное время“, товариш Жучок, упоравшись біля походної кухні, виходила з вагону невідомо куди, і довго її не було. А відтіля вона приходила завжди в зажурі.

Чого в зажурі?

Це буде видно далі.

Плякати! Плякати! Плякати!

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Плякати! Плякати! Плякати!

Схід. Захід. Північ. Південь.

Росія. Україна. Сибір. Польща.

Туркестан. Грузія. Білорусія.

Азербайджан. Крим. Хіва. Бухара.

Плякати! Плякати! Плякати!

Німці, поляки, петлюрівці — ще, ще, ще...

Колчак. Юденіч. Денікін — ще, ще, ще...

Плякати! Плякати! Плякати!

Місяць, два, три, шість, двадцять... ще, ще, ще...

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Мчались місяці...

Минуло... я не знаю, скільки минуло: може це було вчора, а може позавчора, а може промайнуло двісті літ?

Коли це було?.. А може це васильковий сон? Не знаю!

І от — літо, степове літо. Це стеги біля Дніпра — недалеко Дніпро.

...Тепер ночі в літніх степах.

— Це так чудово, так каламутно!

Знаєте? Сидиш у степу й думаєш про тирсу. Це так чудово: думати про тирсу, коли вона таємно шелестить, коли шелест зайчиком: плиг! плиг!

Це так чудово!

Ах, який мене жаль бере, що мої попередники змалювали вже степ уночі. А то б я його так змалював —

— їй право!

...Я приїхав.

На третій день одержую записку:

„Товарищ, ви, кажеться, приїхали ещо в пятніцу. Предлагаю немедленно зареєстріроваться в ячейке“.

Кажу:

— Секретар, мабуть, жоха, із старих партійців.

Товариш усміхнувся:

— Тебе дивує записка?.. „Это чепуха“. От ти ще понюхаєш дискусію. В печінках мені сидить оця дискусія.

Я зацікавився.

Що за дискусія?

— Почекай, сам узнаєш.

І не сказав.

...Я пішов.

— Де кімната ком'ячейки?

— Он!

Входжу. Дивлюсь — щось знайоме. Думаю, пригадую й раптом згадав: та це ж „кіт у чоботях“.

Ото штука!

— Ви секретар ком'ячейки?

— Я...

— Вас, здається, товариш Жучок?

— Так.

— Ну, так ми з вами знайомі. Пам'ятаєте?..

Вона, звичайно, все пам'ятає, але вперше зареєструвала мій партквиток, а потім уже говорила.

...Ясно: минуло стільки-то часу. Товариш Жучок дочитала — прочитала „Что такое коммунизм“ (без автора). Издание N боевого участка рабоче-крестьянской Красной армии. І тільки.

А інше так просто: ходить „кіт у чоботях“ по бур'янах революції і може й сам не знає, що він секретар ком'ячейки, а потім узнає й пише:

„Предлагаю немедленно зарегистрироваться...“

Одно слово, я, мабуть, і не здивувався, тим паче, що минуло так багато часу, а „кіт у чоботях“ і тоді вже був —

— „паходной Ленін...“

І, треба щиро сказати, друге видання Леніна — „паходной Ленін“ — таке ж іноді було суворе й жахне.

От малюнок:

Я завинив.

Товариш Жучок очі драконом:

— Товаришу! І вам не соромно?

— Дозвольте... я ж... їй право... я ж...

Товариш Жучок очі драконом:

— Ваш партквиток!.. Давайте!

Віддаю.

Пише:

„Товариш такої - то в такому - то місяці пропустів стільки - то збораній. Получил виговор от секретаря ком'ячейкі с предупредженіем винесті его недисциплінованность на обсужденіе общественного мненія партії посредством партійного суда на предмет перевода в кандидати ілі окончательного ісключенія із наших комуністических рядов.

Підпись“.

Точка.

Коротко.

Ясно.

І — трішки того... ніяково.

... Звичайно, як і тоді (тоді — в дикім степу), на ній колір „хакі“, бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором „хакі“. Як і тоді, величезні чоботи не на ногу. Як і тоді:

— Дзуськи!

Як і тоді, бузиновий погляд, бузиновий сміх і носик — голівка від цвяшка: кирпатенький.

...Як і тоді, були ночі, але вже не холодні, а теплі, замріяні — літні степові ночі.

Тільки тепер тривожили нас не козаки, а бандити - лісовики тривожили наш тил. А з півдня навідав розлютований, поранений (добивали) ведмідь з білого кубла великої російської імперії.

А от дискусія (у печінках сидить!).

Є ходяча фраза: треба бути на чеку і не забувати про чеку.

Зробили перефразовку.

— Дискусія — це бути на чеку, щоб не потрапити в секретарську чеку.

Товариш Жучок каже:

— Сьогодні вечір дискусії!

Ми:

— О-ох! У печінках вона сидить! (це, звичайно, не вголос).

— Товаришу! Дайте мені на хвилину „Азбуку комунізму“.

— Ах, не мешайте, товарищу. От я і забил: как это? Фу, чорт. Значіт, капіталізм імеєт трі прізнака: найомний труд... найомний труд... найомний труд...

Хтось підказує:

— Монополізація средств проіводства. І...

— І ідіте ви к чорту, сам прекрасно знаю.

...А от на другім краю:

— Камедія! Как все заволновались. Товарищ Ларіков, неужелі ви не волнуетесь? Не верю. Не поверю, чтоб ви всьо знали.

Це до одного з тих, що все знають:

— Ну, от, еслі ви всьо знаете, скажіте: когда Тьер разбіл великую французскую коммуну — в 71 ілі в 48 году. А? От скажіте.

— А ви, товарищ Молодчіков, не хітріте, не випитивайте, скажіте просто, что ви не знаете. І тогда я вам скажу.

Молодчіков червоніє, і я червонію, багато з нас червоніє, бо більшість із нас — це ті, що нічого не знають, але цього ні в яким разі не скажуть.

— Це ж дурниці—ці дискусії, наче ми шкільники.

— І правда. На чорта це? Це ж буржуазна метода освіти. Не достає ще екзамена з інспектором.

Іще чути:

— Да, нарешті, дайте мені на мінуту „Азбуку комунізму“.

— Фу, чорт, снова забил. Капіталізм має три признака: монополізація виробництва... монополізація виробництва...

— От бачите, все ж одно не знаєте.

— Ах, оставте мене, товарищ...

Нарешті вечір.

Тақ: за вікном, як і в інших моїх оповіданнях (не всіх) — громи гармат, а десь у травах, а потім на дорозі — кавалерія. Наша? Кажуть, не наша. А чия? Не знаю. Може ворожа кавалерія, може рейд.

І хтось тихесенько за травами — „може завтра тут, де ми сидимо, будуть папірці, ганчірки й дух порожнечі, дух побігу, дух крові“.

Але те забувається.

...Доповідач скінчив.

Товариш Жучок:

— Ну, товаришу Бойко, все таки я нічого не зрозуміла. При чому тут діалектика, коли сказано — історичний матеріалізм? Ви як думаете?

— Дозвольте, товаришу голова, я собственно слова не прохав.

Товариш Жучок очі драконом:

— Як голова, нічого не дозволяю, а як товариш, прошу вас сказати.

Ми говорили, ми плутались (з нами іноді було навіть дурно).

А все це називалось дискусія.

Товариш Жучок казала:

— Дзуськи! Не так. Ану ви, товаришу Молодчиків?

Вона рішуче входила в ролю педагога.

А ми бісались, бо в нас було самолюбство. Ми обурювались на нашу колишню куховарку, на сьогоднішнього секретаря ком'ячейки — на „кота в чоботях“.

...Потім вона бігала, метушилась, збирала жінок, улаштовувала жіночі зібрання, де говорили: про аборт, про кохання, про право куховарки (Ленін сказав).

Кричали:

— Геть сім'ю!

— Хай живе холоста жінщина!

А для плодючої жінщини казали:

— Хай буде інтернат, хай будуть спільні прачешні й т. д. й т. ін.

— ...Товаришу Жучок, можна двох любити?

— Це залежить від того, як ви знаєте історичний матеріалізм. Я його погано знаю, а тому „воздержуюсь“.

.....

Так от —

— багато я написав би ще про товариша Жучка, і це заняття вельми цікаве. Та, бачите, зараз пів на п'яту, і мені треба вже спішити на партзібрання, бо там —

— товариш Жучок № 2, а це значить... проте коли ви партійний, то ви сами знаєте, що це значить.

.....

Вона написала так:

— Товаришу Миколо (це до мене. Микола Хвильовий). Ви, здається, післязавтра будете вже

в Таращанському полку, а я зараз буду в резервній кінноті: там щось махновщина, треба поагітувати. Може, ніколи не побачимось, так я вас хочу попрохати: не гнівайтесь на мене за дискусію. Я знаю, у вас — самолюбство, але в нас — темнота. А поскільки диктатура наша.. Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік - два - три вирости не на вершок, а на весь сажень. З комуністичним привітом Жучок“.

Але вона сьогодні не поїхала, і ми ще побачились.

Побачились от де.

Уявіть — порожня школа, політвідділ. По кутках, на столах сплять. Це — муралі революції. Частина з них поїде в полки, подиви, частина ще буде тут, а потім теж поїде в полки, в подиви.

Це бурса революції.

...Було зоряно, а потім стало темно — пройшли хмари.

...Побігла мжичка.

Мжичило, мжичило, і чогось було сумно тоді. Хотів скоріш заснути.

Але в кутку часто підшморгували носом і не давали спати.

— Товаришу, не мішайте спати!

...Мовчанка.

Мжичка тихо, одноманітно біла у вікно. Хотілось, щоб не було мжички й не торохкотіли підводи: нагадували важку дорогу на Москву — іти на Москву, на північ від ворожих рейдів.

— Товаришу, не мішайте спати.

Мовчанка.

...Ви, мабуть, уже знаєте, що то товариш Жучок підшморгувала.

Вона підійшла до мене.

— Ходімте!

Я здивовано подивився на неї.

...Вийшли на ганок.

Була одна сіра дорога в нічний степ, і була мжичка.

— Ви плакали?

— Так!..

І засміялась:

— Мені трішки соромно... знаєте... буває.

І розказала.

Тоді я взнав, що товариш Жучок, хоч і жучок і „кіт у чоботях“, але і їй буває сумно й буває не буває:

— Дзуськи!

Тоді мені кирпатенький носик розказав, що їй не 19, як ми думали, а цілих 25 літ, що в неї вже було байстря і це невеличке байстря —

— повісив на ліхтарі козак.

Це було на Далекім Сході, але це й тепер тяжко.

Це було на Далекім Сході, коли вона пішла по дорозі за отрядом. А то була козача помста.

...Я згадав сніговий степ.

...Ішла мжичка.

...Була одна сіра дорога й темні силуети будівель.

А втім, це не диво, що дитину на ліхтарі повісили: було ще й не таке.

Я не збираюсь у вас викликати сльозу.

А от маленький подвиг — це без сумніву.

А чий? —

— Ви подумайте.

...Товариш Жучок № 2,
№ 3,
№ 4,

і не знаю, ще скільки є.

Товариш Жучок № 1 — нема.

Зник „кіт у чоботях“ у глухих негрях республіки.

Зник товариш Жучок.

...Ходить „кіт у чоботях“ по бур'янах революції, носить соняшну вагу, щоб висушити болото, а яке — ви знаєте.

Так:

— піп охрестив Гапка (глухе слово, а от гаптувати — вишивати золотом або сріблом — це яскраво).

Ми назвали —

— товариш Жучок.

А історія назве —

— „кіт у чоботях“.

Кіт у чоботях — тип.

Точка.

Коротко.

Ясно.

Все.

**Див. вступне слово до „Кота в чоботях“.
Написано 1921 року.**

ЛЕГЕНДА

летіла буря, крикнула — дзвінко, просторо:

— Повстання!

Зашуміло в зелених гаях, загримало, загуло. Прокинулась ріка, подумала світанком та й розлилась — широко-широко на великі блакитні гони. Та й побрели по коліна у воді тумани — зажурені, похилі.

...Ішла повінь... Летіла буря...

І от я хочу про молодицю коротенько розповісти — як у народі чув. Таку: край села жила, де незаможниця осада, де верби на ставок схилилася й слухають пісень гнідих, що на зорі застигли й кожну мить сивіють.

Звуть Стенькою (то, мабуть, Степанида), ніхто не брав, а вже за двадцять перевалило. Жила була метелиця та й годі, огонь, баска, гаряча кобилиця. А взяв її Володька, одружився, та не прожив і років зо три — пішов у повстанці.

Отож і залишилась Стенька з хлопчиськом невеличким та з бабою - свекрухою.

Дитина довго не жила, захоріла на віспу й ночі однієї кикнула.

...Вийшла молодиця на вулицю, стала біля воріт, замислилася.

Ходив Володька два роки на цукроварню, заробляв на коня, купив коня, а кінь теж здох.

...А батько закатавав матір.

...Ну, і півтори десятини за двадцять верстов...

— Ех ти, сибірська каторго!

...Колись прокинулась удосвіта (під повіткою спала): за ногу хтось.

— Хто там такий? Одчепись?

Зареготав:

— Хлопці, сюди! Бач, яка краля!

...Огже червоні прийшли, повстанці прийшли. Д'ех, будуть діла, матері їх ковінька!

Кричали:

— Не печи, не вари: все буде! Де тут у вас буржуї живуть?

Баба - свекруха сплеснула руками:

— Ой, лишенько! Які ж тут буржуї, самі селяни проживають.

Посміхнулися, а потім виймають папірці, читають із папірців.

— А Гордій Прань є?

— Та є.

— А Остап Забийворота є?

— Та є.

Аж здивувалася стара: усіх чисто хуторян виказали, а хуторяни й справді жили, як коти в сметані.

...А потім повстанці пішли. А ввечері ще прийшли... Ой, було ж молока та ковбас — хоч собак годуй!

— Вари вареники! Печи пиріжки!

Варила, пекла Стенька...

...Мовчала, прислухалася, розглядала... А у вікно зазірав молодик червоний, з лісу підво-

дився. Хлопці їли, дивились на Стеньку, а вона вже цвіла, як мак... Д'ех! до чого була струнка та красива молодиця, а очі їй, як у кози дикої, тільки хитренькі трішки.

...Отже горіла, цвіла Стенька... а баба спитала:

— Що ви, хлопці, надумали? Невже ліворуція?

— Ліворуція, бабо, повстання та й квіт. Ідемо буржуїв бити.

— Ой, лишенько! — та й угерла рукавом сльози. Запитало товариство:

— Невже жалко?

— Та де там... щоб вони показалися. Це вже такий звичай бабський — як що, то й плакати.

А повстанці підводилися, до Стеньки йшли.

— Ух ти, кралечко! — цебто обняв один.

...А другий навіть заіржав.

Мовчала молодиця, думала, мабуть... А потім спалахнула раптом, наче промінь пробився крізь хмари:

— За волю... йдете?

І крикнули хлопці:

— За волю! — ще й шаблюки забрязкотіли.

Зашумували очі в слив'янці (під віями ніби слив'янка кипіла), вискочила Стенька до порога:

— Цієї ночі п'ять чоловіка присплю... Хто перший? Виходь?

Задзвеніли шаблюки, з грюком розпанахало двері...

...А ранком повстанці засіддали коні, сіли на коні й закурили з села. Перед вів загін, а позаду летіла Забийворотинська хура. Хуру везли гладкі Забийворотинські коні: гнідий у яблуках жере-

бець і білий кінь з чорною ногою, з тавром на стегні.

.....

З того часу не бачили Стеньки, не чути було, не говорили про неї.

...Гримали повстання...

II

Не одна молодиця співала: „Ой, зажурюся, запечалюся, піду в садок зелений — розвеселюся...“

То не хмари нависли над головою, то очіпок придавив вороне волосся.

...Ой, не чути було вже про бабську молодицю, та пройшла вже слава про юнака - молодця.

...Гуділа - дзвеніла слава про Стеньку - юнака, червоного повстанця.

.....

Не одна трясилова ніч пройшла, іде, пройде — тисячі, тисячі, тисячі... Похилилась на тин кропива й думає про бурю. Заспівають, запишуть нащадки: був Приймак і Буденний і були — тисячі, тисячі, тисячі...

...Палали панські маєтки, тікали пани. Ішли червоногвардійці — з заводів, з шахт, з Донеччини, з Криворіжжя. А далі йшли повстанці — чабани, байстрюки, голодранці (відтіля, де на ставок верби похилилися). Проходили вздовж і впоперек чорнозем, міста, піски, ліси, байраки...

...Гримали повстання. Лютували повстанці.

А найбільш за всіх лютував юнак Стенька. Сама чутка про нього викликала велику тривогу. А де були пани, де були хуторяни (блискучі трактори

й череп'яні покрівлі), там тоді важко ходила сумна розпука.

Казали: прийшов юнак із степу, з Хортиці, сюди, в ліси, помститися. Казали: тільки краєни радіють (де верби на ставок похилилися), тільки чабани й байстрюки радіють, а іншим — смерть.

Тоді вороги тримали владу, панували знов. І тремтіли вороги, коли чули про Стеньку - юнака.

Дивно, хоч де йому з'явиться, там одразу вибухали повстання: виходили чоловіки й баби з косами, ціпами, ховали борони — догори зубами — в траві й наганяли на них ворожі кінні загони. А ще дивно: людей в юнака було дуже замало.

Казали: ватажок Стенька — стрункий юнак і ясний, мов голубе небо, і буйний, неначе буря, і гордий, мов сокіл. Хто слухав Стеньку, той ішов за ним і в огонь, і в воду. Його мова була блискуча, як весняний ранок. Він горів завжди й вабив завжди, наче степові огні в темряві. І як великий пророк, він віщував — так переказували по селах, по заводах:

— Збираймося до гурту! Насувається чорною хмарою час помсти, час розплати. Гей, виходьте на шляхи — чигає воля. Беріть ножі, одрізи, несіть смерть. Через смерть запанує нам життя. Виходьте з лісів, з нетрів, з темряви. Летіть, як метелики, на світло... Послухайте! Послухайте! Невже ви не чуєте, як віки б'ють на сполох! Невже ви не бачите, що ми видираємося з провалля? Один крок — і ми в голубій країні, не буде кроку — знову безодня, темна, слизька, як жаба... Послухайте! Послухайте! Ми кличемо вас огняним повстанським словом: беріть ножі! точіть ножі!..

І брали ножі, і точили ножі, а Стеньчине слово

лунало по оселях, виходило з лісів, відходило далеко - далеко. І знову палали панські маєтки й череп'яні покрівлі. Ходила кривава помста, а ліси знову гуділи буйну славу юнакові.

...І піднялися тоді вороги, вовчі загони пустили на Стеньку, а за юнакову голову пообіцяли пригоршню червінців. А тоді почали вибухати ще частіш повстання. Як вітер, літав юнак по оселях та підіймав пригноблених, і пригноблені тягнулися з усіх усюд до нього, і лилася цебрами ворожа кров.

Так чергувалися зорі: була вечірня, була вранішня. Іще були дні, і відходили нерозгадані дні, за лісом зникали.

Вже майже рік лютує юнак, і не здібні вороги зловити його.

...І от проїздив селом молодий юнак. Висипали люди на вулицю, дивляться на нього. А він сидить на коні й посміхається до людей, наче вечірня зоря до річки.

Був тоді присмерк, стояли жнива, і на майдані пахло полем. Та й під'їхав загін до журавля, і позлазили з коней повстанці. І юнак зліз. І що ж? Юнак, як юнак, але справжній Стенька: очі йому, як невіждженому коникові, грають...

...Любили люди того юнака, мов буревісник бурю, неначе чайка сине море. Але ховали люди між себе ще й погану думку про нього. Не казали, а тільки ховали. А була ота думка оця: ішла чутка, що Стенька з лісовиками валандається, тому й куля його минає. Дехто думав, що це вороги такі чутки пустили, а дехто й інакше мислив. Що куля минає, то ще й нічого: єсть такі діди, на Чорномор'ї

були, від кулі теж заговорюють, по книгах чорноморських вчитали. А от як із нечистою силою що — то анцихрист.

...Отож зліз юнак, з цеберки воду п'є. І підійди до нього на той гріх бабуся старенька; її сина вороги закатували — червоний повстанець був. Підійшла ото ззаду до юнака та й сунула йому в кишеню карбованця паперового й ще пиріжок маленький. Обернувся юнак: примітив це. А баба схопила його руку та до уст своїх, та тужити.

— Голубе ти мій рідненький! Синочку ти мій гарненький!

Плаче баба, а юнак, як стовп стоїть, а громада дивиться на нього.

...Отут - то й було несподіване: як кинеться юнак перед бабою навколішки, зблід, як лист той осінній, і замолився юнак:

— Бабусю велика! Молюся тобі за твої страждання, за твої муки. Ти мій єдиний бог, а іншого не знаю. Молюся всім людським мукам, молюся помстою, що наводжу її на катів жорстоких, на силу не нашу. Молюся й тобі, людино вільна, що взяв ніж і запалив серце грозами.

Сказав це юнак, скочив на коня, і пропав загін у степу.

А люди стояли й думали. І порішили тоді люди, що Стенька дійсно зв'язався з нечистою силою.

І пішла з того часу погана слава про юнака. Тільки байстрюки та голодранці підтримували його, а інші люди відсахнулися від нього. І важко тоді стало юнакові жити з своїм загоном у лісі: вовчі загони стежили за кожним його кроком, а люди вже майже не підтримували його.

.

Та й сунулися хмари над тим лісом, де жив юнак. Сунулися, посувалися, лили води на сосни, а сосни стурбовано гули. І були тоді неясні думи й неясні мрії, і журба була за далеким, неясним, невимовним...

...Жив у тім лісі й дід Чорноморець сивий.

Приходили до нього люди взнавати: куди корова поділася, хто коня вкрав. Розгортав Чорноморець чорноморські книги й узнавав по них, куди корова поділася, хто коня вкрав.

Іще знав дід Чорноморець, де ховається юнак, і розповів він людям, що наступає кінець юнакові, що лютою смертю помре він.

Але ще гримали повстання і горіли панські маєтки.

.

Але вже находив кінець.

Тихо, крадькома, мов кішка, насувалася юнакова загибіль. Як осіння журба між дерев м'яко ступала загибіль. І прийшла загибіль.

...Була темна ніч. Тоді була темна ніч. Зойкали сичі, тривожно гуділи сосни. З трьох кінців палахкотіли заграви. То горіли панські маєтки, то було діло юнакове — ясного, мов голубе небо, буйного, неначе буря, і гордого, як сокіл. Тоді загін його отаборився в Зеленому Ярку. Біля багаття лежали струнки постаті, а з боку лежав повстанський пес — здоровий вухатий собака.

І раптом підвівся й завив пес — тихенько й тривожно. І сказав тоді юнак:

— Іде зима. Підемо глибше в ліси... Ще помсті не кінець!

І одгукнулося здалека таємно:

- - Ще помсті не кінець!

І заспівав один повстанець тихенько, зажурно, наче вода виходить із заводів у Дніпро:

— Ой, Морозе - Морозенку, ти славний козаче...

І одгукнулось:

— Ой, Морозе - Морозенку...

Та не чули тоді повстанці, що насувається на них неминуче лихо. (Тоді байдуже тріщало багаття, а здалека байдуже виблискували заграви).

...А Зелений Яроч оточили вже вовчі загони. Скрадалися вовки. Тихо насувалося лихо...

Гей, гей! Була тоді темна ніч, як далеке - далеке минуле!..

...А потім раптово вибухли постріли. Зататакали кулемети — то оточили повстанців вороги. І зійшлися тоді дві сили: одна сила юнакова, а друга — вовча...

Довго - довго не здавалися повстанці.

Та тільки перемогла вовча сила, перебили повстанців, тільки троє лишилося, а між ними Стенька - юнак.

Ой, гудів та й тривожно ліс ..

Не розповідає горлиця про свою дитину милу, що її шуліка забив. Отож важко казати про те, як Стенька - юнак загинув.

...Привели Стеньку на майдан і судили на майдані. І ніхто не прийшов сюди, люди не прийшли сюди.

...Тоді сумніло на шляху.

І сказав юнак:

— Одпустіть моїх товаришів, і я сам знайду собі найлютішу смерть.

Найлютішу смерть? Гей, гей, цього панам і треба. Погломніли вороги й згодилися; вони

хотіли перехитрувати юнака: юнак прийме найлютішу смерть! А тоді й товариші його приймуть найлютішу смерть!

...І виблискували ворожі багнети, а за майданом умирало сонце.

Та їм не знали вороги, що їх перехитрував юнак. Говорив він:

— Я вигадав собі смерть, як в старовину було: садовили козаків на палі, і вмирали козаки на гострих палях. Я хочу вмерти на гострій палі — це найлютіша смерть!

Посміхнулися вороги — це найлютіша смерть! Тоді загострили палю й вбили її в землю.

Подивився юнак на товариство й теж посміхнувся, і закипіли йому очі в слив'янці (під віями наче слив'янка кипіла), і сказав він:

— Ой, вороги - вороженьки. В старовину було ще й таке: приводили людей до палі й дівчат молодих приводили. Коли яка дівчина захотіла одружитися із злодієм, що на палю сідав, то його й одпускали на всі чотири сторони. Мені не треба прощати, але зробіть, як було в старовину, — покличете сюди громаду.

Ще посміхнулися вороги — хай подивиться громада, як злодіїв катують. І вдарили на сполох. І зійшлося народу сила силена. Але ворожих багнетів ще більш було.

...Тоді вже вмирала й вечірня зоря, і тихо було на майдані, тільки шаблюки іноді цокотіли та здалека гудів ліс.

І сказав тоді юнак:

— Тепер я буду сидати на палю... Але слухайте! Слухайте!

І раптом розірвав юнак свій одяг повстанський,

і побачили люди замість юнака буйного голу жінку красуню, що погордо дивилася поперед себе. І дзвінко сказала вона:

— Слухайте! Слухайте! Я вмираю за волю. Але я знову закликаю вас до помсти: гостріть ножі! Дивіться, дивіться на заграви: вже палає наше визволення, вже йде нова невідома зоря... Слухайте! Слухайте!

Але не дали їй говорити вороги, як люті шакали, накинулися на неї й зав'язали їй рота.

...А народ уже гудів...

Тоді вовки накинулися на народ і розігнали його. А Стеньку - юнака закатували: одрізали носа, одрізали вуха й настрикнули на палю.

...Гей, Гей! Та й була ж то найлютіша смерть...

Але пройшла тоді про юнака Стеньку, про жінку молоду красуню — ясну, мов голубе небо, буйну, неначе буря, і горду, як сокіл, ще бучніша слава. Ще й досі гудуть їй ліси невмирущу славу...

.....
І от біля ставка, де верби похилилися, стоїть могила. Це юнакова. Приходять до могили люди й слухають, як шумить вітер над нею...

...Гей, Гей! Гримали повстання...

...І були — тисячі, тисячі, тисячі.

Цією поемою розпочинається невеличка серія опові-
дань про життя людей кінця епохи воєнного кому-
нізму й перших років НЕП'у. Оксана це — запліднене
ідеями комунізму незаможне селянство. Мишко—липо-
вий комуніст, але й він, користуючись в нашій фра-
зеології („тепер для бідних школа“), одвернув непись-
менну Оксану від „темного життя“, і вона кинулася
до життя „світлого, молодого, як молодик“.

Я дуже радий, що вже тоді (поему написано 1921 року)
бачив на просторах соціалістичної України „фарми,
електричні плуги, машини, фабрики, заводи... і далі...
далі“.

ЖИТТЯ

К

коли за лісом зав'яне молодик, там десь, на степах, над озиминою, цвіт стелеться, а він зав'яне — в оселях сутеніє, розливаються цebra синяви — тихої, блідої, і вмирають каганці.

Тічки тоді бігають, трищать тини, скаженіють пси, найбільш крихкотілі, — дужі пси мовчазно шкульгають за переможцем, а крихкотілі в спорзній солоднечі гризуться. Спорзно тоді в повітрі. Тому: наші прадіди теж у цей час бігали тічково, а наша кров — прадідівська, червона і теж горить.

А от клуні. Так, клуні! В них торішня солома, а на ній зеленіє кохання. І до клунь трищать тини. І риплять вони теж спорзно. Хто знає, як у ці ночі клуні риплять? Солома зідхає, так вона зідхала віки, навіть коли татарські загони блукали по степах на Україні.

І от: на однім боці Ворскла — Дамаївка, на другім — хутір Комарівка. Недалеко гетьманський ліс, а далі — Диканька (диканське пиво й меди опішнянські — недалеко біля Полтави). Дивишся на гетьманський ліс, згадується: гетьманщина, Гоголь, татари, Карло XII і т. ін. Тоді могили жевріють, ніч, день, ранок, світанок — усе одно... Над степами гойдається шуліка...

Із Дамаївки приїздили двоє: Павло й Мишко-комуніст. Приїздили на човні до Степанового городу. Степанова дівка—Гандзя, казали—повна пазуха грудей. У Степановій клуні спала й Оксана. З Оксаною от що: їй 17 літ, батько її, Рубан, сюсюкає, а мати теж сюсюкає. Оксана ходить „корольком“, груди—що яблука тверді й несе їх уперед, от і спокушала парубків.

Казали:

— Оксано, пора на вечерниці!

А батько не пускав. Парубки обмазали ворота дьогтем, а на ворота солом'яного діда поставили. Рубан перелякався й засюсюкав:

— Сарас іди носювати в клуню!

Оксана:

— Що ви, тату?

— Сарас, сьоб мені сього гріха більс не було.

І виштовхав із хати, а сам пішов у комнезам скаржитись. А було це вдень. Оксана подумала й пішла до Гандзі. Та ж спить з парубками вже шостий рік. Порадила: лягай зо мною. Послухала. Гандзя з Павлом на возі, а Оксана покищо сама. На другий день Павло приїхав з Мишком, і Мишко ліг біля Оксани.

Було й так: Павло забариться, а Гандзя чекає. Тоді виходили з клуні, щоб парубки не почувли, і через город до дощок—прали вдень білизну там. Сюди приставав Павлів човен.

Комарівка була на узгір'ї, і з дощок майоріли силуети будівель. З річки йшов дух—може, татарський, задвістілітпозадній, може з баговиння, і річка була далека в своїй глибині, вона з Дніпра в Чорне море бігла, думалось, що й вона морськими синіми бурями дихає, казали—Кома-

рівка над баговинням замислилась, так: вечори ходили по Комарівці — сірі, тихі — і далі — далі... І Оксана мріяла. А Гандзя булькала у воді ногами, спідницю заковувала й співала:

Маруся отруїлась,
В больничной дом везуть.

І груди її високо підіймались, ніби хотіли полинути в темносині простори. І ще вона співала, і співи лагідно лунали за рікою. А потім зідхала й нудьгувала. Оксана дивилась на Гандзю й теж хвилювалася й думала про очерети, про комуніста, про комуністів, про продподаток — куркулі лаялись — а вони полинуть восени — качки, про качок думала, а куди — невідомо. І мріялось, і ще мріялось...

Нарешті з-за коси виринав човен, наближався скоро, але тихо, щоб ніч не почула. Павло гребе, мов справжній рибалка, а Мишко в душогубці з очима заплющеними — боязко. І Гандзя завмирала, і Оксана завмирала, і всі завмирали. Ах! Павло... Павло... поспішає — міцний, бадьорий і злий.

Збентежено ховалась у очеретах вона — ніч. Зорі горіли хоробливо й у солодкій тузі падали на поверхню.

...Потім учотирьох ішли в клуню спати. В клуні на возі Гандзя здержливо реготала — солодко було. Тріщав віз — і було тьмяно. На вулиці і по городах, і по садках блукали зайві парубки й лякали ніч штучним іржанням.

— І-го-го! І-го-го!

І чути було ще тоскний заспів:

Не за Леніна, не за Троцького...

А в другім кінці співали:

Чий я козак, звуся Воля.
Українець з Гуляй - Поля,
Гей шумуй, моє вино,
Йде за правдою Махно!

Біля Оксани лежав Мишко, мовчки цілував їй волосся, а вона мовчала. Мишко брав її руку й теж цілував. Оксана пручалась тихо.

— Господи, не треба, у мене руки брудні.

Мишко важко дихав і уперто не пускав її руки. Було тремтіння. І так цілу ніч: він її руки цілував, а вона пручалась. Іноді він її брав за груди, але зараз же „вибачався“ і казав, що це якось так. Світало — і вони розходились. Дивно, яка ніч була коротка! Оксана козою бігла додому, і цілий день туманіло в голові.

...А від дощок відпливав човен, а десь дзвонили червоні дзвони зорі.

II

Минали дні, і в спогадах поринали ночі. Як це: десь біля Диканьки єсть село і хутір — а що тут раніш було? До татарви? Га? Так, село і хутір — і далі — далі... А що через сорок років? Га? Гоголь, Мазепа, Карло XII.

Моя люба соціалістична Україно! Степи, шуліка і літне сонце відходить за обрій, а за ним молочна стежка співає білих, а може й червінькових пісень, мукають корови, з пасовиська бредуть — і далі — далі. Фарми, електричні плуги... машини, фабрики, заводи... Ах!.. і далі — далі. Молочна стежка співає — яких пісень?..

Ішло літо, куріли сіновали, думали підстрижені луки. Проходили громовиці, відходили блиска-

виці — далеко - далеко, тільки на обрії блимало золото, і ріка тихо хоронила післядощовий глибокий смуток.

Мишко казав Оксані:

— Я скоро поїду до міста. І ти поїдеш. Я докінчу вчення — тепер тихо. Тепер можна, і ти будеш учитись. Тепер усім можна, тепер для бідних школа.

Оксана може й не любила комуністів, куркуляче село не любило, а в Мишчиних очах стояло кохання, і вона вже любила комуністів.

...У липні ночі були душні, із степів дзвонило — неясно, із невідомих химерних дзвонів. Тоді Мишко казав:

— Оксаночко, яке життя! Хоч би скоріш до міста. Як мені хочеться до міста. У Київ поїду я...

Думала про життя, думала про Київ, думала, що в Києві невідоме життя, думала про великі міста, де курить химерно, і хотілось до великих міст, до життя.

І ще проходили дні, і в спогодах поринали ночі. І знову куріли сіновали. Але стало неспокійно.

В Дамаївці зелені партизани вбили двох комуністів, а Мишко втік.

Із повіту приїхав карний загін. І Мишко знову збирав продподаток, але в Комарівку їздив рідко, бо боязко було. Коли приїздив — був несміливий, прислухався, не говорив про чудесне, тільки Оксані чудесно було.

І от: Оксана до колодязя йшла, назустріч — Гандзя.

Гандзя:

— Чула... виїздить твій?

Захмарилось обличчя:

— Не знаю.

Оксані й гарно було і погано було — чи візьме й її з собою?

Каже Гандзя - куркулівна:

— Не выпускай: комуніст гарний — може, оженився... Та тільки чорт їх розбере. Мій дід розказував, як колись такі ж паничі теж устанавлювали владу. Бувало й так, що селянок брали, а бувало й так, що дурили тільки.

Оксана замислилась і пішла на вигін, дивилась і прислухалась, як за суховієм вечір тече. Згадувала, що комуніст їй казав.

Він такий несміливий, а каже так хороше.

...На світанку після однієї солодкої ночі Мишко віддався Оксані й Оксана віддалася Мишкові. Гандзя й Павло спали, а вони не спали. Тоді в клуні було тихо, тільки зрідка миша шаруділа в золотій соломі...

Ах, яка тоді була чудова ніч!

У неї такі тугі зідхання, як яблука з антоновки, і величезні очі, де цвіте життя, щирість і тихий сум кохання... Хто бував на соломі?.. Тоді було передосіннє. На вигоні вистукував перепел, а серця не чути було. Ішов дух від свіжих снопів і нагадував широкі безмежні лани. Крізь щілину жевріла зоря. Тоді Мишко згадав, що в цю мить (читав десь) цвітуть на серці чайні троянди. А Оксана не призналася Гандзі — їй гарно було хоронити в собі велику таємницю зачаття. Тільки в її кривих японських очах відбився передосінній зажурний шелест тополі, і серпнево виглядали її груди, наче стіжки молоді на стерні блідій.

Оксана вже не ходила до дощок вичікувати

човна із-за коси. Вона знала, що скоро приїде Мишко, забере її з собою, і вони поїдуть у далеке, невідоме місто. Туди — далі — далі, де курить і дзвонить життя, найбільше, наймолодше. Боялась тільки, щоб повстанці Мишка не вбили: вони частіш чужинців убивали, а він був чужинець — іншої губернії.

Потім пішли дощі, і зелина зажурилась. Зрізали очерет, і сумно стало на річці. В Дамаївці майже кожного дня ховали когось, похоронні дзвони заповнювали річку — голу, сиротливу, осінню, заповнювали її глибіню. Комарівка слухала ці дзвони й дивилась на хмурий гетьманський ліс, на змарнілі степи.

Потім іще пішли дощі.

III

Зими не було й знову було мокро й осінньо. Мишко чекав наказу виїхати до міста й уже майже не їздив у Комарівку. Зелені партизани вже не ховались у лісах і приходили з повинною. Ліси були нудні й жорстокі, чорні, як смерть, вишкирялись навіть. Оксана почула, що вона завагітніла. Уночі вона лапала свій живіт, їй здавалося, що він росте й вона це чуває.

Виходила на вигін, дивилася на поле, на тумани, до станції (за сорок верстов Кочубеївка була), і були гони, і верстви, і тракт, і стовпи, і було тоскно, і хотілося невідомого. А вдома батько сюсюкав, і мати сосюкала, і комунію лаяли, і ще раз її лаяли.

Дівчата повернулися з буряків і вечерниці улаштували — і не хотілось на вечерниці. Увечері батько приносив газету й крутив з неї

цигарки, а Оксана дивилась на рядки й думала, що там написано про Київ, про місто. А батько ще приносив газети — у волості їх багато було й ніхто їх не читав, вони лежали в шахві в писаря, і їх крали в нього курії, а на базарі говорили про Петлюру, про румунів, про кінець радянської влади.

За цілий місяць Мишко приїздив один раз — і вже не говорив, а коли говорив, то про якусь суворість, про нудоту й ще про щось — Оксана не пам'ятає. А вона брала його біленьку руку й гладила нею свій живіт і усміхалась загадково. Потім вона говорила з Гандзею, але й на цей раз хоронила тайну народження. А в хуторі почали ходити темні чутки, що повстанці нахваляються вбити Мишка. Тоді прийшли тривожні ночі. У вікна бив напівдощ, напівсніг, у бовдурі гув вітер, і снились далекі, брудні дороги без кінця, без краю. Верстви, гони, стовпи і шляхи, і знову шляхи...

...І знову зими не було, і було мокро і осінньо..., І припадала осінь до Оксаниного серця і стискала його.

Але не гадала Оксана, що в цій чвирі життя кине свою першу важку тіль на її прекрасну молодість, і тому, коли їй було переказано, що Мишко виїхав з Дамаївки, вона, навіть, здивувалася: як, невже зовсім? Їй сказали, що зовсім. Вона не заплакала, вона навіть не почула, як їй заболіло — так пекуче заболіло. Вона пішла на Полтавський шлях і дивилась у той бік, на Полтаву. І пригадала липневу ніч і неясні дзвони із степу. Потім сіла на зрубаного дуба й дивилась на болото. Вітер носився по Комарівці — чіткий, колючий, жорстокий. І знову, як крізь сон, солодкі ночі

й зорі в синім мариві. Але треба було щось думати. І надумала:

— Піду.

І пішла. Коли б вона читала „Кобзаря“, вона б знала Катерину, але вона була неписьменна. Вона чула тільки про Київ, а що Мишко — ах, Мишко! Мишко!

Увечері Оксана зібрала таке - сяке шмаття і вийшла за ворота. Сіріло й дощу не було. Сунулись хмари — невідомо куди, сунулись далеко - далеко — у далечінь. Чоботи грузли в багні, а навкруги голе поле і тиша. І ще мріяла про липневі світанки, про неясні дзвони із степу. Думала про великі міста, і ще про щось незнайоме таємне. Зрідка на зустріч їй тягнулися підводи, із станції їхали. Коні пнулися і з великим напруженням витягали з багна вози. Люди підозріло оглядали її, оглядалися і ще раз оглядали. Проходили версти, проходили й гони, а криві очі виразно, з сумом дивилися на мовчазні станційні огні, що заблищали за могилами. На обличчі застигла скорботна, ледве помітна посмішка. Гетьманський ліс залишився далеко з боку, а вона дивилася на нього і згадувала Мишка і його жгучий шепіт на соломі. Знову налетіла темна хмара і забризкали сірі води. Повернулася — Комарівки не видно. Було тоскно і було радісно. Згадала газети, батькові цигарки і подумала: це темне життя, а хотілося світлого, молодого, як молодик. Станційні огні наближались. Зупинилася біля верстового стовпа відпочити.

...Недалеко прокричав паровик, показалося червоне око. З шумом пролетів поїзд і зник у далині.

Оксана підходила до семафора.

„Соловський яр“ став теж хрестоматійним оповіда-
ням.

Написано 1921 року.

СОЛОНСЬКИЙ ЯР

о слобожанських Млинків підійшли могутні ліси Полтавщини і за три верстви зупинилися.

Стоять стіною, хмуряться.

В гущавину доріжка по папороті, повз сизих кущів, до Солонського Яру.

Солонський Яр: яр і село.

В селі пахтить дубовим молодняком, стоїть над яром - селом, а нижче, в провалля поплентались стрункі й темні явори, і тільки за десять верстов виринають, щоб мовчазно відійти на захід, на південь.

Удень над селом сковзається клапоть перлямугрових хмар, а вночі хмари зникають за проваллям, тоді Солонський Яр горить огняницями — і ліс, і село, і небо.

Тоді горить, чарує папороть.

Солонський Яр — природна фортеця.

Солонські острожники казали:

— Є Холодний Яр, а це — Солонський Яр...

Атож...

А в Млинківській волості скаржилися:

— І сукини ж сини! Прахвости! Чортового батька видереш їх відтіля.

Чухали потилиці, збирались на сходку. Міркували. Іще чухали потилиці.

— Яку тут прахтіку зробити? Га? Запетлювали, як той казав...

...Коли приходить ніч, Млинки напружено дивляться на темну стіну полтавського лісу й чекають. Але невідомо, в яку кошару забредуть солонські вовки. Тільки вранці шумить село.

Вранці дізнаються, кого обібрано „до цурки“.

...Стоїть могутній дуб на півдорозі до лісу, а до нього сіріє ранковий шлях, од вітряків перехиляється на ділянку молодняку.

У немите вікно волосної ради дороги майже не видно.

Савко Гордієнко, безусий голова з гострим обличчям, подивився у вікно й підійшов до натовпу.

— Ну що? І сьогодні обібрано кого?

— А як же: Матвія Юхименка.

Підійшов ще один селянин і безпорадно розвів руками:

— Не інакше, як дивізію треба сюди.

Притакують.

У кімнаті смердить архівним папером, а писарчуки перами риплять.

Савко вдарив себе по чолі:

— От напасть... Прийдеться воювати.

Згодились.

— Дивіться, вам видніше... А що напасть — то правда.

Але Савчин сусіда попередив:

— Ти гляди, Савко, п'ять председателів ухекали, то... може, й тебе отпраплять на той світ. Це, брате, тобі не австріяка.

...А в село із Солонського Яру вилазили по-статі й зникли за тинами. Іще чути було там про Савка:

— Така йому фортуна: плохий буде — хай головує, а зачепить — лихо буде...

...Над Солонським Яром розтанув останній промінь, у лісі почало темніти. Із півночі попливла хмара, теж ішла на захід.

...Пахло дубовим молодняком.

II

„...Наказую негайно виловити банду, що в Солонському Яру. Отряда прислати не можу, бо майже всі люди в роз'їздах“.

Такий папірець від повітового військового комісара!

Савко подумав: „Дійсно пора“.

Зібрав міліціонерів:

— Гайда!

Міліціонери — старі партизани, дух партизанщини глибоко сидить.

Рудий міліціонер, старшина, каже:

— А що, того... можна буде в Солонівці самогону... Чуєш, Савко?

Голова не чує, задумався. Думає він, що йому робити: острожників, звичайно, на селі не застанеш, а солончани своїх не видадуть.

...Скоро в'їхали в ліс.

Коні наставили вуха й прислухаються до луни, що гулко йде в гущавину від ударів копит.

Глухі столітні ліси Полтавщини, і чогось тут журливо.

Насторожились кущі, тріщать гілки. Іноді коні збочують, і тоді шелестить листя на весь ліс.

Рудий міліціонер поліз за кісетом, а другою рукою порівняв свого коня з Савчиним.

— Слухай, друже, може, не будемо тривожити їх, уладнаємо?

— Це кого? Солончан?

— Авжеж!

Савко сказав:

— Наказ есть з уїзду. Ніззя.

— Ага... Ну, то інше діло.

А потім погладив корявою рукою коростяву шию свого коня.

— Слиш, Савко! Кажуть по газетках — румунський король селянам слаботу проголосив?

— А тобі що з того?

— Та як же: все таки слабота...

Савко скрушно похитав головою:

— Мало тобі слаботи!.. Під ким ти сидиш: під королем, чи ні? Ну?

— Звісно, що ні.

— Ото ж бо й є. Бандисти ви гарні, як на вас подивишся.

Останні четверо міліціонерів пахтіли цигарками і мовчки оглядали гущавину. Сизий дим махорки хмаркою стояв над отрядом, а потім струмками розходився за вітами, за зеленню.

...Під'їжджали до Солонського Яру.

Доріжка веде прямо в село, а треба заїхати з іншого боку.

Пустили коні в гущавину, і зашумів, затріщав ліс.

Загінчани потикали обличчя в арчики, а коні легко хропли й уперто продирались до ріжі.

Сонце давно вже гримало над лісом, але тут його не було.

Тут ніколи не було сонця й завжди стояла гінь.

...Порішили: коли виїдуть на ріжу, гайда на Голохватський край (це квартал у Солонському Яру). Гвинтівки приготувати, але без наказу голови не стріляти.

Іще продирались, і нарешті крізь гущавину прорізалися стьожки світла.

Нарешті загін вискочив на ріжу.

...Загавкали собаки. По ярку забігали постаті.
— Стій! Куди біжиш? Стій!

Голоси загінчан метушились у зелені, із усіх кінців одкликалися луни.

Савко скрикнув:

— Стріляй у повітря!

Бухнувся випал над Солонським Яром, і раптом село стало мертве.

Під'їхали до голохватських будівель.

— Дома хазяї?

Виходили баби, перелякано дивилися на загінчан, але, впізнавши млинківських хлопців, сплескували руками.

— А, щоб вам ні дна, ні покришки. Як же ви налякали. А ми подумали — і справді комунія наскочила.

Савко суворо подивився й спитав:

— Де ваш председатель?

— Який председатель?

— Та староста ж!

— Так би ви й казали... Марфо! Ану бо, поклич голову.

Незабаром прийшов і голова.

До нього:

— Де твої голохвастівці? З уїзду прийшов наказ заарештувати їх.

Усміхається:

— Де ж я їх візьму... Господи! Ліси ж такі, слава тобі, Миколає угоднику, не маленькі — є де сховатися.

А потім заморгав підсліпуватим оком:

— Пожди, Савко, я, мабуть, піду дістану чогось. Як же так: гості приїхали, треба ж таки підправитись.

Савко рішуче одрізав:

— Нікоторого гвоздя! Спольняй, що тресбують.

Рудий міліціонер досадливо почухав потилицю:

— Слиш, Савко, а могорич і не помішав би, їйбогу!

Але млинківський голова нічого не слухав. Наказав своїм хлопцям вибирати з голохвастівських скринь шмаття, а „старості“ наказав негайно подати підводу.

Зарепетували, заскиглили баби; заметушився „староста“.

Зашумів Солонський Яр.

У кожній хаті було розчинено скриню й повибрано з неї одіж на підводу. А, від'їжджаючи, Савко пообіцяв ще й спалити все голохвастівське кубло, коли острожники не являться доброхітно в Млинки.

Скоро загін із підводою зник у лісі, і до хатів посунулись чоловічі постаті. І довго чути було грізний гомін у Солонському Яру.

III

У Млинках гомонів базар. Декілька осілих тутешніх циганчат сіпали коні за хвості й вигукували, як і двісті літ тому.

Бігали, лопотіли перекупки.

А біля блискучих гір горщиків стояли поважні ганчарі Полтавщини.

Савко й рудий міліціонер носили по базару шмаття, що забрали в Солонському Яру, і викрикували:

— Люди добрі, пізнавайте своє добро!

Підходили, лапали одіж, хитали головами, але ніхто не ризикнув пізнати своє.

В натовп падало біле сонце й пахло сливами й яблуками. Пахло ще кінським потом, і мукали покірні корови.

...До Савка підійшов низенький чоловік в обідраній свитині. Обличчя йому стягнуло зморшками, і здавалося, що він плаче.

Полапав зелену хустку, погладив її ніжно й ледве чутно промовив:

— Конешно, Дуньчина... Дуньки моєї...

Але раптом зник кудись: впірнув у натовп. Тільки біля „потребілки“ він підійшов знову до Савка й тоненько, ніби горох розсипав, запитав:

— А що, Савко, чи не чути, довго ще війна буде?

А потім ще полапав зелену хустку й зідхнув про себе:

— Конешно, Дуньчина...

...Мекають вівці. Через базар пройшла отара, і пил сховав сонце. Десь викрикують щетинники, і біжить гул за вигін, де стоять забиті панські будівлі.

— Люди добрі, пізнавайте своє добро!

...Але не бачить Савко, що за ним стежать солончани; злосливо, лукаво дивляться на нього. А коли повертається до них, вони показують йому спину, а по спині бісового батька пізнаєш.

Рудий міліціонер виблискує червоним носом, і від нього далеко несеться дух самогону.

Іще з годину походили — ніхто не признає...

— Що за напасть!

Пішли у волосну раду, зложили солончанське шмаття біля шахви.

...В раді повно народу.

Зайшло декілька чоловіка в кімнату голови:

— Не так ви робите, Савко, не слід його вносити на базар.

— Чому це?

Підійшов до Савка Онищенко, з комнезаму, на вухо каже:

— Тут вони.

— Хто це?

— Та солончани ж, голохвастівці.

Вдарив себе Савко по потилиці:

— Так он воно чого ніхто не визнає!

Покликав рудого міліціонера:

— Зараз збери хлопців, треба оточити, голохвастівці тут.

Похитав головою рудий:

— Де там їх тепер найдеш... Давайте, мабуть, удвох.

Ніколи Савкові базікати, схопив гвинтівку й побіг.

Ходить повз ганчарів, ніби горщики уважно розглядає, а сам оком уп'явся в натовп.

Грає сонце в горщиках, і весело виблискують гори ганчарського добра.

...А голохвастівці, мабуть, запримітили щось недобре — до коней пішли.

Нарешті Савко побачив їх. Кинувся в натовп.

Але вже було пізно, і тільки пил закурів до вітряків, що на полтавський ліс.

— Гей, держи!

Савко націлився й вистрілив.

Галас! Галас! Галас!

Але голохвастівські коні зникли вже за вітряками.

Кинувся Савко до волости, скочив на кобилу, покликав рудого міліціонера й гайда за солончанами.

...Затривожився базар, ганчарі заходились складати горщики на вози, циганчата потягли за хвости коней, посунули люди до дворів.

Тільки щетинники уважно розглядали свій крам у скриньках і ще закликали до себе наляканий нарід.

Десь кричала перекупка:

— Куди ти потягнув, харцизяко! Людоньки добрі, держіть злодія!

IV

...Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему й зойкає росою на обніжках своїх золотих ланів. Блукає вона за вітряками й ніяк не найде веселого шляху.

...Болить наше мільйонове серце, і хочемо запалити їй груди своїм комуністичним сяйвом... Темна наша батьківщина...

...Змилені коні зупинилися на узліссі. Сказав Савко:

— Вгекли!

В рудого міліціонера од скаженого бігу ніс був мов та цибуля. Втирав хусткою піт.

- Повернемо, мабуть, додому, чи що?
- Ні! Гайда на Солонський Яр.
- Та чого ж ми поїдемо?
- А того, що треба видивитись, осточор-тіли вже.

Рудий казав, що небезпечно вдвох у таке кубло теліпатись. Але Савко був упертий.

Поїхали.

За півверстви зупинились, позлазили з коней і з гущавини оглядали Солонський Яр. Савко сподівався, що біля дворів буде метушня, але по вуличках нікого не видно було: і яр, і ліс, і село — все ховалося в зеленій тиші.

Так перебули, мабуть, з півгодини. Потім Савко казав переїхати на другий край, що поринув у дубняку, куди не добиралося око.

Коли посідали на коні, в ліс зайшов уже вечір, і знову гостро пахло молодняком. Зірвавсь заєць і залопотів по листях.

(...Темна наша батьківщина, і темні в ній ліси. Тягнуться вони на Полтавщині мовчазно на захід, на південь).

...Казав міліціонер:

— А, може б, помирилися... Слиш, Савко?

— Ніззя...

— А то, їйбогу, могорич запили б...

Савко гостро дивився в гущавину.

Сонце, мабуть, уплигло за обрій, і в лісі ходив уже важкий присмерк.

Коли знову з'їхали на стежку, що веде на Млинки, Савко раптом схопив рукою гвинтівку. Але в цей момент гримнув випал, і далеко пішла грізна луна.

Коні рвонулись і кинулись з лісу.

Засвистів вітер.

Гримнув ще один випал, і зашумів ліс від цокоту копит: за млинчанами летіла погоня з голохвастівців.

Рудий міліціонер зупинив коня:

— Братці, не бийте.

Але Савко розумів, що йому милости не буде. Як божевільний, гнав він свою кобилу на Млинки.

— Цок! Цок! Цок!

Іще далеко позаду солончани, але Савкові треба добігти до вітряків, поки острожники не вискочать із лісу:

— Цок! Цок! Цок!

Свистить вітер у вухах. Гніда кобила запінилась, важко дихає на дерева... (Невже наздоженуть?).

...Свистить вітер.

...Нарешті Савко вискочив у поле.

На заході жевріло (конало) небо. Десь горіли бур'яни під огнем польового повітря. Поле горіло бур'янами.

Знову гримнув випал — то зискочила на узлісся ватага солончан.

Савчина кобила пролетіла ще декілька кроків і гепнулась на землю. Захропла.

Савко заліг за кінський тулуб і почав одстрілюватись. Ватага зупинилася.

Але то був один момент: одразу ж солончани пішли в обхід.

Тоді Савко рачки поліз до Млинків.

Біля вітряків він випустив останню кулю й кинувся до першої хати.

Ускочивши в двір, він заліз під комору...

...Скоро в дворі були й солончани.

...Млинки наче вимерли, тільки собаки завзято гавкали по дворах. Зачувши постріли, млинчани поховались по хатах, не виходили.

Голохвастівці витягли з хати хазяїна:

— Кажи, де він? Ти ж бачив, куди він сховався?

— Та я ж... їйбогу...

Свиснув чмілем у повітрі нагай. Хазяїн заплакав і вказав на комору. Заревли солончани, оточили будівлю.

— Гей, ти! Чого перелякався — вилазь!

І наставили під комору одрізи.

...Савко мовчки виліз, подивився навкруги себе й похилив голову.

Зловтішними огняницями горіли в голохвастівців очі.

Підійшли до Савка, мовчки роздягли його й голого повели в поле. Ішов по дорозі Савко й тупо дивився на полтавський ліс.

...Млинки мовчали.

...За вітряками голохвастівці зупинились:

— Хлопці! В кого гостріший ніж? Виймай!

...А потім двоє одійшли в бік, підійшли до хати й пустили два червоні півні.

...На далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни.

Піднявся вітер. Зашуміли Млинки. Забили в розбиті дзвони. Загаласували вулиці.

— Рятуйте! Рятуйте!

...А глибокої ночі із злизаного пожаром краю, посунулись натовпи людей до голохвастівців.

...Тієї ж ночі величезна заграва пожежі стояла над Солонським Яром. І знову на далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни, і гостро пахло дубовим молодняком.

Сіль оповідання „Пудель“ в розмові Сайгора з Тетяною. Ще точніше: в „філософуванні“ Тетяни про людину. Це — відбиток чехівських настроїв дрібно-буржуазної інтелігенції відбудовчого періоду (оповідання написано 1923 року). Мораль: романтично-намовленим „матеріялістам“ Сайгорам не рекомендується вести інтимні розмови з Тетянами.

ПУДЕЛЬ

В

иходили на іскрясте шосе, в перлямутр гарячого полудня. Утомно дрижали наливні поля і перелітав димний легіт. Небо блякло; нечутно й зів'яло скрадались полинялі соняшні дороги до незнайомих горизонтів, до туманово-бузкової маси.

На повороті почули останню міську пісню: трамвайна путь розлетілась в яри і раптом плавко сплянувала півколом назад. На перепутті, під зеленою мжичкою дерев, дрімав парк: бюст Ляссаля, стежки, алеї. Потім і він одійшов у бік. — Тоді знову іскрясте шосе і даль молодих лісів.

На двадцять кроків уперед ішли: мадмуазель Арйон (опереточна співачка з „Не ридай“) і дві баришні з редвидаву: Тоня (так говорив студент) і — може Дуня, може Катя, невідомо; з нею ніхто не говорив. З ними: якийсь тип і студент-організатор вечора. — Вечір (музикально-вокально-танцювальний каламбур) на віллі „Зелений гай“, сьогодні, на „користь“. Ще alma mater прохала Сайгора сказати вступне слово на тему біжучий момент.

Арйон ішла під рожевою парасолькою, яку ніс тип. Тоню вів під руку студент.

Тераси іподрому й павутиння далекого радіо

поволі й рішуче зливалися з будівлями. І коли входили в сутінь придорожніх верб, повернулись і бачили один одномасний узаміт міста.

Сайгор узяв сигаретку й передав портсигара. Григорій переложив ремінь рушниці на праве плече й закурив. І говорив — потім — про Богомольські Болота, про крижнів, про вечірній переліт. Його руде обличчя наливалось кров'ю, і творчо по-дитячому світилися зіниці. І знову згадував очерети, село, нирців, заячі стежки, полювання, ще полювання.

Тоді Сайгор примружив очі і зняв кашкета.

— Добре!

І сказав прозу: одкомандирує в райком, а відтіля Григорій поїде далі, на сільроботу, на село.

Підхопив:

— На село?

Григорій довго плутався в незв'язних фразах і нарешті рішив, що йому все таки тут кур'єром веселіш, ніж десь „на задріпанках“.

— Полювання — гарна річ, та бачте...

Сайгор бачив. — Сонце стояло над головою. Город в'дходив по шосе, а за ним плентались яри, іподром, радіо. Сизою ртуттю коливались далі.

І в цей момент, як звичайно, Сайгор думав про ті ж засідання й згадав термінові пакети.

— ...Глядіть же, не забудьте однести.

— Не турбуйтеся, — сказав Григорій.

Марчик — дворняжка: літом — лягаш, зимою — гончак, дома — сторож — зірвав гаву й помчав за нею по тирсі. Тоді ж відстав пудель мадмуазель Арйон від компанії і з кошиком у зубах пішов поруч Сайгора. І тоді ж повернула голову баришня з редвидаву — не Тоня — подивилася на

Сайгора й посміхнулась тихою звичайною усмішкою. Потім кожного разу, коли пудель залишав Арйон, баришня — не Тоня — поверталась і усміхалась тихою звичайною усмішкою.

Сайгор погладив пуделя по кучерявій львиній гриві й сказав:

— Гарний пес. Чудова порода для дресировки.

Григорій, мабуть, образився за свого Марчика й подав бандитський посвист у тирсу. А коли дворняжка підлетіла, помахуючи хвостом, і показала зуби, він тут же, на шосе, примусив її служити на задніх лапах.

— Все таки я скажу, — промовив Григорій, — не люблю я цих пуделів. Так: ні те, ні се. Користи мало. Ну, тягає в зубах кошика, а що з того? Подумаєш, штука!

Потім із любов'ю посіпав Марчика за вухо й рішуче заявив:

— Молодчик!

Певно, Григорій був патріотом своєї батьківщини. — А породистий пес труснув львиною гривою й помчав до мадмуазель Арйон.

Входили в ліс. На узліссі рожева парасолька прикрила траву: компанія сіла відпочивати. Коли підходили до них, із глибини зелені постав раптовий вітер і з шумом помчав на шосе. Сайгор і Григорій сіли праворуч.

— Сеньйоре, — сказала Арйон, граючи дСайгора льонними дзвониками на скронях. — Ви цілком певні, що наш вечір пройде щасливо? У мене якесь передчуття. Знаєте?

Сайгор сказав, що він нічого не знає, що його попрохали сказати вступне слово — і тільки. Все ж інше його не торкається.

— Ах, сеньйоре, як ви індиферентні...

Тоді Сайгор підвів нервово брови й подивився кудись у бік.

І тоді ж мадмуазель Арйон скинулась, показуючи рядок прекрасних зубів.

— До жорстокости, знаєте — до жорстокости.

— О, божественна медхен, — вмішався довгоногий - довговолосий тип, — шпрехен зі?

— Ну?

Тип закинув волосся і взяв виточену руку мадмуазель Арйон.

— Я чув! це велике! слово! товариш!.. — і продеклямував якусь чергову банальність надто театральним голосом.

Сайгор одвернувся й невимушено ліг на траву. Григорій сидів далі й уважно розглядав свою рушницю. Потім розложив ладунку й переглядав набої.

Студент тихо розмовляв із Тонею й зрідка, тьмяно поглядаючи на неї, обережно клав свою руку на її білосніжне мереживо, що виглядало від сорочки до матової шиї, від тугперсого молодого взгир'я. Тоня розширяла жваві ніздрі, шелестіла віями й бавилась руками в траві. Баршня з редвидаву — не Тоня — самотньо сиділа збоку й дмухала на „божу коровку“, що застигла в неї на долоні.

З іподрому зірвався аероплян і, розрізаючи повітря клекотом мотору, закружляв над узліссям.

Тоді ж на краєвиді від города показалаась крапка. Наближалась, збільшувалась, і бачили фаєтон із парою вороних коней. Коли фаєтон порівнявся з компанією, Марчик зірвався й поле-

тів у куриво. Іще чути було буйний бандитський посвист.

Пудель одмахнувся від мух львиною гривною й розумно дивився на кошик, що стояв біля Сайгора, біля ніг. — Спека перевалювала за гарячий полудень — непевно й млосно. Але дихати стало трохи легше. За дорогу нагартовані простори стомили, і через деякий час Григорієва фляжка була порожня.

Знову підвелися продовжити путь. Тоді Сайгор пішов до Григорія, сів біля нього і, вийнявши з бокової кишені бльокнот, повертів його в руках. Тільки коли компанія з шумом улетіла в ліс і гулко залунала луна, Сайгор сказав:

— Ходім.

Пішли. З листяника чули чергову банальність. Кричав тип:

— Майне кляйне лібе медхен, іх лібе діх зер гут.

Мадмуазель Арйон, очевидно, не знала жадної мови й плутала німецьку з французькою.

— Парле ву франсе?

— Уй! Уй! — кричав тип на весь ліс.

Ішли. На півдорозі до вілли бачили хлоп'яків-чабанів, бачили корів, що тріщали між дерев, продираючись на узлісся. Томилася вільха, безсило опустивши крила. А весь ліс жив якимсь невідомим життям. В'ялі літні мислі хмарою купчилися над головою, і було нерозгадано, таємно і прекрасно.

Григорій насвистував пісню, і від неї линула жура: і пісня, бандитські буйні посвисти були також надзвичайні.

Сайгор уперше за все літо вибрався за город

із стосів службових листів, із димних кімнат засідань, з мітингових, ячейкових — ових промов, дебатів, преній, дискусій. Перший раз за все літо дихав вільним чистим повітрям. І, мабуть, перший раз за довгі роки відчував якийсь радісний біль, якусь неясну тривогу. Біль тягнув кудись на невідомі шляхи, і від болю були невідомі шляхи. А навкруги гримав день і чути було — на сопілці — тоскно-радісний гімн життю.

Виходили до соснової посадки, зрідка бачили на взгір'ях білі крила забутих вілл. І був далекий гомін.

Десь ізбоку Марчик зірвав звірину і гулко, завмираючи, помчав за нею в гущавину.

II

Григорій — не встигли підійти до вілли — захвилювався й покликав свого собаку. Поспішно зібрав у Сайгора декілька сигареток. Потім збільшив крок і забіг уперед. Сайгор думав був піти з Григорієм, але потягнуло до ставка — освіжитись від спеки нагартованого дня.

— Подивимось, що наполюєте!

Відповів:

— Якби ви знали, що то за Богомольські Болота — птиці сила!

І знов надхненно говорив про полювання, про крижнів, про вечірні перельоти.

Нарешті, поправивши ладунку, Григорій хутко попрямував у бік. Сайгор не злився з компанією й сам пішов до ставка. Пудель, очевидно, передав кошика мадмуазель Арйон і доганяв його.

— Сеньйоре! Бережіть мого Дружка. На вашій відповідальності. Чуєте?

— Чую, — голосно відповів співацьці й звернув із доріжки в шелест торішнього листа.

До купальні не пішов — відчув раптом сором'язливість. Трохи здивувався своїй нелюдимості й зупинився. Дивився на білі статні фігури голих людей, що вовтузилися у воді, слухав бадьорі побідні крики мужчин і лемент — різкий, як розбите скло — женщин. Ще раз попрямував був до купальні, але на півдорозі знову повернув.

Пішов півколом. За ним, помахуючи львиною гривую — породистий пудель.

Сайгор гадав купатися на тім березі, де лементували підлітки. Але, коли прийшов туди, побачив, відчув: це постійна резиденція юнаків, тут кипить, горить, скаженіє кров, тут коливається голова й повно запашного туману в ній...

Сайгор хутко пішов далі й доти брів сутінковим верболозом, поки нарешті не найшов спокійного місця.

Над ставком клетотів побідний крик сотні баритонних голосів. Сонце мчало з тепло-блакитного неба і з розльоту вдаряло у води. Тоді дзвеніла поверхня міріадами бризок, і в діамантовій млості стогнали береги. Це було життя: і побідний крик, і вороні островки на жіночих тілах, і резиденція підлітків, і запашні перса, і надзвичайний політ божевільного сонця.

Коли Сайгор виліз із води, чув на тім березі, як горошив вереск мадмуазель Арйон.

— Сеньйори! Сеньйори!

Мабуть, підлітки залізли в купальню.

Від вілли „Зелений Гай“ розходились доріжки, стежки в ліс, далі, де поринали в океані зелені

інші вілли, інші доріжки, інші стежки. По дорозі виростали сади, парки, білі крила будівель.

І тут, де сонце злилося з зеленим океаном у одну тремтячу симфонію, Сайгор знову пізнав надзвичайний солодкий біль. І тоді ж світ, уся земля — буйна й радісна — поринули в цій болю. Ліс рожав загадкові звуки в безмежності. Фаркали крила лебединих вілл.

В гущавині на схід ударив дзвін на першу вечерю... Звук розрісся, потім знітився, потім пішов стежками, сторожко ступаючи оксамитною лапкою. Потім тихо зідхнув і навіки поринув у глибині дерев.

Пудель обережно брів по торішніх листях і ні на крок не відставав від Сайгора. Подумав: чому так несподівано прив'язався до нього цей пес? І тут же згадав, що, виходячи з городу, з пропозиції мадмуазель Арйон кинув пуделеві з її кошика декілька конфетних плиток.

— Ах, ти! — і потріпав львину гриву.

Ще потріпав. Собака подивився на нього холодними розумними очима. Здалося: погляд здивований.

— Ах, ти!

Пудель холодно й мовчазно приймав ласку. Сайгор згадав Марчика — цю універсальну дворняжку.

Звичайно, Марчик на ласку показав би свої гострі зуби, лизнув би руку, а то потерся б об коліна й помахав облізлими хвостом. — Пудель мовчазно й холодно приймав ласку.

Входив під біле крило далекої вілли.

Раптом із воріт вискочила ватага.

— А ви як сюди?

Студенти, мадмуазель Арйон і баришні з ред-видаву зупинилися біля Сайгора.

Шпацирую.

— Шпацирен! Шпацирен! — кричав довгоногий-довговолосий тип, прогримів на увесь ліс для чогось „віват“ і ні з того, ні з сього гаркнув:

— Іст шон цайт цу шляфен!

Як і треба було чекати, співачка серйозно спитала:

— Парле ву франсе?

Потім скаржились, що вже обійшли майже всі вілли, а продали всього чотири квитки.

— Я ж казала вам! Мене ще ніколи не одурило передчуття. Але це не все: обов'язково скандал буде.

Про який скандал говорила мадмуазель Арйон, Сайгор не розумів і машинально дивився на її льонні дзвоники на скронях. І було нудно.

Компанія далеко відійшла від вілли, і мадмуазель Арйон побігла доганяти її. Тоді ж Сайгор повернувся й побачив біля себе баришню з ред-видаву — не Тоню. Очевидно, вона давно вже стояла тут. Бачив: як і раніш, усміхалась своєю тихою усмішкою. Чогось збентежився, не знав, що сказати, і сказав:

— І ви тут?

— І я тут, — і ще всміхнулась.

З лісу кричала співачка: „Дружок! Дружок!“

Але пудель, мабуть, остаточно рішив не покидати Сайгора, і, залишивши компанію, знову виходив на ріжу.

Баришня з редвидаву — не Тоня — мовчала. Тоді, червоніючи, спитав Сайгор:

— Прошу пробачення... я не знаю, як...

— Тетяна, — підхопила баришня й теж почервоніла.

Баришня Тетяну Сайгор — згадує — десь бачив, і, звичайно, він саме її, мабуть, не бачив, а бачив їх у своїй установі, в інших установах — сочні. Машиністки, ремінгоністки, стенографістки, журналістки, — істки, сірі — може, красиві, може, погані, просто манекени, просто автомати, на яких можна прикрикнути, коли треба, бо це ж вони, радянські баришні, які бояться скорочення штату більш, як гармат, революції, вибухів, Махна, бандитів. І тут же згадав якусь сіру стенографістку, котра згоджувалася працювати підряд сімдесят дві години, лиш би їй довелося записати промову тов. Раковського.

Відчув себе ніяково, бо стрів баришню в інших умовах, про які, здається, забув, може, не знав, не чув. Якось дивно було, наче попав у полон, у ворожий табір.

Баришня Тетяна мовчала. Потім іще всмінулася і йшла поруч із Сайгором по злепому океану.

На віллі на північ жагуче виводив хтось у гушавину жагучий мотив якоїсь примітивної забутої пісні. За лісом у степу ревів автомобіль. Разу-раз підлітали білі крила будівель. Зрідка по дорозі виступали лапасті дуби й розкидали буйне шатро. Тоді хотілося зірвати дубовий листок, положити його на чолі і вбирати п'яний міцний дубовий запах.

Знову розбігались доріжки, і ступила по них, як тиха луна дзвону, пляма блідоголубого неба й теж — оксамитною лапкою повз вілли далі, щоб у млості поринути десь. Зірвалася птиця й дико,

побідно закричала над лісом. Тоді ж закричала друга птиця — кволо й тоскно. Тоді ж полетіли на доріжку білі й сірі пелюстки: то хижак рвав тіло своєї жертви. Потім іще крик — дикий і побідний.

— Хороша погода.

— Погода гарна.

І подивився на баришню. Вона говорила про погоду. Мабуть, серйозно тягнула цю одвічну нудну тему. Сайгор спробував був перевести говірку на інше, але зрозумів так: Тетяна воістину недалеко дівчина, типічна міщаночка з обмеженим світоглядом.

І все таки він мав себе з нею ніяково. І не відсутність теми робила ніяковість — було щось інше, чого він ніколи не відчував там, в установі, на мітингах, на засіданнях, на лекціях. І зараз порівняв це з тим, що було колись у юнацтві, коли батько сказав у перший раз „закуримо“, і він хотів закурити і боявся закурити, і боявся загубити батькову повагу. Це були почуття: і злочинця, і юнака, і ними відчував себе.

— Закуримо?

Сайгор здригнув.

— Закуримо, — і вийняв портсигара. Тетяна, очевидно, хотіла, щоб Сайгор взяв її під руку. Очевидно.

Виходили на узлісся. Пудель сів на траву й лизав лапу.

III

Зійшлись випадково: тип раніш не знав мадмуазель Арйон, студент тільки сьогодні познайомився з Тонею — з баришнею з редвидаву — а

Сайгорів знайомий був тільки один: Григорій, кур'єр з його установи, який, як відомо, пішов на полювання. І тому спершу, коли зібрались, відчувалась натягнутість.

Але, як завше буває на віллах, природа взяла своє, тим більш, що прибуло ще декілька студентів - організаторів вечора „на користь“. Правда, ці студенти держались окремо. Все ж над віллою повис гомін.

Літній театр студенти найняли звечора з усім ужитком: сцену, будку з розбитим роялем, поламані стільці. Студенти ремонтували кін, утрамбовували ґрунт залі з голубою покрівлею — небом. Поставили біля входу стіл на трьох ніжках (без четвертої) і посадили колегу продавати квитки.

Зібралися з будівель, з лісу, від купальні хлоп'ята, заглядали в щілини, дивилися на мадмуазель Арйон, на довгоногого - довговолосого типа й подавали піканті репліки.

Зрідка проходили гранд - дами з усією фамілією й заглядали в театр, іронічно посміхаючись. Все таки підходили до афіші й „негліже“ розглядали її.

— Ах! мадмуазель Арйон теж тут? Обов'язково прийдемо.

Касир пропонував купити квитки, гранд - дами ухилялись: купимо, мовляв, купимо, почекайте.

— Мадам! це на користь студентів. Будь ласка, квиток.

Тоді говорила гранд - дама:

— Ах, боже мій, знову на користь!.. Мар'я Петрівно! Ви не можете уявити, як обридла ця „на користь“.

— Так... Так... і на голодних, і на голодаючих,

і на дітей, і на інвалідів, і на чахоточних. Прямо ужасть!

— А ви, господин студент, маєте мандат? — підпливла до столика третя й замахнула з чола батистовою хусткою сало. — А то, знаєте, різні бувають...

Студент вийняв мандата. Тоді спитала друга:

— Мар'я Петрівно!. Ваш Коля ще не приїхав з ком'ячейки? А мій, знаєте, Іван Дем'янович учора обкушався яблочков і таке, знаєте, засореніє желудка...

— Ужасть! — зідхнула Мар'я Петрівна й порадила: — Візьміть же, душенька, від доктора записку. Що ж поробиш — комуніческа дйсплїна. Порядок.

Гранд-дама кивнула головою й докірливо дивилася на студента. Потім обидва виводки плавко почали віддалятись.

Віддалялось і сонце: все нижче й нижче сідало за віллою. Криве проміння стояло в задумі, потім гладило оксамитом мигдальний колір лісу. Запахло вечірнім цвітом — таким незносно млосним, мов фаркнули десь кропив'яні пожежі. Летіли на ночівлю пгахи. Десь прокричав одуд свою одноманїтну пісню. Проходили до купальні з рушниками — одиночки, маси, фамілії. За ставком на луках іржав кїнь.

Тихо, крадькома ступав надзвичайний голубиний вечір.

Треба було починати музикально-вокально-танцевальний каламбур (так усі учасники казали, тому що вечір був імпровізований, тому що не зїхались усі учасники й не приїхав гармонїст).

Зїшлись усі -- від купальні, з вілл, з лісу. Але

авдиторії не було, і навіть на десять - дванадцять квитків, які продали на віллах удень, ніхто не приходив. Організатори хвилювались, тому що були учасники з гонором, для яких треба було дістати авдиторію.

Але порожньо виглядали доріжки, і тільки хлоп'ята осіли дерева навкруги літнього театру й заглядали на сцену, знову подаючи пікантні репліки.

Сайгор давно вже прийшов із лісу й ходив, тепер із будки від розбитого роялю до сцени на повітря. Більш за всіх хвилювалися студенти, що уграмбовували імпровізовану залю, і більш за всіх — мадмуазель Арйон, яка бачила в цім якийсь скандал.

Все таки розклали вогнище біля театру під деревами і зварили один куліш, і варили ще другий куліш. Баришні з редвидаву дістали десь ложки й запрошували до вечері.

— ...Чого ж ви нічого не їсте, товаришу?

До Сайгора підійшла Тетяна й рішуче потягла його. І тому, що сходяв вечір, сходились межі світла: соняшного, що вмирало, і з багаття, що чим далі, то більш розгорялось, Сайгор у Тетянинім звичайнім обличчі побачив хороші теплі лінії, до яких потягнуло. Він узяв її під руку, і вони пішли.

— Я сама не люблю цієї публіки. Обивательщина.

Тетяна сказала безумовно серйозно й щиро, і, мабуть, тому, що серйозно й щиро, Сайгор за неї, чи не за неї, а за себе почервонів, відчув, як прилила до щік хвиля крови. І раптом подумав, що стріне, можливо, цю баришню в городі,

що вона й там фамільярно заговорить із ним про обивательщину, і було неприємно.

Після кулішу сиділи за театром на заході. Бачили, як обнявшись, промайнули в глибокий присмерк дві фігури:

Тоня й студент.

— Ви — комісар? — спитала Тетяна.

— Так.

— Я вас бачила. Ви приходили в наш ред-видав у тім місяці. Я там машиністкою.

— Мабуть, приходив... — і згадка про ред-видав іще далі відкинула від нього Тетяну. Він сухо сказав:

— Пора б починати! — і підвівся. І в цей момент прозгучав перший дзвоник. Смеркло.

Авдиторія була з трьох фігур. Тоді рішили пустити хлоп'ят, які сиділи, чекаючи, на деревах. Сайгор одмовився говорити вступне слово: для кого? Потім сказав студентові, що даремно турбували його і всіх учасників. Студент прохав пробачення й дивувався некультурності публіки з вілл.

— Дружок! Дружок! — закричала з лісу мадмуазель Арйон.

Сайгор інстинктивно повернувся й побачив у напівтемряві два холодних розумних ока пуделя. І тоді ж його це раптом знервувало. Він із злістю кинув:

— П'шов! — і вдарив собаку ногою.

А на сцені стояв уже тип. Він узяв на себе ролю й конферансьє.

— Відомий балабаєчник Букетов-Розін зіграє зараз імітацію на знаменитого Санкт-Петербурзького Андреева: „світ місяц ясний“.

Тип оголосив, як конферансьє, і взяв балабайку, як артист. Звичайно, ребята гучно вітали його. Тоді він іще зіграв. Потім виступали з деклямацією революційних віршів „робочого“ поета Бальмонта баришня з редвидаву Тоня і ще якісь баришни з іншою деклямацією.

Сайгор пішов у будку, де стояв рояль, і ліг на сіно.

Через півгодини, коли розтанули на заході останні відблиски й вілли поринули в темряві, з лісу побрели парочки, і купували квитки на „користь“. Через годину заля була повна й не було квитків, але вже нікому було виступати. Студенти викидали хлоп'ят: дати місця дорослим, і тут узнали, що спектаклеві *finis*, і побігли на сцену. Авдиторія захвилювалась.

Мадмуазель Арйон підійшла до учасників:

— Я ж казала — скандал буде!

Учасники дивувались, чому вона радіє, а вона раділа тому, що її не одурило передчуття.

Іще один скандал: контролер не впускав фігуру. Фігура кричала:

— Як смієте! Непманів понаводили, комуністи на задвірках!

Авдиторія ще більше захвилювалась. Хтось закричав в авдиторії:

— Спитайте в нього партійного квитка.

Студент-розпорядник підійшов до воріт.

— Товаришу, ваш партійний квиток!

Фігура раптом знизила тон і ласкаво сказала:

— Знаєте, товариш студент, у мене партійного квитка нема, у мене дядя і папаша і сестра — комуніст і брат страдал на фронті.

Тоді хтось закричав:

— Геть комуністів, — і тихо додав: — таких!

Фігура змовкла. Нарешті договорились і з аудиторією. Договорились так: виступить мадмуазель Арйон і тип Букетов-Розін. Тип на цей раз хотів здивувати публіку єврейськими анекдотами, але аудиторія його освистала. Тоді він заграв на балабайку імітацію. Його ще раз освистали. Тип скочив на лавку й закричав:

— Невежди!

Тоді його зняли із сцени й виштовхали під оплески з театру. Мадмуазель Арйон казала:

— От. Вийшло по-моєму. Хіба не скандал?

Спектакль скінчився все таки нічого: мадмуазель Арйон проспівала „душещипательний“ романс, який подобався аудиторії. Навіть більше: Букетов-Розін зійшов на кін і попросив у присутніх пробачення за свою нервовість. Йому „пробачили“ — і він зіграв свою імітацію.

Потім виходили з натовпу одиниці й нарешті цілі групи імпровізувати: деклямували, співали, а наприкінці хтось ударив по клявішах розбитого роялю, і явились танцюри. Іще хтось крикнув:

— Інтернаціонал!

Але голос його не найшов відгуку й поринув в аматорським шумі.

Розходились. І тоді повернувся Григорій із повною торбиною качок. Витягав важких крижнів і побідно держав їх над головою. Біля його вертівся й показував зуби Марчик.

Небо поринуло в зеленій перебіжці зір. Зорі казково жевріли над віллами, над лісом, бавились, перелітали, сковзались над ставком.

Дерева таємно відступали в темряву і, як

велетні невідомих країн, тяглися до синіх верховин, до синьої прекрасної безодні. З села на віллу залітали неясні звуки й танули на темних ріжах.

IV

Глуха ніч. На віллі, на віллах, за віллами — темнозелена тиша. Причаїлась, слухає. Тільки де-не-де прошелестить торішне листя, трісне гілка: то закохані юнаки й коханки пізнали в урочистій задумі дерев радість великого таїнства.

Після шумного вечора не спалось. Лежали на свіжій запашній сні біля театру й дивилися в надмірну безодню неба. Тип — із мадмуазель Арйон у кутку. Студент — із Тонею за стіжком. Тільки Тетяна окремо; до Сайгора фатально тувився пес. Хотів його потихеньку відштовхнути, але пудель не рухався. Нарешті Сайгор не витерпів і спитав:

— У вас він завше такий нав'язчивий?

— Ви до мене?

— Так.

— Уявіть, собі, сеньйоре: Дружок ніколи не забуває своїх друзів. Ви йому дали тільки три конфети, а він і досі охораняє вас... Поки образите.

— Да, цікавий пес.

Мадмуазель Арйон це подобалось — і вона ще розказувала про талановитого пуделя. Сайгор мовчав. Вдарити ж собаку він не рішався, бо це б значило викликати ще один „скандал“.

Хотів заснути й не міг: комарі дзижчали над вухом і палили руки й обличчя. Стихло. За стіжками важко дихала Тоня й щось незв'язно гово-

рила. Студент мовчав. Зрідка верещала мадмуазель Арйон, і тоді незв'язно говорив тип.

— ...Ви не спите?

— Сайгор повернувся. — Сказала баришня Тетяна.

Іще раз:

— Вам не холодно?

— Ні.

— Я думаю, — і засміялась.

— Що думаєте?

— Думаю — не холодно.

Несподівано фаркнуло: „ідіотка“. Потім рахував до сонні заснути. Хотів, щоб було байдуже, але драгувала і баришня Тетяна, і інші баришні що безцеремонними рухами в сні чимсь щось тривожили. Просковзнула думка — мабуть, від нуди — як клопоть туману: підлізти до Тетяни й навалитись, облапати її — один чорт, натякає ж сміхом!

Мадмуазель Арйон раптом стихла й важко задихала.

Тоді Сайгор не витримав: підвівся й пішов повз стіжки. Але не пройшов і десяти-п'ятнадцяти кроків — почув голоси. Потім знайомий мотив: тихо співав Григорій. Зупинився.

Будьоновець на коні,
Камісар на кареті,
А бідненькі партизани
Сидять в очереті.

вивів Григорій і стих. Сказав жіночий голос:

— Бач, і сам співаєш! Чого ж ти так за камісарів?

— Дурна! — відповів Григорій, — сам я і камісар, і комуніст.

— І комуніст?
 — І комуніст, — роздратовано сказав Грїгорій і враз іще випалив:

— Хіба агїтнуць тебе? Га? Ну от говори: ти знаєш, що таке „чон“? Не знаєш? Ну й мовчи!.. Відкіля ти? З вілли? Видно, що від бариньки... Ех! Щоб бариня вгарела... много сахара поела.. Держись! Ще раз агїтну!

— Хі! Хі! Куди поліз? Ач, який! Спершу полапай як слід!

— Що там лапать? Не кадетка ж? Ні?
 Далі Сайгор не чув. Прийшов і ліг на своє місце.

Зареготала мадмуазель Арїон і голосно сказала:

— Сеньйори, не спите?

Відповіли: студент, Тоня, Тетяна — не спали. Сказав тип:

— Майне кляйне медхен, у вас чудова фантазія. Сеньйори, айда на ставок купатись. Це ж прелість: купатись уночі.

Тільки Сайгор мовчав. Тоді підійшла до нього баришня Тетяна:

— Хіба ви не підете?

...Не думав, підвівся і взяв її під руку, потім інстинктивно нахабно прижав їй лікоть. Тетяна тягнула його: бігом! Побігли.

Зайшли всі в одну, здається, жіночу купальню. Тип роздягався поволі. Тоня прикривалася спідницею. Сайгор не купався. Мадмуазель Арїон звернулася до типа:

— Вам подобається мое тіло? Ви бачите?

Тип іще сказав якусь банальність, а мадмуазель Арїон спитала:

— Парле ву франсе? — і з розльоту полетіла у воду.

Говорив тип:

— У вас, Тетяно, чудове тіло!

Студент захікав. Тетяна мовчала. Сайгор уп'явся очима в темряву, в тіло. І в ту ж хвилину відвернувся, мов спіймав себе на якомусь злочині. Потім і Тетяна з розльоту полетіла у воду. Купались: і студент, і Тоня, і тип.

Через півгодини вийшли з купальні. Сайгор взяв знову під руку Тетяну. Від неї пахло свіжим тілом, і тому ще більше дурманило голову. Всі побігли вперед. Тетяна й Сайгор пішли через кручу.

Простори закутав темний серпанок ночі. Далеко за ставком лунало перепелине поле. Поверхня сріблясто сковзалася до верболозів. Коли звернули з доріжки, шелестіло листя. Обходили столітні дуби. Пролетів кажан, і обізвалася якась птиця над ставком. Проходила глуха, густа, після-петропавлівська темрява.

Сайгор подумав: що сказати в цей момент? Що кажуть у цей момент? І інстинктивно давив Тетянину руку — пухку, вище ліктя. Ішли до стіжків.

І тоді несподівано сказала Тетяна — і несподівано, і ніби не вона, з легким відтінком болю:

— Думаю от про що: жила була собі дівчина — це казка-бувальщина — росла, піросла, ходила в гімназію, училась, училась і ще училась. Нарешті вийшла з гімназії з золотою медаллю. І нарешті — стала машиністкою. Щаслива доля? Як ви гадаєте?

— Це ви про себе? — здивовано спитав, ніби машиністка не могла мати такого доступного минулого.

— Так. Ну, як ви гадаєте: щаслива доля? — І поспішно сказала: — Проте не треба. Це важке запитання — важко відповісти.

І тут же інстинктивно, як і притискав, залишив її руку. Помовчали.

Заверещала мадмуазель Арйон.

Проходив тихий тепловій. І він, як дзвін, легко ступаючи оксамитною лапкою. Невідомо росла ніч, росли нічні звуки, і невідомо ріс запашний дуб. Збігалися зорі на тайну вечерю, і нечутно зідхав зелений Оріон на голубиних гонах.

Росла ніч.

Хотілось упасти на землю, крикнути збентежений крик, потім надхненно молитися в тайну вечерю зір. І ріс невідомо запашний дуб. І хотілось взяти запашного дубового листа, прикласти його до чола й зойкати радісним зойком і покласти в дуб шматок живого серця й струмок — від нього — диму, і знову впасти на землю й крикнути збентежений крик.

За півверстви кричали сичі.

Од ставка запахло осокою.

Баришня Тетяна говорила просто, не так, як баришні з кавалерами, спеціально підготовлюючи розмову про кохання.

І Сайгор не міг не відчутти це.

— Ог, скажімо, небо, — і Тетяна зідхнула. — Це ж дивне явище в житті людини. Але ми його ніколи не бачимо. Правда? Думаю зараз: загубилися сотні, тисячі, мільйони в темряві, і загубились сотні, тисячі, мільйони в стосах па-

перу, і думаю: хіба вони помічають це надзвичайне, дивне явище в житті людини — небо?

Тетяна „дивне“ вимовляла якось надто тепло й чітко.

А густа темрява вже непевно брела між дерев: незабаром із загірних гін фаркне перлямутровий ранок. Задумається за ставком — рожевий, чуйний, як сантиментальний юнак, і здивовано подивиться на світ повноросими очима.

— І от десь у стосах паперу загубилась людина. Просто — людина, — Тетяна зупинилась. — Як ви гадаєте: банальне це слово? Я думаю, ні. І думаю, що мислі на тему „людина“, поки існує земля, завжди будуть свіжі, як наливне яблуко на яблуні... Так от: загубилась людина в стосах паперу, і ніхто не бачить її, бо видно тільки машиністку. Це я, звичайно, не про себе — взагалі.

Потім Тетяна скинулась.

— Проте, може вам не цікаво? Воно й так: і справді, все це тільки інтелігенщина. Може. Не знаю. Знаєте, всього не пізнаєш: життя коротке, а Маркса пробувала читати, та якось не дочитувала: ніколи й дуже нудно.

Сайгор був здивований. І більше за все дивував цей тон — надто впевнений. І тут же відчув себе — не перед Тетяною, перед кимсь — не то винним за те, що досі не давив на сіні цю баришню, як тип мадмуазель Арйон, не то винним за щось інше.

І знову пізнав той надзвичайний біль, коли радість і жура сплігаються в єдину гармонію.

— Що ж ви мовчите?

Підходили до стіжка.

— Знаєте, по правді, ви мене трохи здивували, — несподівано для себе сказав Сайгор.

— Я цього не хотіла, — засміялась баришня Тетяна і, хутко лягаючи, не то жартома, не то серйозно сказала:

— Ну, ідіть до мене.

Потім розкидала біля себе сіно, очевидно, готуючи для нього місце.

Мовчала.

Сайгор стояв і дивився на Тетяну.

Мовчала.

Тоді, не думаючи, ліг на своє попереднє місце.

Компанія рішила, мабуть і не спати всю ніч. Мадмуазель Арйон верещала, і по черзі запитували:

— Ви самотня? Ха! ха!

— Я — самотня, — напівжартуючи зідхала Тетяна.

Тоді ж Сайгор знову примітив пуделя, який і тепер лежав біля його ніг. І тоді ж раптом занервувався.

Від компанії кричали:

— Ви самотня?

— Я — самотня! — зідхала Тетяна.

Іще кричали сичі. Десь загавкав Марчик — дзвінко, як дзвоник. Зірвався метеор, помчав і в розпуці розбив собі голову об дерево.

Сайгор даремно гадав заснути — не міг.

Знову важко задихала мадмуазель Арйон.

— Чорт!

Сайгор якось похапцем підвівся й пішов скорим кроком від стіжків далі на дорогу.

Хто чорт — невідомо. І інстинктивно оглянувся. Побачив: за ним, як примара, брів пес.

— П'шов!

Пудель подивився розумно й холодно й пома- хав хвостом.

Цей ідіотський випадок із собакою підносив матеріяліста Сайгора тут, на порожній дорозі, в темну даль, на верхів'я фаталізму.

І це, звичайно, дратувало, і дратували згадки про сьогоднішній день: і резиденція юнаків, і порнографічні малюнки з купальні, і тип, і мадмуазель Арйон, і Тетяна, і запах жіночого тіла.

— П'шов!

Але пудель не відставав на крок. Сайгор засунув руку в кишеню — нічого не було. Згадав — щось забув дома, в городі.

На сході невідомо ріс день. Починався світлими стежками. Запахло ранком.

Ріс невідомо ранок. І впали на обрій бліді червінці. Кричали з сіл півні, і тремтіла, горіла буйна земля. Скоро зійде сонце, зазгучить проміння, і хтось упаде на землю, і хтось крикне збентежений крик. Назустріч пливли буйні трави в зелений океан дерев.

На другій верстві пудель нарешті відстав і повернувся на віллу. Сайгор подивився йому вслід: до болю хотілось розмозжити собачу голову.

І тільки на шостій верстві, коли раптом брякнуло вогняне сонце, згадав день, ніч — там — і почервонів.

Перша вілла на узгір'ї майнула білим крилом і пропала за обрієм.

Сайгор, суворий і блідий, поспішав до города.

Оповідання „Ревізор“ належить до серії тих же етюдів, що й „Пудель“. „Всі ми вирости із гоголівської шинелі“, сказав колись Достоевський. Леся теж має багато спільного і з Акакієм Акакійовичем, і з „Бідними людьми“, і з багатьма чехівськими героями. Але вона безперечно нічого не має спільного зі збірним типом сучасної радянської жінки. Що й говорити, по глухих закутках такі люди, як її чоловік Бродський, ще існують, існують і такі, як Топченко (в протилежному разі Контрольній Комісії не приходилося би працювати над перевихованням „партійців“), звичайно, Леся має радію рватися від пелюшок, від „добровільного рабства“ і з цього боку вона — позитивний тип, але бачити, що „люди цього життя всюди, завжди й до смішного однакові“ — так бачити могла все таки лише міщанка. Оповідання написано 1928 року. Одіювати його треба, як відбиток побуту й настроїв тогочасного „партійного“ міщакства.

PEBI30P

Н

а квартирі Валентина Бродського, репортера провінційної газети, з раннього рання готувалися до прийому надзвичайного гостя. Власне, „товариш із центру“ мусів обідати в редактора, але редактор, Іван Сірко, ніяк не міг його прийняти: поперше, жив Сірко в надто маленькій кімнаті (в ній навіть двом тіснувато було), а подруге — його спартанському помешканню замкнутого одиначки ніяк не личило виконувати ролю закутку для бенкету хоч би й з „товаришем із центру“.

Репортерова дружина — Леся — як тільки прокинулася, одразу ж метнулася по сусідах. Хотілось прийняти гостя як слід, хотілось навіть купити вина; горілки та консервів тощо, але, на жаль, не було більш-менш пристойного посуду, і, головне, не було грошей на вищепоіменовані закупки. Правда, Сірко з охотою допоміг би Лесі карбованцями зі свого угримання, але Валентин був рішуче проти того, щоб вона улаштувала обід на кошти редактора, і навіть проти того, щоб вона робила позичку в того ж таки Сірка. Бродський був не тільки великим хлібосолом, але й по-своєму шанобливою людиною.

Гроші Леся з великими труднощами дістала. Та коли прибігла додому, щоб забрати кошика

й коопівську книжку, Валентин зустрів її незадоволеним обличчям і категорично заявив:

— Я зараз іду. Не можна ж, Лесічко, так довго бігати! Невже ти не розумієш, що ревізор давно вже, мабуть, у редакції?

— Почекай, Валю! — сказала Леся. — На кого ж я дітей покину? Дай же мені хоч до коопу збігати.

Чотирилітня Нелічка заплакала. Зайорзався й дволітній Мурзик. Діти одразу ж зрозуміли, що їхня мама знову збирається іти з дому.

— Ну, от бачиш, Валю? Як же я покину дітей?

Бродський занервувався. І занервувався він саме тому, що „це — просто нетактовно ставити його в таке ніякове становище“. Він добре розуміє, що дружина не хоче покинути дітей, але хай же і вона збагне, що приїзд ревізора — дуже небуденна подія в його газеті і що він ніяк не може бути дома в той час, коли „товариш із центру“ сидить у редакції. Можна, скажім, попрохати сусідку, щоб доглянула за дітьми... Нарешті, що це за фокуси? Що за буржуазні замашки? Хіба можна так виховати справжню робітничо-селянську дітвору? Отже Валентин радить взяти на ключа Нелічку й Мурзика, і таким чином припинити дискусію. Хай кричать: покричать і замовкнуть.

Хоч репортер і не переконав свою дружину, але вона вже не сперечалася. Вона поспішила відпустити чоловіка і, залишивши дітвору під доглядом сусідки, побігла до коопу.

О десятій годині ранку на квартирі Бродських шипів примус, а о дванадцятій був готовий уже й обід. Нарешті, за якийсь час не треба було

думати й про стіл: і пляшка горілки, і пляшка шатоікему, і коробка сардель, і картопля — все було на місці і чекало свого споживача. Гість міг вільно заходити до кімнати.

Але гості, на жаль, публіка дуже капризна. Погодившись зайти до якогось о першій годині, скажім, вони о першій ніколи не приходять, і їх мають чекати до четвертої. Але й о четвертій вони, на жаль, не являються, і їх чекають до сьомої. Нарешті, годинник показує пів на восьму, і тоді виявляється, що гість не може прийти.

Так було і з „товаришем із центру“. Увечері прибіг Валентин і сказав Лесі, що ревізор просить у неї „пробачення за турботи“, але сьогодні він у Бродських ніяк не зможе бути... певніше не зміг, бо ревізор і він, Валентин, уже „пошамали“ в б'єргальці.

— Ти хочеш сказати, що він завтра буде в нас обідати? — сказала Лєся.

— Завтра?.. — Валентин зам'явся. — І буде і не буде. Завтра ж, Лєсічко, неділя і значить...

— Що значить?

Репортер з захопленням потер руку об руку і з неменшим захопленням почав інформувати свою дружину про плян і перспективи на завтрашній день. За репортеровим пляном виходило так, що вранці вони (цебто Лєся, він, редактор і ревізор), забравши з собою всю закуску і всі напої, що їх наготувала Лєся, сідають на пароплава і їдуть до Берестечка. Зійшовши на берег, вони йдуть до виноградаря Бергмана і там улаштовують маленький пікнік. Додому вони повернуться вечірнім херсонським пароплавом. Поїздка (Валентин клянеться чесним комуністичним

словом!) обіцяє багато непоганих хвилин, і треба тільки якось улаштувати з дітьми.

Репортер усе таки почував себе трохи ніяково перед дружиною. (Хіба, мовляв, не можна було раніш сповістити про таке вирішення? Навіщо ж він мучив її цілий день біля примусу?) Репортер, нарешті, побоювався, що ображена дружина не захоче підтримати компанії „на пікнік“, саме тому він так гаряче й насадив на Лесю. Але вияснилося, що він зовсім даремно робив це, бо, як тільки він змовк, Леся одразу ж схопила його в обійми і сказала, що вона дає згоду їхати до Берестечка і що вона дуже задоволена з пляну. Більше того, вона, не довго думаючи, навіть легко розв'язала справу з дітьми:

— З понеділка, — сказала вона, — до нас мусить прийти прая. Але я її попрохаю, щоб вона прийшла в неділю. Під її доглядом ми і залишимо дітей.

— От і добре! — сказав трохи здивований Валентин (він усе таки не чекав такої швидкої згоди) і, трохи погравшись із дітьми, ліг на своє ліжко. Б'єргальський обід, треба гадати, не обійшовся без пива, і тому в скорому часі репортер солодко і безм'ятежно хропів.

Тоді Леся приспала дівчорі, сходила до пралі (праля, слава богу, погодилась!) і, повернувшись, сіла біля вікна розчісуватися. Іншого разу (та ще й так набігавшись) вона поспішала б лягти на кровать і скоріш заснути, але зараз вона й не думала про сон.

Леся зовсім не спроста так хутко погодилася їхати до Берестечка, ніскільки не образившись на Валентина і на гостя за їхню нетактовність.

Річ у тім, що, поперше, ревізорів приїзд і без перспективи зустрітися з ним на загородньому „пікніку“ дуже схвилював її. Схвилював якось приємно, ніжно й молодю. Навіть більше того — він схвилював її, так би мовити, заборонено: не дарма ж вона про це нічого не сказала чоловікові і навіть не думає про це щось говорити йому. Подруге, довідавшись про завтрашню поїздку, вона відчула тільки почуття подяки до нетактовного Валентина.

Власне нічого особливого не трапилось, і все таки, розпустивши своє довге волосся і спершись ліктем на підвіконня, Леся стала так карколомно мріяти, як мріяли якісь екзальтовані героїні давно прочитаних єю романів. Леся навіть згадала мадам Баварі, і думка про цю жінчину відзеркалилась у її серці ніжним, давно незваним тремтінням.

Зі східнього обрію раптом виглянув літній задумливий місяць і повис над сусіднім сараєм. Наддніпрянський провінціяльний городок стихав. Не чути було ні грохоту підвід комгоспівських биндюжників, ні гулу вангажних авт. Вгомонились уже й голоси провінціяльних мешканців, що весь день метушилися по базарних вулицях. Давно проревів вечірній пароплав, вирушаючи на південь.

Уже кілька років живе Леся в цьому провінціяльному городку. Приїхала вона сюди з Валентином із Харкова, де вона прожила всього один рік і відкіля так не хотілося і все таки треба було їхати, бо Бродського послали на провінцію, а вона свого чоловіка дуже любила і тому не могла його самого відпустити. Їхала вона сюди з цілковитою упевненістю, що скоро знову повер-

неться до Харкова. (Хіба Валентин не обіцяв улаштувати це повернення?). А, приїхавши, стала чекати. Потім, коли вияснилося, що з Харковом треба розпрощатися коли не навіки, то принаймні на довгий час, Леся покинула чекати, тим паче, що Валентин пообіцяв, що вони і на глухому березі Дніпра найдуть „повне людське життя“. Потім вияснилося, що історія, так би мовити, повторюється: як і вищезгадані героїні, Леся замість Харкова і „повного людського життя“ дістала одноманітні безперспективні дні. Тоді Леся зрідка стала замислюватись.

Леся була звичайна собі жінка - мрійниця, яких так багато в нас на Україні, і про яких, мабуть, нічого нового і не скажеш. Але й зав'язка цього оповідання, на жаль, теж дуже нескладна. Схвилював Лесю ревізорів приїзд не тому, що ревізор був, скажім, її давній знайомий, у котрого вона, припустім, була закохана, а тільки тому, що він приїхав із Харкова — з того міста, про який вона так часто мріяла і який що довше вона його не бачила, то більше приваблював до себе. Як і на всяку провінціялку, Харків на Лесю справив сильне вражіння. Автобуси, трамваї, опера, драма, шестиповерхові будинки, великий рух на вулицях і т. д. і т. п. — все це й досі стояло перед її очима. І тепер, одійшовши в даль минулого, це ж таки все набрало надзвичайної привабливості. Як і вся наша романтична республіканська молодь, Леся сприймала харківське життя як життя, по меншій мірі, казкове, і тому не дивно, що і зустріч з харківським ревізором так схвилювала її. Хіба харківських мешканців вона принаймні підсвідомо, не вважала за людей якихсь особливих, небуден-

них, хіба вона не сподівалася від ревізора багато цікавого почути? Нарешті (тут уже безперечно підсвідомо), хіба від зустрічі з ревізором вона, трохи екзальтована і змучена розчаруванням жінка, могла не чекати чогось надзвичайного, чогось такого, що може раптом перевернути все її життя?

Леся подивилась на Валентина. Він лежав, розкинувши руки, і його ноги вилізли з-під ковдри. Леся подивилась на Валентинові ноги, і, побачивши, що Валентинові ноги брудні і що на них траурні давно не різані нігті, одвернулась.

„Ах, ти Валю, Валю! — подумала вона. — Як я буду чогось прекрасного сподіватися від тебе, коли ти сам собі навіть ніг не помиєш?“

І пригадала Леся солодкі чоловікові слова, що він їх говорив, коли вони їхали кілька років тому до цього провінціального містечка, і пригадавши, ще раз порівняла їх з дійсністю. Хіба Валентин, скажимо, не обіцяв допомогти їй вступити до компартії? Хіба він не запевняв, що вона ніколи не відірветься від громадської роботи? Хіба він не малював їй їхнє родинне життя як життя „нового побуту“? А вийшло так, що вона замість широкої громадської роботи, дістала пелюшки, горщики тощо. А вийшло так, що замість родинного життя „нового побуту“ вона дістала безконечні дрібненькі сварки і, можна сказати, ділковиту родинну кабалу, бо, не маючи служки — а служки вона не мала не тільки тому, що їй бракувало коштів, а і тому, що Валентин „був рішуче проти служки“ в „його домі“ — бо, не маючи служки і маючи двох маленьких дітей, Леся не може збігати навіть до кінематографу.

„Ах ти Валю, Валю!“ — знову з болем подумала Леся.

Кохаючи Валентина, Леся все ж бачила, що Валентин удвічі безпорадніш і навіть нещасніш за неї, вона вже бачила, нарешті, що він може тільки стояти їй на перешкоді. Коли в ній ще живе дух неспокою, то в нім він давно вже вмер. Коли вона здатна хоч якось виховувати дітвору, то він тепер здібний тільки плодити. Належачи до тих молодих людей післяреволюційного часу, яких покликано було творити новий побут, Леся не хотіла стати ні покірною міщаночкою, ні людиною, що в ній любов до чоловіка ніяк і нічим не корегується. Своєю любов до Валентина Леся корегувала, і тому не дивно, що в останні півтора роки вона стала відчувати цю любов як мало не нещастя, як, у всякому разі, добровільне рабство.

Прокинулась Нелічка і заплакала. Леся підійшла до ліжка.

— Не плач, моя дитинко, — тихо сказала вона і пригорнула Нелічку до своїх грудей.

За кілька хвилин дівчинка вже знову спала. Промінь срібного місяця впав на каштанове волосся Нелічки, і Лесі здавалося, що це волосся, ці кучері — як хвилі бистролетних днів. Леся скинула з себе верхній одяг і залишилась в одній сорочці. Щоби їй горіли і вона раз-у-раз прикладувала до них свої долоні. Її мало не дівочі груди тривожно підіймалися, і здавалося, що вона збирається на перші неповторні зальоти.

Раптом прокинувся вітер і понісся по вулицях. Прокинувся і Валентин. Побачивши свою дружину, він сказав:

— Ти ще, Лесічко, не спиш?

— Як бачиш, Валю! — сказала Леся і додала: — голова розболілась.

— А може ти... — солодко позіхнувши й простягаючи до дружини руки, почав був Валентин. — Може ти...

— Ні, Валю! Будь ласка, звільни мене на сьогодні, — поспішно підхопила Леся.

Але репортер був уже біля дружини і м'яв її в своїх обіймах.

II

Вітер лютував цілу ніч. На ранок він зовсім стих — залишились тільки маленькі вітерці. Коли Леся прокинулась, ці вітерці жартували в полотнищах білизни, розвішаної на мотузку через увесь двір. Кричали вранішні півні. По покрівлі сараю бігали сусідові голуби і приємно буркотали.

Напівшись чаю, Бродський побіг до редактора, що в нього ночував ревізор. Відтіля він повернувся, коли вже праля прийшла і коли Леся давала їй відповідні накази. Залишалося забрати закуски і йти до пароплаву, що мусів одійти за якісь півгодини. Так і зробили.

На дамбі зустріли Сірка і ревізора, Валентин познайомив Лесю з харківцем.

— Топченко! — сказав ревізор, потискуючи Лесину руку.

Це був високий чоловік з досить таки сірим обличчям і некрасивими очима. І чи тому, що Бродський і Сірко були низенького зросту, чи тому, що в них не було тих самовпевнених рухів, якими мало не рисувався Топченко, чоловік і редактор

усе таки зразу здалися Лесі до болю нікчемними і безпорадними.

Підходячи до пристані, ревізор неохайно положив свою руку на плече Валентина і, обережно відсторонивши його від Лесі, взяв Лесю під руку. Ревнивому Бродському це не сподобалося, але він нічого не сказав і тільки, як і раніш, посміхався до ревізора та щеголяв нікому не зрозумілими дотепами.

А втім, Валентинові взагалі сьогодні не щастило, це Леся одразу ж помітила. Він увесь час намагався бути розв'язним, дотепним і зовсім не провінціалом, але і його в'юнка чорненька і остаточно не мужня фігурка і його банальні дотепи і, нарешті, його мало приховане бажання „показати себе“ перед ревізором — усе це красномовно підкреслювало, що він провінціал, що він усе таки не може зрівнятися з Топченком. Багато краще виглядав Сірко. Завжди мовчазний і задумливий, він і тепер більше мовчав і більше дивився собі під ноги своїми сірими задумливими очима. Тільки зрідка, коли ревізор подав йому якесь запитання, він, ні з того, ні з сього, здригавсь і тим показував, що і він відчував себе з ревізором не зовсім добре.

— Невже вам досі не осточортів ваш городок? — сказав Топченко, звертаючись до Лесі.

— Ще б пак! — підхопив Бродський, розмахуючи руками, і додав, фамільярно беручи під руку ревізора. — Ке вуле ву? нічого не зробиш! Ви, щасливці, захопили столицю, а ми можемо поласти тільки як висуванці.

Топченко насмішкувато подивився на Валентина і раптом кинув:

— Пробачте, але я не вас питаю. Я звертаюсь до товаришки Лесі.

— До Лесі? — заметушився Бродський. — Будь ласка! Лесічко, чого ж ти мовчиш? Ну, скажи ж товаришу!

— Товаришка Леся, мабуть, і не думає мовчати! — заперечив ревізор і знову іронічно подивився на Бродського. — Це ж ви їй не даєте говорити.

— Я? Що ви! Будь ласка!.. Лесічко, чого ж ти мовчиш?

Валентин, відчуваючи себе не зовсім добре, почервонів. Він уже і справді встиг приревнувати Лесю до ревізора і думав, що ревізор зрозумів його.

— Так! — нарешті промовила Леся. — Мені дуже обридла провінція. Ви вгадали.

— Чому ж ви до Харкова не повернетесь? — спитав Топченко.

Леся здивовано подивилась на ревізора: мовляв, відкіля він знає, що вона вже жила в Харкові?

— Ви, мабуть, дивуетесь моєму запитанню? — сказав ревізор і тут же з'ясував, у чому річ.

Про Лесине життя вже розповів йому в б'єргальці Валентин, і від нього ж він знає, що вона жила в Харкові. Більше того — за чашкою пива Бродський встиг познайомити його з найінтимнішими закутками свого життя.

Леся прекрасно знала чоловіка і знала, який він має язик, особливо на підпитку, вона знала, що ревнивий Валентин усе таки любив трохи „позадаватись“ серед товаришів своєю дружиною і навіть поінформувати їх про свої „спальні справи“, але вона не чекала, що він і з ревізо-

ром, з зовсім випадковою людиною, буде таким одвертим, і це її дуже образило. Правда, вона про це нічого не сказала ні Валентину, ні Топченкові, але почуття незадоволення з Валентиної поведінки не менш години залишалося в ній.

Коли підійшли до пристані, Топченко, не кидаючи Лесиної руки, сказав, звертаючись до Сірка і до Валентина:

— Ну, ви йдіть, мабуть, до пароплава, а ми станемо в чергу і купимо квитки.

— Що ви! — скрикнув, рушаючи до каси, Бродський. — Ви — наш гість! Квитки я сам куплю.

— Будь ласка! — одразу ж погодився ревізор і, пропустивши вперед редактора, пішов з Лесею до портової залі.

Уже в другий раз проревів пароплав, і публіка валом повалила з площадки. На південь їхали найрізноманітніші люди. Їхали мовчазні селяни, їхали галасливі перекупки, що, спродавши овочі чи то фрукти, повертались у свої села. Їхали різноманітні дачники від робітника до непмана включно, метушились на пароплаві і учні тощо. Коли пароплав проревів у третій раз, Леся, ревізор, Сірко та Бродський були вже на верхній палубі. Нарешті, пароплав заклекотав і рушив від пристані.

Починався прекрасний літній день. На небі жадної хмари. Дніпро виблискував сріблом своїх широких вод і ловив поверхнею проміння веселого сонця. Зелені береги посувалися від пароплаву назад і пропадали десь у синіх димках обрію. Їхати треба було до четвертої зупинки, так що пароплав мусів кілька разів підходити до берега.

Валентин купив квитки першої класи. Коли його спитали, чому першої, а не другої (їхати ж недалеко і користуватися з кают не прийдеться), він неохайно махнув рукою і сказав, що це „все одно“. Мовляв, навіщо зважати на дрібниці? Леся подивилась на чоловіка й подумала: „які ж тут дрібниці, Валю, коли б ці дрібниці дали мені можливість прожити з діворою ще один день?“

Сірко, як тільки зійшов на пароплав, одразу ж одійшов у бік і мовчки дивився на поверхню ріки. Він, очевидно, не хотів заважати ревізорів в його розмовах з Лесею. Але Валентин, що далі, то більше ревнуючи дружину до Топченка, не відходив від ревізора ні на хвилину і, як і раніш, метушився зі своїми дотепами.

— Подивіться, які пікантні дівчатка! — сказав він, коли пароплав став наближатися до берега і коли на пристань висипав натовп місцевих дівчат. — Ви як? — підморгнув він оком ревізорів. — Охотник до бабочок?

Топченко прекрасно розумів репортера, він розумів, що Валентин уже ревнує його і намагається відтягти його увагу від Лесі, але ревізор з неменшою очевидністю відчував свою перевагу над в'юнким репортером, і тому, одверто і нахабно притиснувшись плечем до Лесі, так відповів:

— Ви не помиляєтесь. Я охотник до бабочок.

Леся відчула, як їй неприємно стиснуло серце. І вона знала, що Валентин ревнує її до ревізора, і вона відчувала, що перед останнім чоловік її, давно вже спасував, але зараз їй, як ніколи, хотілось, щоб Валентин у ревізорових очах стояв багато вище, хотілось навіть, щоб він був переможцем у тій внутрішній нерівній боротьбі, яка

вже безперечно почалась між ним і Топченком. Правда, як про це вже сказано, Лесю давно не задовольняє чоловік, але невже він у такій мірі нікчемний, як це намагається підкреслити гість? Тоді як же дивитись на неї, на Лесю, яка кілька років не тільки любила, але й до певної міри поважала Валентина? Значить, і вона не більше, як смазлива провінційальна дурепонька? Леся повернулась до Валентина і, можна сказати, різко (так вона ще ніколи з ним не говорила) промовила:

— Валю! Треба все ж таки поважати свою дружину і не губити почуття людської гідності.

— Ти про що, Лесічко? — не зрозумів давно вже розгублений Бродський.

— Я говорю про „бабочок“.

Валентин недоречно захіхікав і подморгнув оком ревізоріві, але Топченко зробив серйозне обличчя й сказав:

— Пробачте, товаришко Лесю! Ми і справді далеко зайшли в своїх розмовах.

Здавалося б, на цьому інцидент і треба було б ліквідувати, але репортер раптом ні з того, ні з сього образився. Власне ні з того, ні з сього, а саме тому, що вже з годину відчував потребу на комусь зірвати свою злобу і своє незадоволення з „нахабних“ вчинків гостя, але все таки вийшло, що наче б то ні з того, ні з сього.

— Що це за фокуси? — сказав він грубо. — Скажіть яка невинність: про звичайні природні потреби при ній не можна говорити? А ти хіба, Лесю, цими справами не займаєшся? Як же ти дістала своїх двох дітей? Лелека принесла на крилах? Хі-хі!

Леся спалахнула. Валентинова пошлятина обурила її надзвичайно, але вона нічого на неї не сказала. Мовчав і ревізор. Не находив потрібним далі сперечатися і Бродський. Сказавши свою недоречність, він відчув ніяковість і, почервонівши, пішов до Сірка, що стояв за кілька кроків від співбесідників. Там він мовчки сів на крісло.

Таким чином, інцидент усе таки було ліквідовано.

Пароплав, висадивши на берег кількох пасажирів, прийняв на палубу двох дачників і, прийнявши, рушив далі на південь. І що далі він посувався на південь, то більше затягувало горизонти масивами сизих хмар. Треба було пропускати, що, можливо, за якийсь час ці хмари насунуться на блакить ясного неба і зроблять грозу. Саме цієї грози не хотіли ні Топченко, ні Леся, ні навіть Валентин. (Останній уже заспокоївся і тільки зрідка ревниво дивився на Топченка, що вів розмову з його дружиною). Гроза безперечно не дала б можливості провести час так, як хотілося б. Щоправда, хазяїн виноградників, Бергман, що до нього їхали, улаштував би не поганий пікнік і в своїх кімнатах, але все таки цей пікнік був би багато гірший за той, що його хотіли влаштувати на свіжому повітрі, і значить, залишалося все таки благи фортуну, щоб вона не зіпсувала своєю грозою добрий день.

— Ви як гадаєте? — сказав ревізор, звертаючись до Лесі. — Буде сьогодні дощ чи ні?

— Я гадаю, що ні, — промовила Леся і усмінулася.

— Чому ж ні? Хіба ж не бачите, які хмари купчаться на горизонті?

— А тому, що я не хочу, щоб він був. — Леся повернулася до чоловіка і сказала: — Валю, чи не думаєш ти, що хмари купчаться на дощ?

— Ні, — кинув Валентин, підходячи до дружини. — Метеорологічна станція запевняє, що тижнів два буде стояти суха година.

Підійшов і Сірко. Зав'язалась розмова на тему: наша метеорологія і її недосконалість. З цієї теми перейшли на інші. Говорили про врожай, про настрої серед селян, про колективізацію сільського господарства. У всіх цих питаннях Топченко показував себе остільки компетентним, що і тут Леся не могла не бачити його перевагу над чоловіком і редактором. Нарешті, розмова перейшла на тему: виноградники Бергмана і „наше“ відношення до виноградарів. Виникла суперечка. Сірко запевняв, що виноградарі нічим не відрізняються від звичайних куркулів і що, значить, їх треба краще притиснути і не давати їм „поточки“; як це робить, на жаль, центр. Топченко, що й у цій справі добре обізнаний був, теж кваліфікуючи їх куркулями, все таки не погоджувався з Сірком. Коли суперечка зайшла дуже далеко, ревізор роздратовано кинув:

— Знаєте... пробачте мене, але крізь ваші аргументи я бачу обличчя глибокої провінції. Ви дивитесь на наше будівництво не, скажімо, з птичього польоту, а зі своєї місцевої дзвіниці.

Здавалося, що після такої фрази хтось із „провінціалів“ мусів використати момент і присоромити Топченка, але і тепер ні Сірко, ні Бродський — ніхто із них не найшовся, що сказати ревізоріві: першому тільки незадоволено пере-

смикнулося обличчя, другий навіть льокайськи посміхнувся.

— Звичайно! Звичайно! — підхопив Валентин. — Ми дійсно дивимось на наше будівництво з своєї місцевої дзвіниці, але... хіба нас у цьому можна обвинувачувати? Хіба ви так не дивилися б, коли б жили на провінції?

— Я й не збираюся вас обвинувачувати, — сказав ревізор і додав цілком резонно: — але я бачу, що ви вже погодились зі мною?

— Як так погодився? — мило посміхаючись, мало не скрикнув Бродський. — Який ви, їйбогу, пробачте на слові, демагог.

Суперечка знову обіцяла розгорітися, але на цей раз її припинила Леся. Бачачи, що Валентин загубив здібність логічно мислити і щодалі він здібний тільки остаточно себе скомпромітувати в очах ревізора, Леся повернулася обличчям до правого берега і, не дивлячись ні на кого, сказала:

— Ви мене, товариші, ображаєте. Ви забули про мене. Які ж ви кавалери, коли досі ніхто з вас не запропонував мені навіть склянки квасу. Я страшенно хочу пити.

Топченко ґалянтно розшаркався і, беручи Лесю під руку, промовив:

— Прошу до буфету... Може, ви вже й їстоньки хочете?

— Їстоньки я не хочу, — сказала Леся. — А квас я хочу пити на чистому повітрі.

Жінка сподівалася, що ревізор залишить її на кілька хвилин, і вона дістане можливість перекинутись двома-трьома словами з чоловіком (вона хотіла сказати Валентинові, щоб він не показував

себе таким нікчемним перед ревізором), але вийшло так, що по квас пішов Сірко, і вона знову примушена була спостерігати продовження тієї ж самої неприємної їй сценки.

До Берестечка залишилось верстви чотири. Зупинок більше не передбачалося. Пароплав ішов так бистро, що за кілька хвилин треба було висаджуватись, і тому пасажери, які мусіли вилізати на цю пристань, засуетились. Почали збиратися і Сірко та Валентин. Забравши кошики, вони пішли до виходу. Бродський хотів, щоб з ним пішла і Леся, але цього не трапилося.

— Ми ще встигнемо, — сказав Топченко, затримуючи Лесю на верхній палубі. — Не турбуйтеся.

Не турбуватись, на жаль, ревнивий Валентин не міг, але він на цей раз найшов у собі досить такту, щоб не затриматись.

— Ви горілку п'єте? — раптом спитав Топченко, пригадавши сценку з якогось прочитаного їм роману, спитав, коли біля Лесі вже нікого не було: ні редактора, ні репортера.

— А вам для чого це? — сказала Леся.

— Та ви ж, здається, в своїх кошиках везете й горілку?

— Ні. Не п'ю. А горілку веземо спеціально для виноградарів. У них, крім вина, нічого нема: ні пива, ні горілки... Ви, мабуть, теж не п'єте?

— Ні, п'ю. — Топченко запалив папіросу і далі поцікавився. — А ваш чоловік теж п'є?

— А це вам для чого?

— Та... так! Між іншим. Хочу знати, для кого ви везете горілку.

Леся усміхнулася.

— Я ж вам сказала для кого: для виноградарів. — І раптом додала: — А ви хочете, щоб мій чоловік напився до неможливості?

Це останнє запитання вирвалось несподівано навіть для самої Лесі. Правда, вона допіру думала, що безвільний Валентин і справді може напиться до неможливості і тим самим остаточно скомпрометувати себе в очах „товариша із центру“, але подавати таке запитання все таки не слід було: поперше, в кращому разі вона цим видає себе з головою і дає зрозуміти ревізорові, що боїться за чоловіка, а подруге... ні, „так він не може подумати“!

Але Топченко саме „так“ і збагнув її запитання.

— Боже борони! сказав він. — Я на вас зовсім не претендую і особливо тоді, коли ваш чоловік п'яний „до неможливості“.

Леся почервоніла. Бесіда приймала дуже неприємний характер. Ясно було, що Топченко залицявся до неї, але залицявся так мамуловато, що вона ніяк не могла на нього трохи не образитись.

— Знаєте... ходітьте до виходу, — сказала вона, рушаючи з палуби.

Але ревізор, ніби нічого не трапилось, взяв її під руку і спокійно промовив:

— Ходітьте! Зараз, мабуть, повернемо до берега.

Пароплав і справді брав курс на голу скелю, що біля неї метушилися люди. Скоро він заревів і плавко підійшов до пристані.

— Хто зупиняється в Берестечку? — закричав кондуктор. — Берестечко!

Канати полетіли на берег і пароплав, заклектавши, зупинився.

III

Виноградники Бергмана, що до них, висадившись на берег, прямувала компанія, лежали приблизно на півтори верстви від пристані. Дійшли до них за дуже короткий час.

Зустрів сам Бергман, інтелігентний, гладкий німець. З Бродським він, очевидно, давно вже був знайомий, бо звертався до нього „як до свого друга“ („шкода“, подумала Леся, „що він не знає, як Валя допіру рекомендував його ревізорів“), з редактором Бергман теж, мабуть, зустрічався, але з останнім він тримав себе багато холодніш. Щождо Лесі і Топченка, то він тут же став рекомендувати їм своє Берестечко. Із цієї рекомендації Леся узнала, що предки Бергмана прибули із Швейцарії як фахівці по виноградарству. Їх викликав руський уряд через відомого французького енциклопедиста Лагарпа ще в 1822 році. Діставши землю в околицях Акермана, вони заснували в п'яти верствах від нього колонію Шабо. Узнавши про існування наддніпрянських пісків, ці предки в 90-х роках переселилися сюди і заснували Берестечко.

— Ви не можете уявити, як моїм предкам важко було, — сказав Бергман, коли компанія, нарешті, розташувалась в абрикосовому саду виноградаря. — Місцеве населення відносилось до них надзвичайно насторожено і критично, а з другого боку — переселенцям прийшлося витримати чималу боротьбу з природою. Досить відмітити, що посадочний матеріал вони привозили на парусних

катерах із Шабо, а воду для поливки посадок виноградної лози возили за кілька верст від Дніпра при цілковитій відсутності доріг.

Далі Бергман говорив про мармуровий хрущ, що систематично знищував цілі площі виноградних насаджень, про пісок, що, пересовуючись силою східних вітрів, завжди був страшним бичем виноградаря, про весняні й осінні заморозки, про грибні хвороби, про гряд та тумани тощо.

— Не дивно, — сказав, нарешті, Бергман, — що в цих виняткових обставинах багато з моїх предків не витримали іспиту і остаточно збанкрутували. Тільки надзвичайно стійкі, я б сказав, фанатики, перебороли всі перешкоди.

Сірко раптом підвівся й промовив:

— Все це правда, та тільки при чому ж тут ви? Виходить, що „наші гуси Рим спасли“. Так?

— Зовсім не так! — спокійно сказав Бергман. — З тим же героїзмом, що й наші предки, і ми ведемо виноградарство. А втім, — гут же чемно додав він, — про це ми мабуть ще встигнемо поговорити. Дозвольте поцікавитись: ви приїхали улаштувати на природі невеличкий пікнік?

— Ви не помиляєтесь, — сказав ревізор, що вже почав позіхати від оповідання виноградаря. — Саме пікнік.

За годину на зеленій оксамитовій траві появилась скатертина і різні напої. Прийшла дружина Бергмана, поважна теж досить гладенька німкеня. Вона сіла біля чоловіка і мовчки частувала гостей. Гості пили й їли і, не знаючи, про що говорити, розповідали один одному про хмари, які збиралися зробити грозу і які так грози й не зробили. Нарешті, всі, крім Лесі й Сірка, були

на маленькому підпитку. Репортер випив більш за всіх, так що Леся примушена була зупинити його й сказати:

— Валю, чи не досить тобі?

Але Бродський не вгамонявся й пив далі. Він підсів до ревізора і з захопленням розповідав йому про свої таланти.

— Ви знаєте репортера Скалуського? — спитав він, звертаючись до Топченка. — Він колись, це ще було при старому режимі, вдарив об заклад, що візьме інтерв'ю в славетного Мечнікова... Мечніков, як вам відомо, нікого не приймав із нашої газетної братії. І, знаєте, взяв!.. Ха... Ха... Вскочив, а той на... горщику, ну і взяв... Ха-ха!

— Для чого ви все це говорите? — спитав Топченко.

— Як для чого? — несподіване запитання сп'янілого репортера приголомшило. — Ну, знаєте, взагалі...

— От бачите! — тоном наставника сказав, глузуючи, ревізор, — „взагалі“... Невже ви не знайдете більш цікавої теми?.. Ви, пробачте за різкість, — звернувся він до Лесі, — я не виношу органічно порожніх розмов.

Лесі знову заскеміло в грудях. Цей „нахабний“ ревізор остаточно знахабнів, а цей Валентин остаточно став дурнем. Леся раптом протягла руку за вином і вмить випорожнила чарку.

— Браво! Браво! — закричав Бродський. — Браво!

Леся повернулась до чоловіка і сказала чітко:

— Коли б ти, Валю, знав, чому я так захотіла вина, то напевне не кричав би „браво“... Ти доз-

волиш мені, — додала вона, — піти з товаришем Топченком подивитись на виноградники?

— Будь ласка!.. З охотою!.. Я теж думаю піти туди.

Ревізор усміхнувся, подивився спідлоба на Валентина й промовив:

— Чи не ревнуєте ви мене до своєї дружини?

— А відкіля це ви взяли? — спитав репортер.

Знову ж таки сміючись очима і позираючи на флегматичного Бергмана, Топченко сказав:

— Відтіля, що ви якось без охоти відпускаєте зі мною свою дружину.

Репортер зареготав хоч і не природним, але за те голосним реготом:

— Ха-ха! Ну, й дивак ви! Будь ласка, йдіть самі. Я тепер ні в якому разі не піду з вами.

Бродський сподівався, що ревізор виявить шляхетність і поспішить попрохати в нього пробачення, та цього, на Валентинів жаль, не трапилось.

— І прекрасно! — сказав спокійно Топченко і, взявши під руку Лесю, вийшов з нею за ворота.

Берестечко дрімало і ніжилось у проміннях гарячого південного сонця, коли ревізор заступав по пісках виселку. На вулиці — жадної людини, тільки в крайньому дворі якісь невгомні швайцарці грали в крокет. Виноградарі відпочивали.

— Який усе таки культурний виселок, — сказав ревізор, зупиняючись у тіні спаленого сонцем дерева. — Не можна його рівняти з нашими селами. Коли там хати, то тут будинки, коли там пияцтво, то тут здоровий відпочинок, коли там бруд, то тут зразкова чистота й зразковий порядок... Як ви на це дивитесь?

Лесі дуже приємно було, що Топченко звертається до неї з таким питанням: на такі громадського значіння теми Валентин давно вже з нею не говорив.

— Ваші порівняння, — сказала Леся, — безперечно вдалі, але радісного в них дуже мало. Я ніколи не припускала, що Берестечко живе таким культурним життям.

— Невже ви в перший раз тут?

— В перший.

— Ну, це вже не по-товариському! — зі щирим обуренням сказав ревізор. — Невже ваш чоловік не міг жадного разу повезти вас сюди? З розмов із ним, я бачу, що він не раз тут був... Ні, це не по-товариському. Ви пробачте, але від такого поводження з дружиною пахне старовинним домостроєм.

Леся усміхнулася дитячою усмішкою.

— Ви, мабуть, не помиляєтесь, — промовила вона. — Але що зробиш?

— Як що зробиш? Він же, здається, комуніст?

— Так. Комуніст.

Топченко ще з більшим обуренням поставився до вчинків Бродського. Він говорив, що „це не можливо“, що за це — хай Леся ще раз пробачить йому — за це навіть з партії виключають, що і т. д. Іншого разу Леся, мабуть, не дійшла б до такої одвертості з малознайомою людиною, і не дозволила б хоч би тому ж Топченкові говорити з нею на таку тему, але тепер вона, чи то під впливом скандальних, не гідних справжньої людини, Валентинових вчинків, чи то під впливом випитого нею вина, — тепер вона слухала ревізора з великим задоволенням.

— Ви ще раз пробачте, — сказав Топченко й притиснувся ліктем до Лесиної руки. — Я, знаєте, не міг би так жити.

Леся здригнула: подивившись на Топченка і побачивши в його очах ласку і щире співчуття до неї, вона відчула в ревізорові ту саму людину, що про неї вона мріяла минулої ночі. Топченко помітив це. Він ще щільніш притиснувся був до жінки, але в цей момент дорогу їм пересік Бергман.

— А я найближчою доріжкою, — сказав Бергман. — От і обігнав вас. Ви не туди йдете. Кращі виноградники на цей бік.

І Леся і ревізор незадоволені були появою виноградаря, але вони не показали цього Бергманові і, подякувавши йому за турботу, пішли з ним у тому напрямку, в якому вказував виноградар.

— Я вам не договорив, — сказав Бергман, повертаючись до розмови, що її розпочав був до обіду і що із-за неї й прибіг сюди. — Товариш Сірко не вірить ні мені, ні моїм колегам, а по суті я турбуюся не за себе, не за своїх колег, а за державу.

І Бергман почав довге оповідання про те, як виноградарі коректно тримали себе в час громадянської війни, з якими вони зусиллями організували виноградну кооперацію і т. д. і т. п. І тому він ніяк не розуміє, чому його і його колег позбавили права голосу.

— Цим позбавленням, — сказав Бергман, — ми зовсім розвалили кооперацію, бо позбавлених осіб було виключено із рядів кооперації.

— Ви поінформували б про це центр, — кинув, позіхаючи, Топченко.

— Як же! Інформували, — сказав Бергман, витираючи піт з чола. — Відношення до нас радянського уряду...

Виноградар став тут перелічувати всіх відповідальних осіб, що побували в Берестечкові і що „так симпатично“ ставилися до нього. А перелічивши, підійшов до одного із головних питань.

— Ви тільки подумайте, — сказав він. — За офіційними даними, скажімо, Дагестанської республіки робітник у Кизлярі дістає 50 копійок у день, у Дагестані середня ціна 1 карбованець. А у нас по сімнадцятирозрядній сітці з співвідношенням 1:8 річні робітники по 1 розряду дістають 18 карбованців. Це нормально? Як ви гадаєте?

— Нічого я не гадаю, — сказав ревізор, ще раз нарочито позіхнувши і зиркнувши на Лесю, що йшла, кудись мрійливо поглядаючи своїми трохи гарячими від вина очима. — Ви ясніше кажіть.

— Будь ласка! Я вас уже поінформував про дагестанські норми. Слухайте наші. Підрізник дістає в нас 2 карбованці 48 коп. плюс 27%, цебто 67 коп. (начислення на всю зарплату складають: соцстрах — 16%, на утримання робочома і ведення культроботи — 5½%, утримання будинку відпочинку — 1%, стипендіяльний фонд — ½%, будівля нардому — ½%, помешкання робочома і утримання столу роботодавців — 3½% — всього — 27%), — отже 2 карб. 48 коп. плюс 67 коп. — 3.15. Откривальниці, сапальщиці, закривальниці 1 крб. 80 коп. плюс 27% 48 коп. — 2.25. Купоросники, сапальники, терпійники...

Виноградар не вгомнявся. Але коли він підійшов до довоєнних цін і сказав, що підрізник

діставав від нього „тільки 1 карб.“, Леся повернулася до нього і кинула:

— До війни він діставав 1 карб., тепер 2.48 (27% до рук його не попадає). Невже ви гадаєте, що це вже таке велике збільшення, коли взяти на увагу, що курс довоєнного карбованця був вищий і що революцію саме для робітників та селян і роблено?

— Справедливо! Цілком справедливо, — зауважився виноградар. — Але увійдіть і в наше становище.

Але лагідна Леся на цей раз не захотіла „увійти в становище“ і, подякувавши Бергманові за інформацію, чемно вклонилася і пішла з Топченком на дальній виноградник.

Південне гаряче сонце почало вже падати, але ще стояла шаленна спека. На небі жадної хмари, в повітрі жадного хижака, наче вимерло все. Сипучі піски дюнами посувалися праворуч, і в цьому безмежному степу не було їм ні кінця, ні краю. І коли б не виноградні лози, що участками витикались то тут, то там, здавалося б, що це не наддніпрянський степ, а сама пустельна Сагара. Словом, далі йти не можна було, і тому ревізор і Леся повернули до Дніпра. І, як тільки вони ступили на високий берег, одразу ж повіяло холодком. І одразу ж розмову знову повернено було на відношення Валентина до своєї дружини.

— Це все таки, їйбогу, домостроєм відгонить, — продовжував ревізор, сідаючи біля Лесі, що вже, найшовши тінь, вместила на береговій траві. — Як хочете, а я вас усе таки вважаю за ідеальну жінку. Такі жінки залишились тільки на провінції.

Леся розуміла, що Топченко просто говорить їй компліменти, що Топченко, повернувшись до Харкова, забуде про неї і саме на другий день, і все таки Леся з задоволенням слухала ревізора, і все таки вона слухала б його без кінця.

— Я, знаєте, — говорив далі Топченко, наче невзначай притискуючись плечем до Лесиноного плеча, — я... власне мені... ніколи не везе з жінками! Ви, очевидно, хочете спитати, для чого це я говорю? Відповідаю одверто: я заздрю вашому чоловікові.

Леся знала, що ревізор хоч може й не бреше, але в усякому разі „трохи“ перебільшує, і все таки їй приємно було слухати його: хоч як там, а його, самоупевненого і нахабного, не можна рівняти з Валентином, нікчемним і справді безпорадним провінціялом. Боже мій, як Лесі боляче і неприємно дивитись сьогодні на чоловіка! Так боляче, що вона з охотою ще випила б вина: вино ще більше затуманить голову і серце ще скоріш заб'ється.

Леся так і зробила: повертаючись до Бергмана, вона завітала з ревізором до одного із виноградарів і там випила ще одну пляшку вина. І Леся не помилилась: світ тепер постав перед нею вже в надзвичайно прекрасних фарбах.

Але Леся помилилась, думаючи (а вона про це таки думала), що Валентин зустріне її розгніваними очима: ревнивий репортер, розгубившись остаточно і не знаючи, як він має припинити залицяння ревізора до дружини, „з горя“ напився і лежав у Бергмановому саду, як то кажуть, без ніг. Друга новина, якою зустрів Лесю і Топченка виноградар, була та, що мовчазний Сірко, зали-

шившись сам, пішов на пристань і відтіля моторкою поїхав додому.

— От тобі й маєш! — сказав Топченко. — Так багато чекали від пікніку, а вийшло, пробачте на слові, пшик. У вас на провінції завжди так улаштовують пікніки?

Ревізор говорив це ображеним голосом, але навіть трохи сп'яніла Леся розуміла, що він дуже задоволений з такого фіналу і що кращого він і не бажав. Ці новини прийняла з задоволенням і Леся: і їй приємно було залишитись з ревізором сам на сам на декілька годин, але і вона це глибоко заховала біля свого схвильованого серця.

— Ну, що ж, — сказав ревізор, — нам залишається тільки подякувати хазяїна за гостинність і йти на пристань... Коли тут пароплав буває?

— Може бути за годину, а може і за три! — відповів Бергман. — Це залежить від Херсону.

— Коли так, то давайте помаленьку рушати. Я сьогодні обов'язково мушу виїхати до Харкова.

IV

З Валентином була велика морока: він ніяк не міг підвестися. Лаявся, щось бурмотів і нікого не пізнавав. І тільки за допомогою Бергмана його вдалося довести до пристані. Там він ліг на траву і захропів. За якийсь час він раптом прокинувся, зложив у рот два пальці і, зробивши біля себе калюжу, знову заснув.

— Як це противно! — сказала Леся, зиркнувши на чоловіка, і зробила гримасу незадоволення.

— Прекрасного малувато, — кинув Топченко і запропонував жінчині одійти під тінь дальшого дуба.

Вони вже сиділи біля пристані годині півтори, а пароплава не видно було. Вони просиділи ще з годину, але й тоді пароплав не появлявся. Нарешті, почало темніти. Зайшло сонце, спалахнув десь далеко на Дніпрових водах маяк і заблищали зорі. З села висипали дівчата та хлопці й, згрупувавшись біля пристані, стали розважатись піснями й танками. Пароплав, очевидно, спізнявся на кілька годин. Валентин не прокидався.

— Як химерно зараз біля цієї глухої пристані, — сказала Леся. — Химерні і зорі, і небо, і це голубе повітря, і води Дніпрові — і все. Ви відчуваєте?

— Як же! Безперечно! — кинув ревізор, наче невзначай положивши свою руку на руку Лесину. — Я теж відчуваю.

— І знаєте, — мрійливо поглядаючи кудись, говорила далі Леся, — я думаю, що все нещастя людське тільки в тому, що серед них багато провінціалів. Коли б, скажім, усі вони жили в таких городах, як Харків, вони б не знали моїх мук. Провінція звужує кругозір.

— Особливо такі... в такій родині, — обережно додав Топченко.

Леся раптом повернулась до ревізора і сказала:

— Не, ви говоріть прямо: і особливо звужують такі чоловіки, як Валентин. Ви мене цим зовсім не образите. — Леся зідхнула й додала: — так, товаришу. Я хочу зараз говорити одверто: мені дуже боляче, що Валя не вміє себе так тримати в компанії, як... ну, от ви, скажім.

Топченко замахав руками. Мовляв, він теж людина з чималими хибами, брати його за зразок

ніяк не можна. Але говорив він це так, що в цьому самознищенні можна було бачити тільки бажання показати свою надзвичайну скромність. Скромність Леся бачила, але бажання показати її вона не помічала — і тому, що на неї так сильно вплинуло вино, і тому, що в цей вечір усе їй здавалось прекрасним, крім, звичайно, п'яного Валентина.

Рушили вони від Берестечка тільки о 10 годині вечора: так запізнився пароплав. З Валентином була нова морока: його ледве-ледве втягли в каюту, і то зараня поговоривши з капітаном і взявши в нього відповідний дозвіл. Як тільки він добрів до свого ліжка (в каюті), одразу ж заснув. Леся і Топченко залишились на палубі.

На землю зійшла місячна ніч. Дніпрові води взялися бляском діаманту і клекотіли під колесами пароплаву.

Було тихо: тільки легенький вітерець ласкав обличчя. На верхній палубі нікого не було, так що ревізор і Леся залишились тет-а-тет.

— Я вас розумію! — сказав ревізор, знову притискуючись до Лесі плечем. — Розумію ваше нещастя. З вашим характером і з вашою вдачею — вам жити не в цьому болоті, що ви в ньому живете. Вам жити...

Ревізор взяв Лесину руку і ніжно стиснув її. Вона, не бачачи біля себе нікого, відчула, як їй спалахнуло обличчя, і відповіла ревізорові тим же.

— Ви така прекрасна жінчина, — говорив далі ревізор. — Ви...

Починалась звичайна історія: п'яний чоловік не міг підвестися, а трохи підпила і зневірена в чоловікові жінка з охотою приймала залицяння

хоч і стороннього, але вже до певної міри симпатичного їй чоловіка. За деякий час ревізор уже обіймав Лесю, а ще за деякий час він ризикнув її й обережно поцілувати. Тепер вони вже нічого не говорили і красномовно мовчали. Вони тільки кидали швидкі погляди то в ту, то в другу сторону, боячись, щоб хтось не наскочив на них.

Але боятись не приходилось. В залі першої класи нікого не було, ніхто не виходив і на палубу. В першій і другій класі їхало народу малувато, а ті, що їхали, відпочивали по своїх каютах. Тільки на палубі третьої класи чути було голоси та зрідка доносились відтіля зажурна пісня якоїсь селянської дівчини, що їхала на північ.

Як так трапилось, що Леся хутко піддалася на залицяння стороннього чоловіка, сама Леся, мабуть, не зуміла б відповісти, але Топченко знав, що, не випий Леся стільки, скільки вона випила і не поведься з нею Валентин так, як він поведився сьогодні, із залицянь безперечно нічого б не вийшло, саме тому ревізор і поспішав використати момент. Він уже не тільки цілував Лесю, але він, набравшись нахабства, вже й пропонував їй на вухо зайти до його каюти і „там трохи полежати“.

— Що ви говорите! — з жахом промовила жінка і сама відчувала, що вона зовсім не жахається, що вона таки зайде до каюти Топченка і що там трапиться те, чого так боявся ревнивий Валентин, коли відпускав її з ревізором до виноградників. — Що ви говорите?

— Лесічко! — шепотів Топченко. — Ну, скажи мені (він уже говорив їй „ти“): чому ти не хочеш піти зі мною? невже ти любиш свого чоловіка?

— Так. Я люблю його. Не говоріть мені цього. Я не піду.

Леся величала ревізора на „ви“ і пручалася. Але і ревізор і сама вона — обидва вони знали, що з цього пручання нічого не вийде, що вони таки підуть до ревізорової каюти. Нарешті, коли Лесине обличчя мало не згоріло від ревізорових поцілунків, вона раптом тремтячим голосом промовила:

— Я згодна. Тільки спершу підіть і знайте, чи не прокинувся Валя.

Топченко поспішно рвонувся і пішов до репортера. Леся залишилась сама. Вона підійшла до бильця і сперлась на нього. Нервовий дріж охопив усю її істоту. Якось так просто виходило, ніби в цьому нічого поганого й надзвичайного не було, і все таки вона знала, що робить щось непоправиме, жахливе і злочинне.

Пароплав поспішно повертався на північ. Розсікаючи тихі води Дніпрові, він ритмічно kloкогав своїми колесами. Місяць уже давно зійшов і остаточно задіямав поверхню ріки. Даль була напівтемна, зрідка вискакував огник якогось маяка і булькав своїм привабливим світлом. Берегів не видно було — вони посунулись у сторони, і, тільки коли пароплав близько підходив до якогось із них, на око падали неясні силуети темних дерев.

Топченко скоро повернувся і, обіймаючи Лесю, сказав, що Валентин міцно спить.

— Ви певні, що він міцно спить? — спитала тремтячим голосом Леся.

— Так. Ми можемо бути цілком спокійними. Залишалося йти до ревізорової каюти, але

жінка ще вагалася і тому, підвівши Топченка до бильця, сказала:

— Ви розумієте, що ми хочемо робити?

— Розумію.

— І вам не страшно? — Леся в цей момент тремтіла в нервовій зимниці. — Вам не страшно? А я — скажу вам одверто — я дуже боюсь!

— Ну, що ти, Лесічко! — сказав ревізор, обіймаючи і пригортаючи до себе жінку. — Це ж, Лесічко, міщанство.

— Ви цілком переконані, що це і справді міщанство?

— Цілком!

— Ну, а як я себе буду почувати після того, як це трапиться? Ви над цим подумали?

Топченкові Лесина поведінка не зовсім подобалась. Будучи негерплячою людиною, він далі не міг чекати і тому схитрував:

— Коли ви боїтесь чи то не хочете віддатись мені, то... не треба.

— Ні, — тихо сказала жінка, — я хочу і я вже не боюся.

Ревізор обняв Лесю і, взявши її під руку, обережно погяг її до своєї каюти...

Та не пройшли вони і трьох кроків, як їм назустріч хтось пішов. Вони зупинились. І Леся, і ревізор подумали, що іде Валентин. І, зупинившись, ревізор приготувався щось говорити, а Леся, спалахнувши огнем чистоти, вирішила сказати чоловікові всю правду і сказати йому, що вона вже не любить його, розповісти йому, який він нікчемний, і що вона вже далі не може жити з ним. Вона вирішила навіть запропонувати йому не перешкоджати їй віддатись Топченкові. Ці

мислі, метнувшись у жінчиній голові з хуткістю блискавиці, навіть заспокоїли Лесю. Але, коли з ними порівнялась людина, вони побачили, що це — не Валентин: хоч обличчя пасажира й не видно було, але він був досить високого зросту і в цьому сенсі нічого спільного не мав з репортером. Проте зустріч усе таки мала свої наслідки. Пасажир, порівнявшись з Лесею і ревізором, несподівано кинув:

— Це ви, Топченку?

— Я! — відповів ревізор і раптом, кинувши Лесину руку, підбіг до пасажира. — Семене Петровичу? От не сподівався вас бачити!

— А ви ж це як попали сюди? — суворо сказав той, що його ревізор назвав Семеном Петровичем. — Мені здається, ви вже давно мусіли бути в Харкові?

Ревізор заюлив. Видно було, що перед ним стоїть його начальник. Він став вибріхуватись. Вибріхувався він якимсь мамуловато, а юлив саме так, як удень перед ним юлив репортер і почасти Сірко. Навіть гірше за них. Він навіть не попрохав у Лесі пробачення і пішов зі своїм Семеном Петровичем, ніби з ним, з ревізором, ніколи й не було жінки.

— Семене Петровичу! — говорив десь ревізор, даю вам чесне слово, що я їздив у справах. Я...

Але Леся вже нічого не чула. Спершу її цей випадок так приголомшив, що вона навіть одразу протверезилась, але потім, не бачачи з собою Топченка, вона відчула, як їй боляче, надзвичайно боляче, заскеміло в грудях. Не тому заскеміло, що не трапилося те, що могло трапитись, а тому, що ревізор, якого вона взяла за

людину виняткової вдачі, за людину, яка принаймні нічого спільного не має з Валентином, був, як виявилось, звичайним чиновником і навіть більше: мабуть, гіршим за її чоловіка.

„І це я йому допіру хотіла віддатися?“ — зло усміхнувшись, подумала Леся.

І побачила вона раптом життя в його звичайних, непідроблених фарбах і побачила, що люди цього життя всюди, завжди до смішного однакові. Леся схилилась на бильце і подивилась у даль. Даль була напівтемна. Тільки десь дуже далеко, мало не біля Кічкасу, блимав річний маяк. Леся замислилась.

За п'ять хвилин прибіг ревізор і, положивши свою руку на плече жінки, сказав:

— Пробач мене, Лесічко. Я... зустрів свого бурбона і примушений був... Ну, словом, я вже вільний. Ходім.

Леся обережно зняла зі свого плеча ревізорову руку, мовчки подивилась в обличчя свого кавалера і, знову схилившись на бильце, тихо заплакала.

До етюдy „На озера“ я відношу й „Мисливські оповідання добродія Степчука“. Ці поетичні екзерциції (свідомо беру це не зовсім благозвучне слово) треба розглядати не як оповідання пролетарського мисливця, а як записки переляканого дрібного буржуа. Хіба ж пролетаріят „тікає від людей?“ Хіба він ширяє над „мертвими краями старосвітських поміщиків“, „шукаючи нових ілюзій до нових невідомих берегів?“ Отже нічого нема дивного в тому, що модернізований тартарен боїться мертвої качки, дітей і нарешті опудала в останньому оповіданні того ж таки добродія Степчука.

Написано 1927 року.

HA O3EPA

К оли твій човен покинув осоння й захлюпотів під парасолями старої лапастої верби (верба самотньо маячить серед глухої дичавини комишів), тоді ти помічаєш раптом, що небо ніколи не буває таке хрустально-голубе, як у серпні. І саме в цей момент життя запахне вранішнім, запахом, і ти думаєш: чи не повертається буря твоєї молодости?

Колись, мільйони років тому (чи то був сон?), тебе тривожили очі якоїсь романтизованої дівчини, і ти йшов у білий сад, ішов, похитуючись, мов п'яний — така солодка путь була перед тобою. Ти падав на землю й безумствував, бо ти згоряв у пожарі першого неповторного кохання.

Але хіба ти думав, що все це ніколи не повернеться, і тільки раптом (під парасолями лапастої верби) перед очима твоїми вітром промчатся спогади? Хіба ти думав?

Так уклонись же цьому хрустально-голубому небу, що зробило бурю в твоїй душі і хоч на мигь вивело на загублені доріжки твоєї юности.

А втім, життя таке барвисте, що кожному своя путь. Один сидить у б'єргальці й нюхає тотюновий дим за чашкою пива, другий фліртує десь з радянськими „мадам“, третій мліє біля самовару й радіо-рупору останньої конструкції.

Я відпочиваю на полюванні, і тому покраса незнаних світів мені також відома, як і всякому фляммаріону.

В суботу я одягаю ботфорти, перекидаю через плече ремні пантронташу, ягдташу й рушниці і кличу свою суку Нелі. Собака добре знає, в чому справа, і починає хвилюватись: лізе до мого обличчя, з вдячністю лиже мені руки і верещить. Тоді я одчиняю двері і дивлюся на свого ірляндського сетера. Але Нелі не піде без мене. Вона скалить зуби й кокетує тоненьким вереском.

— Що з вами? — запитую я. — На якій мові ви говорите? На мові паризьких кокоток? Дуже приємно! Ви питаєте, чи я розумію вас? О, безперечно! *Cela va sans dire!*

Нелі робить кілька плижків по кімнаті. Тоді я рішуче кінчаю з цією церемонією й іду з дому.

На вулиці ми беремо візника, і за півгодини я вже за городом, на товарній станції. Сюди подадуть дачний потяг на степові півстанки, і за кілька хвилин ми остаточно розпрощаємось із шумом міських вулиць.

І вже тут, на дальньому пероні, я починаю перероджуватись. Я забуваю сіреньке життя сіреньких болів і турбот, і пізнаю інший солодкий світ. Мені так легко на душі, нібито я ніколи не знав тоски й терзаній. Дух моїх прадідів оживає в мені, і я, безтурботний, дивлюся на землю з висоти птичого польоту. Я їду туди, де мене чекає вільний степ, тихі, задумливі озера, пісні на чумацьких дорогах і сміх безтурботних селянок.

Коли ми з Нелі приїжджаємо на станцію, там уже давно бродять ватаги мисливців, і давно

вже верещать родичі мого сетера. Із степу летить бадьорий надвечірній вітерець і хвилює мені ніздрі. Нарешті подають потяг, і я лізу в мисливський вагон. Нелі махає хвостом і дивиться на мене ласкавими очима. Я розумію, в чому справа: вона просить допомогти їй зібратись на верхню полку.

— Добре! — кажу я їй підіймаю її.

У вагоні стоїть неймовірний шум. В одному закутку співають старовинних козацьких пісень, у другому — якийсь мисливець розповідає анекдоти. Тоді мені прокидається вовчий апетит, і я розгортаю пакунок.

— Ей, держи! Держи її, — кричать мисливці: то пробігла вагоном якась дівчина.

Нарешті потяг рушив. Перед очима промайнули кіоски, баби з яблуками (в вагоні страшенно пахне яблуками), промайнув семафор. Потяг влітає в степ.

Коли місця біля вікон зайнято, я виймаю з ягдташу Горація й перегортаю сторінки. Мій епікурейський настрої цілком відповідає віршам римського поета. Іноді я беру з собою тургенєвські „Нотатки мисливця“, але перечитую в них тільки ті абзаци, де автор малює природу. Діалоги я обминаю й обминаю все те, що не відповідає моему настроєві. Навіть на полюванні я не прислухаюсь до так званих „серйозних“ розмов, і все, що я спостерігаю там, усе воно світиться крізь рожевий димок моєї безтурботної епікурейської уяви. Сьогодні субота, завтра день відпочинку, і я тікаю від людей.

— Пробачте мені, дорогі друзі, — думаю я. — Але дозвольте забути про вас.

Потяг розриває простори й летить. Нарешті я бачу, що біля правого вікна звільнилось місце, і я поспішаю туди. Я притиснув чоло до скла й дивлюся в степ. Сонце пливе кудись за ярки, і спокійні кургани стережуть спокій безмежності.

Тоді надходить задума, і переді мною виростає наш посьолок, батько-мисливець і той прекрасний вечір, коли я в перший раз поїхав з ним на полювання. Пам'ятаю, ми приїхали на луки вночі. Я думав, що це „Бежін луг“. Десь хропли коні. Наша підвода зупинилась у комишах. Кобилу випустили на пашу, а сами лягли на віз. Я довго не спав. Були мільярди зір, і я довго мріяв і дивився в небо. Потім я заснув. Сон був короткий і тривожний. А розбуркав мене постріл. Батько вже стояв у комишах і зустрічав вранішній переліт. Парувала ріка й десь загорався світанок. Пам'ятаю, я хотів тоді умерти — так прекрасно було й так билось моє молоде серце.

Але все це так давно було! Батько давно вже лежить у могилі, посьолок навіки зник з мого горизонту, і мені залишається тільки згадувати їх. Та й згадувати мені треба обережно, щоб хтось не помітив. Моя путь уже теж заламується до могили.

Нарешті потяг затримує ходу: попереду нас перша вілла й півстанок. Я одриваюсь від скла й сідаю на своє місце. Нелі положила лапу на свою голову й уважно дивиться на мене. Метуться мисливці й біжать до дверей. Потяг зупинився.

— Вілла Стаховського! — кричить кондуктор. Вилітають постаті — люди, собаки, вилітають

клунки, і знову свисток. Потяг рушив, і знову біжать поля, луки й обрії.

На кожному півстанку лишається кілька мисливців. Що далі, то більше порожніе вагон. Я їду на дальній півстанок, на лиманські озера.

Напроги мене мовчки сидять селяни (в наш вагон уже заходять і сторонні люди). Тоді я звертаюсь до них, і ми перекидаємось словами. Вони дивляться суворо й похмуро, і я почуваю себе ніяково, бо мені вже здається, що я, в їхніх очах, зайва людина, яка зовсім непотрібна суспільству і т. д. і т. ін. Але я поспішаю одігнати від себе ці думки й переконую себе, що це зовсім не так.

І от наближається лиман. Нелі хвилюється, і я здіймаю її з верхньої полки. Сонце ще стоїть на два метри від горизонту, і на вечірній переліт ми, очевидно, встигнемо. Ми зустрінемо його десь у дорозі, на степових озерах.

— Ви де будете? — питає мене якийсь мисливець.

— На Троватому! — відповідаю я.

Діялоги коротенькі, бо тепер уже не до розмов. Тільки маленький робітник із старенькою шомполкою ще регоче на весь вагон і з захопленням розповідає, як він сварився із жінкою перед виїздом. Вона, мовляв, страшенно репетує й завжди не пускає його. Біля робітника стоїть його синок і усміхається. Ця парочка мене завжди зворушує. Але, коли потяг прогрімить залізничим мостом, я вже збираюсь і спішу на ганок.

Нарешті замаячив і наш півстанок. Потяг пішов поволі й зупинився. Ми висипаємо на перон.

За станційними будівлями вже стоять підводи, і тихо іржуть коні. Частина мисливців почвалала пішки, частина сідає на вози й їде на лиман.

Мене завжди зустрічає бабуся з мисливської хати.

— Ах ти, моє соколятко! — говорить вона й влаштовує на возі сіно.

Я тисну бабусі руку, розпитую, що, як і сідаю на воза. Туди ж плигає й Нелі. Ми рушаємо в степ. Рушають і інші підводи — з криком, гамом і піснями. Потяг заревів в останній раз. Потім майнув чорним хвостом і зник за поворотом. Станція осиротіла. Але я ще поглядаю на неї. Інші мисливці, очевидно, не цікавляться цим забутим степовим півстанком. Мене ж він завжди тривожить і викликає багато спогадів. Я взагалі не можу спокійно дивитись на станцію, бо по станціях пройшла вся буря громадянської війни. На станціях так недавно люди вмiли вмирати, і вони вмiли так надзвичайно жити.

— Ну, розкажуй, синку, що там у вас у городі, — каже бабуся й тут же, не дочекавшись мого оповідання, починає виливати свої селянські болі й радості.

— Ну, а як же дід Зідул? — питаю я про її чоловіка.

Що ж Зідул? Зідул, мовляв, шкандибає по троху. Вчора був там то, сьогодні їздив по сіно. Приходила сваха, трохи випили. І бабуся регоче. Вона теж любить випити, і особливо в компанії.

Тоді переді мною виростають милі й далекі постаті Пульхерії Іванівни й Афанасія Івановича, що так тривожили колись Гоголя. Я думаю, що

ці постаті безсмертні й що Зідул і бабуся — це тільки варіяції одного і того ж типу.

Навколо нас фантастичний степ. Гостро пахнуть бур'яни. Бабуся поганяє коника.

Тоді я бачу мертві краї, „старосвітських поміщиків“ і гоголівських старичків. Я бачу Пульхерію Іванівну, Афанасія Івановича і їхній домик. Він стоїть тепер (чомусь), над кручею. Внизу духм'яна ріка, далі піски, як нова Сагара. Збоку стоять Сорочинці — ті краї, де блукала колись „червона свитка“. Ліворуч — сам славетний Миргород. Коли ясна погода, за кучугурами, крізь мариво, гоголівський край, як на долоні.

Мені здається, що я теж бував у Афанасія Івановича. Тут живе тепер його якась троюрідна праправнучка. Вона глуха, столітня й тихо доживає вік, і домик теж похилився під вагою віків — от-от завалиться. Праправнучку не зачепили наші осінні м'ягезі. Тільки там, у старій халупі з химерною вивіскою „сільська рада“ та в бур'янах на майдані метушиться чуже життя — то піонери і якісь ще комольці тривожать старосвітську мертвоту. І чути — ще повелись комісари. Але не з тих часів, коли в ніч під різдвом чорт сховав місяць у кишеню, а зовсім інші, незнані. До Афанасія Івановича, власне до його глухої праправнучки (старичка давно-давно нема, тільки чебрець на могилі пахне), приходять зрідка десятник. Проте й він зветься тепер сільським виконавцем.

Біжить коник. Бабуся раптом заспівала. Вона заспівала своїм старечим голосом:

— Ой, на горі та женці жнуть,
А попід горою, попід зеленою козаки йдуть...

Тоді переді мною знову виростають забуті постаті й деталі. Я бачу древні етажерки, що на них під густим серпанком пилу лежать старовинні пожовклі книги, чую, як хрипить годинник своєю старовинною зозулею. Чи не Пульхерія Іванівна так тепло глянула на мене? Чи не Афанасій Іванович киває і мені з вогкого кутка?..

— Чиї це дині так запахли мені — думаю я.

Ми їхали повз баштан. Загавкав собака, і я прокинувся від задуми. Моя бабуся аж заливається своєю піснею. Попереду нас маячать підводи.

Ми вже проїхали верстви три, і я прошу бабуся зупинити коня. Вона зупиняє, і ми з Нелі йдемо в бік. Ми наказали нашій бабусі зробити нам вечерю й зустріти нас на порозі своєї хатки. Відци до лиману дві верстви, і ми з Нелі дійдемо пішки. Зараз ми йдемо на степове озірце, що праворуч, і там постоїмо на вечірньому перельоті. Ми йдемо на надплесне, що його вже тепер нема. Як і багато степових озір, воно навіки зникло з мого мисливського горизонту. Щороку я гублю радісні води, а за ними всихають і рештки струнких комишів та пишних осок. І на мою вразливу душу злітають метелики жури, бо ж так недавно, так недавно все це було.

Я любив зустрічати вечірні перельоти на цьому озері. Коли на дальню ріку спадали липкі тумани й води тихо парували на захід, тоді вогняна куля прекрасного сонця пливла за ліси — туди, за Атлантику, за океан. Надходив вечір. Моя старосвітська бабуся годувала мене кавунами. Я брав рушницю і йшов у степ. Дорога бігла повз табір

вітряків, минала цвинтар і пересікала даль біля багаття, що раптом спалахувало серед степу. Тоді на глухому півстанку кричав паровик, і пролітала стьожка огнів. Нарешті надходило надплесне. Я стягував на ботфортах ремні й брів у болото. Сторожева стоянка була на сході, так що переді мною стояло все озеро, і було воно в багрянцях вечерової зорі. Над озером пливла м'яка й тендітна тиша. І тоді в селі дзвонили до вечірні. На небі вже булькали зорі, і із степу йшов легкий димок пожарища. Починався переліт. Таємними кажанами носились над водою чирята. Моя „бельгійка“ раз-у-раз розривала пострілом матовий присмерк...

Це були чудові вечори, і я їх ніколи не забуду. Але надплесне вже давно висохло. Вже давно там, де пахли осоки і своїм запахом викликали химерні асоціації, вже давно там ріже землю прозаїчний і могутній трактор. І тільки я, як невгомонний дон - Квізадо, все шукаю нових ілюзій до нових, невідомих берегів.

...Нелі захвилювалась і раптом зробила стійку. Зірвавсь перепел. Я вистрілив і промазав. Нелі повернула голову й докірливо подивилась на мене. Вона так докірливо дивиться на мене, що я мимо волі переводжу очі в інший бік: мені соромно. О, Нелі вміє присоромити свого двоногого товариша!.. Тоді ми йдемо до озера мовчки. Я ніяк не наважусь поласкати свою суку, а вона теж відчуває себе ніяково. І тільки другий вдалий постріл остаточно помирить нас.

Сонце вже лежить на горизонті грандіозною червоною трояндою і збирається на ночівлю. По

степу метушаться маленькі вітерці. З далекого села зрідка долітають парубочі й дівочі вигуки.

— Баб! Бац! — чую я навкруги.

Потім сонце ховається, і тільки ледве помітний слід його залишається на заході. Я ще кілька разів „промазав“, але я вже не бачу очей моєї Нелі, і до того ж на ягдташі мені висить двоє чирят. І потім я давно вже не стежу за перельотом — я слухаю степ. Постріли рідіють, і, нарешті, їх не чути. Перельот скінчився. Наді мною стоїть зоряне небо, і десь блимають степові огні.

— Нелі! — кличу я суку, і ми поволі йдемо до лиману — туди, де нас зустріне бабуся і її пахуча вечеря.

Дві верстви ми проходимо скоро. От уж ми дійшли оселі й бредемо глухою вулицею. Гавкають собаки, по хатах жевріють каганці. Ми обминаємо старовинну козацьку церкву. Десять кахикають парубки й верещать під повітками дівчата.

Нарешті ми бачимо хату наших старосвітських друзів. Біля хвіртки нас зустрічає дідусь Зідул.

— Здрастуйте! — каже він. — З качками вас... Чи, може, не пощастило?

Я передаю йому двох чирят. Але він хитає головою і скаржиться: раніш, бувало, як зробиш один постріл — то й десять качок, а тепер тільки порох переводиш. Це — традиційна зустріч, і я на неї, як завжди, „підтакую“.

Тоді ми йдемо до хати, і на порозі нас зустрічає бабуся. В хаті пахне смачним борщем. Я виймаю з ягдташу фляжку з горілкою, і ми сідаємо вечеряти. Зідул інформує мене, як стоїть справа

з лиманськими озерами. Завжди буває так, що „вчора“ було страшенно багато дичини, а сьогодні „щось“ мало. Тоді я питаю, скільки ж Зідул „вчора взяв“. Дід зідхає й каже:

— Та одного поганенького куличка.

— В чому ж справа? — питаю я.

А справа, бачите, в тому, що йому вже перестали очі служити. З такими очима, мовляв, багато не вб'єш. Потім він розповідає мені кілька мисливських анекдот. Ці анекдоти я чую вже в сотий раз, але я їх вислухав і тепер з охотою. Зідул завжди розповідає їх, як правду, і мені хочеться йому вірити. Мені так хочеться вірити, що нарешті й вірю.

— Це ж така наївна брехня, і стільки в ній наївної дитячої правди, — думаю я парадоксами.

Нарешті фляжка моя порожня. До мене тиснеться Нелі, і я їй кидаю два шматочки м'яса. Вона з подякою дивиться на мене й лягає біля моїх ніг.

На дзвіниці дзвонар б'є одинадцять. Тоді бабуса вносить у кімнату солому, і я лягаю на ній. Завтра, ледве засіріє, Зідул підійде до мене й скаже підводитись. Ми заберемо рушниці й помандруємо на озера. А сьогодні я лежу на соломі, і мої мислі пливуть по хатці моїх старосвітських друзів.

— У чому справа? — думаю я. — Чому я з такою світлою радістю їду сюди?

Але відповіді я не найду. В кутку вистукує цвіркун, десь на вулиці співають дівчата — і все це як якась дитяча казка. Мислі мені в'ялють, і я починаю засинати. І тоді приходить мені думка, що мої старосвітські друзі просто туман

фантастики, що вони зовсім не живі люди, що це тільки тіні справжньої людини.

— Цебто? — знову запитує себе. — Виходить, що мій відпочинок — це не що інше, як порожнє й мертве місце в моєму коротенькому житті?

Але й тепер я не найду відповіді. Мислі мені зовсім зів'яли. Збоку шарудить солома — очевидно, кошеня блукає по хаті. Крізь сон я бачу клаптик зоряного неба й лежачі силуети моїх старосвітських друзів...

...Але на світанку я підвожуся бадьорий і веселий і з надією дивлюся на бабусю й Зидула.

— Ну, Нелі, сьогодні пополюємо на славу, — кажу я ірляндці, і ми йдемо за дідом. Нас проваджає, як і завжди, наша мила бабуся. Тоді кричать півні й стихають парубочі вигуки.

Зідхає півтемрява. Ми довго йдемо вуличками. Зидул пахтить люлькою й мовчить. Нас обминають хатки, повітки. Де-не-де знову жевріють каганці. Нарешті ми виходимо в степ, і тоді перед нами блищить матове срібло озір. Ми вже на лимані. За кілька хвилин я буду з Нелі різати човном тиху поверхню комишуватих вод.

— А ранок добрий! — каже Зидул. — Качки підуть із сходу.

Тоді десь уже розривається постріл, і луна біжить на озера. Ми прискорюємо крок. Свіжий вітерець ласкає наші обличчя. Нарешті під ногами забулькало. Мій старосвітський друг передає мені весло, кладе в човен солому, і за хвилину я на воді.

Десь просвистіли чирята. Десь закричав кулик. Нелі тихо заверещала. Тоді я глибоко, на всі легені, зідхаю й починаю свою напівфантастичну путь.

Див. вступне слово до ескізу „На озера“. Рік той же.

**МИСЛИВСЬКІ ОПОВІ-
ДАННЯ ДОБРОДІЯ
СТЕПЧУКА**

Як і всякий мисливець, безперечний поет, — нарешті, порушив тишу добродій Степчук, мешканець того ж таки будинку, що в ньому живу й я. — Але, як і всякий поет, я трошки фантазер і трошки мюнхгавзен. Отже, розпочинаючи серію своїх мисливських оповідань, я і тепер прошу вас слухати мене уважно і не перешкоджувати мені вигуками — „брехня“.

Ми — кілька дівчат і хлопців — поспішили запевнити добродія Степчука, що він і на цей раз буде задоволений з своїх слухачів, і, запевнивши, зробили з своїх тіл таке тісне коло, що коли б наш оповідач схотів раптом проти нашої волі покинути нас, то йому б це ніяк не вдалося.

— Перше своє оповідання, — сказав добродій Степчук, — я назвав би „шилихвіст“. Чому саме „шилихвіст“, а не якимось інакше — ви зараз почувете.

І. ШИЛИХВІСТ

На Лиманській Ямці кінчався вечірній переліт. Правда, сонце тільки но загорнулось останнім валом завітрякового темного обрію, але для мене ясно було, що сьогодні наді мною вже не просвистить жадна зграя чирят. Сьогодні тяга

почалася раненько, і все, що на моє мисливське око мусіло летіти з Лиману — все вже летіло і... пролетіло. Ясніше кажучи, я того вечора добре „мазав“. Так, можна сказати, „мазав“, що навіть і досі ніяково почувую себе. Так „мазав“, що будучи людиною з дуже маленькими забобонами, я все таки не втерпів і безнадійно вирішив: „безперечно мою рушницю зачаровано якимсь поганим оком“.

Як бачите, невдача на такого романтичного складу мисливця, як я, таки добре впливає. Коли приходиш до таких вищезгаданих, можна сказати, середньовічних забобонів, то, очевидно, кожний свій невдалий постріл розцінюєш як мало не світову катастрофу. Але чи можу я сказати, що ці ж таки невдачі тримають мене в поганому настрої довгий час? Ні в якому разі! Спершу, як і треба чекати, я страшенно хвилююсь, спершу я енергійно лаю себе, свою рушницю і зовсім невинних качок, але потім, коли переліт скінчиться, я одразу заспокоююсь і, нарешті, остаточно примирюсь зі своєю невдачею. Допомагає мені в цьому завжди природа.

На цей раз, себто цього пам'ятного перельота, заспокоїла мене вона ж таки. Над озером, зупинився такий чудовий вечір, що я вже ніяк не міг гніватись ні на себе, ні на рушницю, ні на качок.

Та й справді: як я буду гніватись, коли з мого звичайнісінького човна, що стоїть серед звичайних осок, іде така надзвичайна поверхня срібно-золотого озера! Як я буду обурюватись, коли в груди мені ллється таке запашне повітря, що не треба тоді найкращих коштовних вин! Як я буду

лаятись, коли моя лайка відгукнеться в потойбічному гаю такою мало не земною луною!

На полювання я приїхав у буденний день, так що, крім мене, на Ямці нікого не було. Отже, я залишився господарем становища не тільки на час перельоту, але й на час післяперелітного споглядання. Навіть місцеві сільські мисливці не перешкоджали мені: ні звуком пострілу, ні голосними розмовами та вигуками, ні настирливими плямами своїх фігур, що вже давно чекають мене на березі зі своїми, можна сказати, не зовсім приємними і зовсім безглуздими запитаннями: „чого ж це ви сьогодні так мазали?“ Словом, я дістав цілковиту можливість не квапитись із від'їздом і сидіти та мріяти на човні аж поки остаточно стемніє. Правда, мені ще жевріла в грудях надія, що якийсь одиночка - крижень чи то самотній чирок таки нарветься на мене і я матиму задоволення ще раз, принаймні, вистрілити. Але правда і те, що не тільки ця надія, але й всі фарби й звуки цього надзвичайного вечора не затримали б мене тут, коли б я знав, яка, висловлюючись нашим мисливським жаргоном, „історійка“ підчикувала мене.

А втім, не буду забігати вперед. Давайте все пустимо по черзі, не забуваючи навіть деталей, бо в противному разі „історійка“ не справить на вас того — скажу одверто — чималого вражіння, що його вона справила на мене.

Повісивши свою готову до пострілу безкурковку на плече, я вийняв портсигар і запалив папіросу. Ледве помітний вітрець підхопив димок і поніс його на схід. Якись дві хвилини я дивився на захід — у той бік, де на поверхні срібного

озера танули ніжно - рожеві смуги, що їх залишило багате на золото сонце, ховаючись у потойбічних краях темного обрію; спершу я якийсь час дивився в той бік, де на сторожі озер маячили силуети задумливих вітряків, де самотньо палахкотіло якесь степове багаття, а крізь нього миготіли гурти рогатої худоби зі своїми завжди ідилічними пастушками. Потім я став лицем до Лиману.

Лиман погасав зі своїм вечірнім сходом. Небо наді мною було ще світлоголубе і повітря прозоре, але на великі лиманські води вже насувалася важка, покищо, синя (в майбутньому чорна) нічна тінь. Хуторок, що стоїть над озером праворуч, потроху танув у просторах, і можна було чекати, що за якісь півгодини він зовсім зникне з очей. На селі завзято гавкали собаки, мукали корови, і вже чути було, як місцеві дівчата то тут, то там робили спроби розпочати гуртових пісень.

Допаливши цигарку, я знову взяв рушницю в руки і, прислухаючись та пильно вдивляючись у небо, продовжував чекати. Божественний вечір не остаточно заворожив мене своїми фарбами й звуками: принаймні, підсвідомо я досі не розлучався з надією ще разочок вистрілити по якійсь качці.

І я таки вистрілив. Як вистрілив — це буде видно далі, а покищо дозвольте трохи ухилитись убік.

Я, запевняю вас, ніколи не заперечую того твердження, що серед мисливців різні бувають стрільці: погані, гарні, середні і т. д. Я, звичайно, не заперечую й того, що гарний стрілець

більше вбиває дичини, ніж поганий. Але я рішуче буду відстоювати ту думку, що і вдачі, і невдачі і поганого, і гарного мисливця завжди ідуть під знаком мало не фатального випадку, який з'ясувати можна було б тільки при дуже старанному вивчанні далеких причин, малопомітними нитками зв'язаних з цим випадком. Я сам не раз бачив, як призери стенду і досвідчені мисливці ганебно „пуделяли“ в той час, як у тих же самих умовах слабенькі „берданочники“ без промаху збивали одна за одною по кілька штук качок. Правда, це не більш, як випадки, але такі випадки все таки мають місце в нашому мисливському житті, отже, треба думати, ви не здивуєтесь і тому випадкові, що до нього я, нарешті, й підійшов.

Вдивляючись пильно в східне небо Лиману, я раптом почув свист. Десь недалеко, можливо над моєю головою, летіла качка. Летів, напевне, крижень. Саме тому крижень, що серце мені надто вже хутко забилося, подруге, тому, що свист був порівнюючи різкий і навіть важкенький. Сказати, що в цей момент було вже зовсім темно, я не можу, але й сподіватися побачити дичину я теж не міг. Коли ви мисливець, то ви добре знаєте, що в ту пору, коли заїде сонце і коли на озері вже тануть його блідо-рожеві смуги, — в цю пору тільки дуже бистре і надзвичайно сильне око може здаля схопити летючу качку. Я такого ока, на жаль, не маю і тому, почувши свист, не довго думаючи і нікуди не націляючись, зробив дуплет із своєї безкурковки. Над спокійним вечірнім озером розтявся грім двох пострілів, і на воду, недалеко від мене, щось шльопнулось.

• Ну, я вже цього ніяк не чекав! Як і належить серцеві в таких випадках, воно, серце, закалатало від радості так, що я ледве-ледве не вивернувся з човна. В небі я нічого не бачив, але тепер на воді вже маячила качка. І то не якийсь чирок, а по меншій мірі — крижень. Правда, цей „крижень“ був підбитий, очевидно, на крило, бо, опам'ятавшись і повертівши головою, почав пливати від мене, але я зараз же заложив у набійник нового набоя і негайно ж почав його добивати.

Раз, два! „Крижень“ пливе. Три, чотири! „Крижень“ пливе. П'ять, шість! „Крижень“ пливе.

Ви, мабуть, принаймні в душі, смієтесь з мене. Ви, очевидно, вже вважаєте мене за дуже поганого стрільця. Але ви і помиляєтесь, і зовсім даремно смієтесь. Я не такий уже поганий стрілець, як це може здатися комусь (це можуть посвідчити навіть мої вороги із кола „мисливських друзів“), а справа в тому, що такі „випадки“ і справді трапляються зі всіма „гарячими“ мисливцями. Замість того, щоб спокійно націлитись і добити дичину, „гарячий“ мисливець бухкає в повітря з цілковитою впевністю, що він стріляє в качку.

Коли я схопив ладівницю, щоб витягти з неї два нові набой, я не тільки побачив, що мій „крижень“ від мене не менш уже як на 150 кроків, але й з досадою переконався, що ладівниця моя порожня. Вияснилося, що я за один переліг вистріляв стільки набой, скільки іншого разу в мене хватило б на кілька перельотів, і вияснилося, що мені нічого іншого не залишається, як положити рушницю в човна й, узявши в руки весло, ловити „крижня“ руками.

Я так і зробив. Вмить мій човен вискочив із

осок і я вже був на чистій поверхні озера. Почалися шалені перегони. Підбита качка, побачивши, що за нею женуться, напружила всі свої сили й, перелякано озируючись, помчалась від мене. (Зрідка вона робила спроби пірнути, але це їй чомусь не вдалося: очевидно, перебите крило невдало заломилося й перешкоджало їй). За качкою мчався я на своєму човні. Сили були нерівні, і за якісь кілька хвилин я таки наздогнав свою жертву. Враз качка опинилась у мене на колінях, і я побачив, що це був прекрасний з лебединою шиєю екземпляр тієї породи, яку ми звано шилихвостами. Я і справді не помилився: шилихвіст був з перебитим і саме невдало для нього заломленим крилом.

Жалість у мисливця до дичини прокидається тоді, коли ця дичина безпомічно лежить у нього на колінях, скажім, і перелякано крутить голівкою. Але в таких випадках з жалістю приходиться і досада: „Яка шкода, що я її одразу не вбив! Ну, що я, мовляв, тепер буду робити з нею?“

І мій шилихвіст сидів на моїх колінях, і мій шилихвіст крутив перелякано голівкою. Словом, і для мене прийшла морока. Залишити шилихвоста живим для того, припустім, щоб віддати його до зоологічного саду, я ніяк не міг: до Харкова я повертався за кілька днів, і качка без відповідного догляду обов'язково здохла б, — потім я й не хотів везти її в такому вигляді: поранена дичина завжди викликає в мені почуття ніяковости перед самим собою. Значить, я мусів її добивати.

Але й добивати птицю, доводжу до вашого відому, теж не легка процедура. Вихопити з її

крила пер'їну, скажім, і, найшовши на її голові т зв. „мозжичок“, проколоти його цією пер'їною — це найкращий засіб бистро покінчити з муками жертви. На великий жаль, я цим засобом погано володію, і тому мені залишалось одне і найгірше: взяти шилихвоста за ноги і, розмахнувшись ним, розбити його голівку об борт свого каюка. Іншими словами, я мусів негайно взяти на себе ролю своєрідного ката. Саме ролю ката, а не якоїсь домашньої хазяйки, бо одна справа різати, скажім, курку і зовсім інша добивати ту птицю, що ще так недавно вільно мчалась під небом, що ще так недавно пурхала в ранкових соняшних комишах.

Ах, боже мій, як це неприємно! Як неприємно виступати в такій ролі! Схопивши все таки за ніжки прекрасного шилихвоста, я зі всією сили вдарив його голівкою об борт. Вдарив і кинув птицю в човен. Шилихвіст стрепенувся, кілька разів здригнув ніжками і — стих. Я з полегшенням відкинув свої волосся назад і запалив нову папіросу.

Рожеві смуги від далекого сонця вже догоріли. Синя тінь ночі насунулась з Лиману і розтягнулась на водах Ямки. Хутір зовсім зник з очей, і лиманські озера ледве-ледве маячили мені своїм сріблом. Багаття, що в степу, зацвіло буйним огнем і на південному небі зупинилась заграва від якогось далекого пожару. По всіх кінцях села заметушилися співи гуртових пісень. Звичайні осоки причаїлись по своїх закутках і суворо випроводжали мій човен. Прокинулись таємничі шелести і звуки, що про них уже багато писалося і що все таки завжди тривожать душу яки-

мись неясними, напівзабутими спогадами. То тут, то там булькала в воді риба і примушувала раз-у-раз здригатися й озиратись.

До берега не так було далеко. Але я, рушивши до нього, якось непомітно для себе відбився в бік і раптом наскочив на обміль. Зробивши кілька спроб одштовхнутися від ерчика, я побачив, що заліз ще в більше багно. Залишалося встати з човна і взяти його „на буксир“. Так було й зроблено: піднявши повище халяви своїх ботфортів, я шугнув ними в болото і взявся за борти.

Раптом у моєму човні щось заворушилось. Я зиркнув і побачив: шилихвіст, що я йому, як мені здалось тоді, зовсім розтрощив голову, шилихвіст, що на моїх очах уже конав в останніх конвульсіях, — цей шилихвіст сидів на моєму ягдташі і, наче нічого не трапилось, крутив своєю голівкою.

— От тобі й раз, — скривившись, подумав я. — Невже ж я тебе так невдало добив?

Нервово підсмикнувши плече, я в другий раз спіймав шилихвоста за ніжки і в другий раз із силою вдарив його голівкою об борт. І, вдаривши, я подивився: голівку було розтрощено і одне око вилізло качці з орбіти. Я кинув шилихвоста в човна і, вже не дивлячись на нього (стільки в мені накопилось вередливости і до себе і до цієї процедури), посунувся далі. Деякий час качка трипотіла, здригалася, потім враз стихла і на цей раз безперечно навіки. Пам'ятаю, як мене раптом ні з того, ні з сього знову потягнуло подивитись на неї, та пам'ятаю, як якась друга внутрішня сила стримала мої очі, і я знову так і не зиркнув на шилихвоста.

Човен враз вискочив до ерчика, і я мусів лізти

в нього. Але дивно: я відчув несподівано, що лізти в нього я зовсім не маю охоти. Більше того — я відчув раптом, що я в нього не полізу, що, нарешті, ніяка сила не примусить мене витягти свої ноги із багна і положити їх на чистеньку каюкову соломку.

— В чому справа? — запитав я самого себе.— Що це таке? Совість? — Нерозумно! Тоді послідовно треба назавжди відмовитись від полювання, чого я, звичайно, ніколи не зроблю. Страх перед мертвим шилихвостом? — Ще нерозумніш! Як же тоді розуміти цей мій внутрішній стан?

Очевидно, тільки так, що це було не те й не друге — і ні совість і ні страх. І це в той же час було і те, і друге: і совість, і страх. Нерозумно, що совість? — Це безперечно! Яка ж то совість, коли я, можливо, завтра вранці точнісінько також буду катувати другого шилихвоста... І все таки десь на споді душі ворухиться щось неясне, страшенно подібне до категорії тих душевних зворушень, що ми їх називаємо „совістю“. Ще нерозумніш, що страх? І це безперечно! Який же то страх, коли я напевне знаю, що навіть мертва людина нездібна щось комусь заподіяти, не те що якийсь там мертвий шилихвіст... І все таки десь на споді душі ворухиться щось неясне, страшенно подібне і до тієї категорії душевних зворушень, що їх ми називаємо „страхом“.

На сором мені, я в човна все таки не сів і продовжував тягти його за борти повз того ж таки ерчика.

На Ямці зовсім стемніло. Десь кричали чирята, десь далеко брехали собаки, а тут під зоряним небом стояла напівтаємнича тиша. Ніде поблизу

жадної людини, наче вимерло все озеро і вимерли всі його береги. Ніде ні рибалки, ні мисливця, наче хтось нарочито взявся зіпсувати мені вечір, наче хтось спеціально робив ці напівзагадкові шелести. Я відчув раптом таку самотність, ніби нікого на світі, крім мене, вже давно не існує, ніби в цьому океані напівтемного повітря саме тепер мені й судилося якось трагічно загинути. Навіть ріжок молодика, що по моїм підрахункам мусів уже стояти десь у небі, тепер ніде не блискав, наче й його якась невідома сила зірвала з безсмертного кола й затигла в темну, загадкову безвість.

Човна свого я тягнув дуже енергійно, але, поспішаючи, я знову заліз у таке багно, що скоро примушений був ще раз зупинитися й ще раз стати на відпочинок. Діставши з кишені нову цигарку, я черкнув сірника. Фаркнув огник і... я не втерпів: я таки подивився на те місце, де мусів був лежати мій з розтрощеною головою мертвий шилихвіст.

— Що за чортівщина! — мало не скрикнув я і озирнувся навкруги: качка і тепер спокійно сиділа на ягдташеві й спокійно дивилася на мене своїм одним чорним оком. (Друге око і справді вискочило їй і висіло біля її закривавленої орбіти).

Я викинув з рота папіросу і, охоплений нервовою зимницею, враз відчув, що ті почуття, які досі панували в мені, залишають мене і в мені прокидається люта тваринна злість. Прокидається саме та злість, що виникає тільки з безвихідної розпуки. В цьому безсилі, побитому мною шилихвостові я раптом пізнав якогось свого дав-

нього ворога, і я відчув, що з ним я мушу зараз остаточно розправитись, що інакше, відчув, нагряне велике нещастя, і я вже ніколи не вилізу з цього повного таємничих шелестів болота.

Як смертельно поранений звір, я кинувся до ягдташу. Схопивши качку за ті ж таки ніжки, я безумно замотав її голівку ударами об борт. Я її добивав так, що аж пір'я летіло навкруги, я її добивав так, що від неї могло тільки нічого залишитись. І все таки, коли я кидав шилихвоста в човна, то і тепер мені ввижалося, що він живий, що і тепер він тріпотить крилами, і мені здавалося, що я його ніколи не доб'ю.

Я бив, бив і бив Я збожеволів. Я бив, бив і бив.

Нарешті, лють моя дійшла до останньої межі, і я відчув, що побороти шилихвоста не можу. Я переконався, що шилихвіст безсмертний і ніколи не злізе з мого ягдташу. Я переконався, що він завжди буде дивитись на мене своїм холодним чорним оком. Страх пройняв усю мою істоту. Це вже був той тваринний страх, що від нього тільки один крок до божевілля. Тоді я схопив рушницю й, покинувши човна, як безумний, кинувсь навпростець.

Там, де мені дозволяло болото, я біг до берега звичайним людським бігом, а там, де я загрузав мало не по пояс, я біг на четвереньках. На березі я був за якісь п'ять хвилин. Але коли я вискочив на дорогу й кинувся до села, на сході раптом метнулась огняна блискавиця і, роздерши небо, потрясла озеро різким улюлюкаючим ударом грому. Тоді ще більший жах охопив мене, і я вже не пам'ятаю, як добіг до села.

.

На другий день, коли вже сонце стояло висо-
ченько, я пішов до Ямки. В осоках, на східньому
боці, я побачив свій човен, а біля нього рибалку.

— Це не ваші тут причандали? — крикнув він
мені, показуючи рукою на ягдташ.

— Мої, — відповів я. — Будь ласка, заберіть їх,
а то йти з берега дуже грузько.

— Та тут ще лежить і качка... Боже мій, як
її побито, — сказав селянин і похилився на борт.

„Ще б пак!“ — подумав я і мовчки пішов до
тієї затоки, що в неї мусів в'їхати рибалчин чо-
вен. — Ще б пак!.. — промовив я й замислився.

.....

— На цьому я й кінчаю своє перше опові-
дання, — помовчавши, сказав д-ій Степчук. —
Друге оповідання теж про угечу, і я його назвав би
„бекаси“. Огже, слухайте далі...

II. БЕКАСИ

„Гарячого соняшного дня бекас любить сидіти
на степових болотах. Сидить він там дуже міцно
і виявляє не абияку хоробрість. Ані пастушки,
ані корови, що тут же топчуться біля нього, не
лякають його. Більше того: у великій кількості
саме в таких лодних місцях він і буває“.

Вищеподані спостереження про названу дичину
можна зробити, звичайно, в тому випадкові, коли
не взяти до уваги, що справа ходить не стільки
о бекасинову любов, скільки о бекасіне нещастя.
Як і всяка інша дичина, бекас любить саме
„порожні“ болота. Але, на жаль, таких боліт у
наших краях так мало залишилося, що, шукаючи
бекасіного полювання і найшовши його на яко

мусь напівсухому озері, засіяному чередою меланхолійних корів, принаймні молодий мисливець думає, що саме в людних місцях бекас і тримається.

Так багато років тому думав і я. І, думаючи так, я не тільки не шукав „порожніх“ боліт, а навпаки: я ліз полювати саме туди, де мало не біля кожного „баранця“, як сторож, стояла корова. Саме тому й того пам'ятного дня я вийшов зі своєю безкурковкою не кудись там на безлюддя, а до Сухого Лиману.

Це було приблизно о 1-ій годині дня. Сонце, скажу я вам, палило голову немилосердно. Всюди, хоч куди гляне око, тремтіли димки тендітного леготу. Золотий степ виблискував буйними хлібами. Там, де селяни зрізали жито косами й косарками та складали їх у копи, — там стояли одинокі вози і маячили самотні коні. Гарячі соняшники то тут, то там вишикувались в окремі ділянки й задумливо посхиляли свої жовті голови. Над степом, в прозорному повітрі, ширяли хижаки. Зрідка то один, то другий із них блискавично кидався на землю й зникав у хлібах.

Я йшов по курній дорозі, не поспішаючи, бо духота і без моїх зусиль давала про себе знати: раз-у-раз я виймав хустку і витирав нею своє спітніле чоло. Я вже давно обминув останні вітряки, що досить далеченько відлетіли од села, але мені залишилося пройти ще добрих півтори верстви. Щоб не перевтомитися, я вирішив сісти на зеленому обніжкові й трохи відпочити.

На бекасів добрі мисливці ходять з не менш добрими собаками. Тільки з якимсь „польовиком“ і можна в смак полювати цю дичину. Я того

часу хоч і мав пойнтерка, але, на жаль, погано дресированого, так що ніяк не міг відважитись взяти його на відповідальну роботу. І, сівши на обніжок, я саме про „польовичка“ й почав мріяти.

Раптом мій погляд упав на крапку в далеких хлібах. Не довго розглядаючи, я одразу ж пізнав у ній собаку.

— Собачка! — з сумом подумав я, маючи на увазі „польовичка“ і зовсім не припускаючи, що саме про цього конкретного собаку в далеких хлібах мені і слід було б подумати тоді. — Собачка!

Відпочивши трохи, я підвівся, поправив на собі ладівницю і знову помандрував по курній дорозі. На місці призначення я мусів бути за якісь кілька хвилин.

На Сухому Лиманові, коли я підійшов до нього, і справді паслася велика череда корів. Меланхолійні тварини, вгрузаючи по живіт у болото, рухались у різних напрямках, висмикаючи на ходу зелену травичку. По берегах болота картинно купчились гуртки сільських пастушків. Зрідка то один, то другий із них з вигуком „а-гей!“ скидав штанці і, кинувшись до якоїсь корови, нагонив її на краще пасовисько. Тоді з болота зривалися бекаси. Скрикнувши, вони мчались кудись своїм кривим льотом. Боятися, що хлоп'ята полякають мені всю дичину, не приходилось, бо я бачив, як тут же, на місце зляканих, козирили з голубої височини нові бекаси, і бачив, що козирило їх так багато, що тільки подавай і подавай набоїв.

Пастушки, уздрівши мисливця, завжди вважають за свій обов'язок збігтися до нього і, пого-

монівши з ним про дичину, про мисливський стан болота, попрохати порожній набій, сірничка чи то навіть папіроску. Скоро і біля мене були вони, скоро і ми розмовляли на різні мисливські теми.

Зі слів моїх юних співбесідників усе було добре: „баранців“ як насипано, і навіть по деяких плесах зрідка сідають качки. Погано було тільки те, що відігкати корів від наміченого мною місця вони не хотіли. Набоїв порожніх я не мав, не мав, на жаль, і дрібних грошей, а папірос я ніколи не даю дітям. Але ще гірше було те, що (я лише тепер примітив це) корови перешкоджали моєму пострілові не тільки на наміченій мною бекасиній ділянці, а і взагалі — на всьому озері. Вони так розповзлися по болоту, що не було жадного місця, де можна було б стріляти, не ризикуючи зачепити якусь теличку.

Це мені одразу зіпсувало настрої. Повертатися додому я не мав охоти, але й пол'овати на такому „затовареному“ болоті теж було ризиковано. Захопившись, легко було сипнути шротом в якусь корову і — зовсім не легко було влучити в бекаса. Як би там не було, але я не втерпів і рішуче поліз у болото. Маневруючи між тваринами, я й не помітив, як, мало не добрів до протилежного берега. За весь цей час я тільки один раз вистрілив, хоч з-під ніг мені зірвалося не менш, як штук п'ятдесят бекасів. Постріл був, як і треба було чекати, невдалий, бо в той момент, коли я брав рушницю „на скидку“, шургнув однією ногою в таке багно, що потім ледве-ледве з нього виліз.

— Ні, мені таки сьогодні остаточно не везе! —

подумав я і, набачивши горбок, зліз на нього трохи відпочити: піт градом лився з мого обличчя.

Це була та година гарячого літнього дня, коли сонце, зупинившись у зеніті, з такою енергією палить землю своїми огняними проміннями, що тільки мисливці добровільно витримують його. І справді: крім корів і пастушків, що сонно поглядали на мене, я нікого поблизу не бачив. Степ був порожній, принаймні, в поле мого зору тепер не попадали навіть ті селяни, що десь працювали в хлібах. Степ був до того порожній, що навіть якось неприємно було. І неприємно саме тому, що в цій глухій тиші, яка зрідка злегка подзвонювала своєю порожнечою, я, занадто емоційна людина, раптом ні з того, ні з сього відчув якусь неясну тривогу. Я зараз не пам'ятаю, про що я думав перед тим, але я пам'ятаю, що це було якраз тоді, коли я страждав на неврастенію.

Мій зіпсований настрій ще більш було зіпсовано. І, коли б я не побачив, що товар, нарешті, звільнив мені найближчу ділянку болота, я напевне тут же повернувся б додому. Тепер я зненацька дістав можливість знову брести по болоту, і я побрів.

З криком зірвався бекас і човником кинувся від мене. Я вистрілив.

— Єсть!

На цьому бекасі мені і слід було б скінчити своє полювання. Я повернувся б до села хоч і не в дуже гарному настрої, але в усякому разі і не в зовсім поганому. Та на жаль, ми нічого не знаємо, що з нами трапиться в найближчому часі,

і тому не завжди робимо те, що треба було б робити.

По другому бекасу я мусів стріляти за якусь хвилину в правий бік. Але саме в той останній момент, коли я ледве-ледве не потягнув курок, саме за якусь одну мить до мого пострілу я з жахом побачив, що переді мною не бекас, а один із юних моїх співбесідників, один із пастушків. Тепер мені ясно, як він попав під мою рушницю: праворуч була корова, що із-за неї він і пішов до мене. Але тоді я нічого не розумів, як не розумів, і яким чином я затримав рішучого моменту палець на спускові.

Найжахливіше для мене в полюванні — це та думка, що „на гріх майстра нема“, і це останнє часто так отрує мені найкращі хвилини, що я навіть зрідка думаю про свою, так би мовити, мисливську самоціквідацію.

Уявіть же тепер, як на мене мусів вплинути той випадок, що про нього я допіру розповів. Вистріли я саме в ту мить, коли хотів вистрілити — і весь би заряд моєї шостнадцятки пішов би в живіт хлопчика. Отже нічого нема дивного, що я, стримавши свій палець на спускові в рішучий момент і відвівши грохи в бік рушницю, далі, в дальшу секунду, знижуючи свою шостнадцятку, відчув слабкість не тільки в ногах, але і в руках і машинально натиснув пальцем на „собачку“.

Грянув постріл. І в ту ж мить я почув здаля страшенний крик. Я зиркнув і побачив таку картину: в глибині озера збилася купа пастушків і метушилася біля одного, що кричав несамовитим голосом. Пастушки, що були по інших кінцях Сухого Лиману, теж почали збігатися до цієї групи.

Перша думка, яка прийшла мені в голову, була така: смертельно поранив я хлопчача чи легенько? Я подивився на „свого“ пастушка. В його очах я побачив таку розгубленість, що одразу ж вирішив — „смертельно“.

— І все таки не може бути, щоб смертельно — тут же втішаючи себе, заперечував я сам собі. — Кроків, здається, півтораста, може, навіть двісті...

Заперечення вийшло неґрунтовним, тим паче, що я добре знав, що „на гріх майстра нсма“. Знову, отже, прийшлося припустити гірший випадок.

Я стояв серед болота й ніяк не міг рухнутися. Ноги мені буквально підкошувались, одного моменту мені навіть здалося, що я от-от знесилію і впаду в багно.

Так пройшло, очевидно, не менш, як хвилини дві. Нарешті, я очутився. І тоді ж, озирнувшись навкруги та побачивши, що покищо біля Сухого Лиману нема жадної дорослої людини, побачивши також, що поранений мною хлопчак віддаляється з кількома своїми товаришами до села, я енергійно заступав до берега.

— Ви гадаєте, що я рушив на допомогу до своєї випадкової жертви?

Нічого подібного! Я рушив у зовсім протилежний бік. Я так розгубився, що не найшов іншого виходу, як тікати від проклятого місця.

Ця утеча була багато ганебніша за першу утечу, за утечу від шилихвоста, але в моєму становищі людина (підкреслюю ← людина!), очевидно, і не могла б інакше зробити.

Вискочивши на берег, я кинувся без дороги в степ. Я хотів іти дуже бистро, я хотів мчатися,

але свідомість, що моя бистра хода може звернути чиюсь увагу, — ця свідомість примушувала мене якимось так цікаво іти, що я йшов то мало не зупиняючись, то роблячи сажени кроки.

Порожній степ у ці хвилини для мене зовсім спорожнів. Глуха степова тиша передзвонювала таким гнітючим передзвоном, що можна було збожеволіти. Я вже нічого не чув, я відчув тільки, як гарячі краплі соняшних промінів боляче крапали на мою голову і як у грудях мені, якраз коло серця, пересувався якийсь величезний камінь. Ні голубого неба, ні димчатих лісів на горизонті, ні картинних вітряків на сільському вігоні — нічого я не бачив. Куди я йшов — я й зараз не знаю. Куди б я прийшов — я теж не знаю. Можна припустити навіть, що я, тікаючи від самого себе (а я таки, очевидно, тікав саме від самого себе), міг би збожеволіти, можна ще щось припустити. Але події (я говорю події, бо тоді я тільки гіперболічно міг мислити) — ті події, що раптом пересікли мені шлях, знову очутили мене.

— Дя-а-дю! — раптом почув я за собою голоси кількох пастушків.

Діти, що за браком дорослих, взялися затримати стрільця-вбивцю, вже наздоганяли мене. Частина повела свого пораненого товариша до села, а ці, очевидно, вирішили доти ступати за мною, аж поки десь ми не здибаємо якогось селянина. Це мене не тільки глибоко схвилювало, але й вивело з того стану душевної порожнечі, що в такі моменти і саме таких людей, як я, і приводять до божевільні. Допіру мій інтелект зовсім не функціонував, допіру я буквально нічим не відрізнявся від якогось ідіотика, — тепер мені

мислі заметушилися в голові, і я відчув себе цілком живою людиною. Я вже напружено обмірковував становище, в яке я попав, дякуючи нещасливому випадкові, і я вже шукав виправдання своєму вчинкові.

— Дя - а - дю! — знову почув я за собою голоси тих же пастушків. — Дя - а - дю!

Я не повертався. Я вдавав, що я не чую ніяких голосів і йду собі своєю дорогою так, як ішов до цього часу: трохи поспішаючи. Хай вони, принаймні, покищо думають, що я нічого не знаю. Припустім, я трохи глухий і трохи короткозорий. Відкіля ж мені відомо, що я підстрелив пастушка? А тим часом я все таки хоч і поволі, а буду прискорювати свою ходу — доти буду прискорювати, аж поки не надумаю, що мені робити. Погано тільки, що от сонце не дає мені спокою! Ці гарячі краплі таки, мабуть, проб'ють мені череп.

І я поволі прискорюю крок. Я прискорюю, бо не бачачи хлопчаків, я ясно відчуваю, як вони хутко наближаються до мене. Але куди ж я дивлюсь? Що я думаю? Хоч це й дивно, а дивлюсь я на синю полосу лісу і на тендітні димки леготу, і думаю я не про те, як мені вийти із трагічного становища, а про те, що і ці димки, і цю синю полосу над далеким лісом на горизонті я вже ніколи не побачу так, як її бачив годину тому і мені стискається серце, і я відчуваю страшний біль.

А втім ці мої останні думки скоро зникають, бо пастушки знову кличуть мене.

— Дя - а - дю!

Коли б не ці дитячі голоси, я вже зупинився б і, зупинившись, спитав б, чого їм треба від

мене, я сказав би їм, що я по суті зовсім невинний, що я багато більше за їх страждаю, що вони не мають жадного морального (морального!) права гнатися за мною. Але що я скажу цим дітям? Що я їм скажу?

В ці хвилини я дуже шкодував, що за мною женуться не дорослі, а маленькі і зовсім фізично не страшні пастушки. І тим більше шкодував, що мені вже соромно було тікати від дитвори, що почуття ніяковости за цю втечу щодалі, то більше ображало мою людську гідність.

Пам'ятаю, переді мною на мить постала така картина: з болота зривається бекас, і, зірвавшись, він раптом з криком зникає десь у голубих просторах. Бекас маленький, непомітний, і всі бекаси маленькі, непомітні. Причаїлись вони по закутках боліг, як уламки великого ілюзорного щастя. Але в цей уламок треба обов'язково поцілити, інакше попадеш у корову, а ще гірше в хлопчика. Тоді буде біль, і затюкають тебе навіть діти.

— Дя - а - дю! — знову почув я за собою голоси пастушків. — Дя - а - дю!

Я вже далі не міг терпіти. Я далі вже не міг тікати. Я раптом зупинився й мужько вирішив поговорити з хлопчиками. Боятись дітей тут, у порожньому степу, мені й справді не приходитьсь, а узнати, в чому справа, хоч би для того, щоб краще зорієнтуватися — зовсім не погано. Припустім, я вирішу тікати — хіба ж діти зуміють стати мені на перешкоді?

Пастушки, нарешті, підійшли до мене. Це були хлопчики дуже маленькі. Найстаршому я одразу ж дав не більше, як дев'ять років. Позираючи на

„дядо“ з - під лоба, як це роблять сільські діти, вони оточили мене й мовчали.

— Чого вам треба від мене? — в розпуці промовив я.

— Дядю, вбийте собаку! — раптом сказав один з них.

— Собаку? — здивовано спитав я, і тут же відчув прилив до серця тваринної радості. — Якого собаку?

— А того скаженого, що покусав Грицька!

Того скаженого, що покусав Грицька? Ог тобі й маєш! Тільки тут я зрозумів, що не від шроту мого кричав один із пастушків, коли я вистрілив, тільки тут я збагнув, чого гналися за мною хлопчачки, і тільки в цей момент я згадав того собаку, що метушився по степу, коли я йшов до Сухого Лиману.

— Боже мій, яка ганьба, — подумав я і сором пройняв усю мою істоту. — Замість того, щоб допомогти дітям, я тікав від них, як найгірший злочинець. Боже мій!

Що ж далі? А далі я мусів якмога скоріше спокутувати свій гріх. Я негайно кинувся в той бік, де мусів блукати скажений собака, але, кинувшись, я тут же зрозумів, що нема мені спокути за цей вчинок не тільки тут, на землі, але й там на легендарному небі. І я притишив ходу.

„Такі вчинки, очевидно, не замолюють, — подумав я, — а вияснюють“. Хіба я, скажім, винний, що я саме так робив, а не інакше? Хіба десь у іншому місці не точнісінько так полюють, полювали чи може будуть полювати мої колеги, — поети тендітного леготу й синіх країв далекого

привабливого горизонту, хіба, хіба, хіба?.. Очевидно, від прекрасної Маргарити до хама і циніка Фердищенка тільки один крок. Саме в цьому і... не моє виправдання, а нерозгадані загадки на путях до далекої, невідомої, і безперечно прекрасної людини.

... — Я скінчив і друге оповідання, — коротко кинув д-ій Степчук. — Чи не маєте охоти вислухати й третє?

— Будь ласка! — сказали ми і подали йому традиційну люльку оповідача. — Будь ласка, шановний добродію!

— Коли так, — промовив д-ій Степчук, — то набирайтесь терпцю ще на кілька хвилин. Своє третє оповідання я назвав би „вовк“.

III. ВОВК

Homo homini lupus est

Я ніколи не відмовляюсь поїхати на облаву, коли знаю, що її добре організовано. Я кажу — не відмовляюсь, бо я страшенно люблю постріляти, а на звіра та ще й на облавах стріляти приходитьсь дуже мало. Правда, це не значить, що в наших краях повиводились зайці, лисиці тощо — в перші роки після громадянської війни навіть вовків не бракувало нам, це значить, що звіра в нас не так багато, скажімо, як качок чи то бекасів, і це значить, що на облавах мисливців буває більше, ніж дичини.

В останніх числах жовтня мене сповістили, що в Чугаївському лісі призначено на неділю облаву. За тих років у цьому місяці можна було бити і

лисиць, і зайців, але і за тих же років на облавах їх полювати заборонялося. Отже, облаву треба було мислити тільки як облаву на вовків. Словом, перспектива постріляти ще менше всміхалася мені і, отже, тільки узнавши, що добрі організатори взялися за цю справу, я міг підтримати, як то кажуть, компанію й вирушити до 272 роз'їзду.

У Чугаївці, в найближчому до облави селі, ми були вночі, а коли рушили до лісу, то вже починався невеселий осінній світанок. Холодне сонце випливало з-за обр'ю біля лісових озір, що на них я й мої товариші полювали на качок, і, значить, треба було припускати, що ми встигнемо зробити два загони. Хвилювали нас тільки думки про гучків-селян. Хоч вовки і дуже тривожили околичні села, хоч мешканці цих сіл і скаржились на звіра, хоч вони завжди й закликали мисливців допомогти їм у боротьбі проти вовків, але коли ті ж такі мисливці приїздили і заявляли, що без гучків полювання не можна організувати, то мало не кожний селянин вважав за свій обов'язок якось ухилитись від участі в облаві. Одним словом, я вже на цей раз побоювався, що околичні села не дадуть нам потрібної кількості людей і що з нашої не погано організованої облави все таки нічого не вийде.

Щоглибше ми посувалися в ліс, то менше ставало озір і то легше було озиратися навкруги себе. Озера, скажім, ще місяць тому мали дуже привабливий вигляд, тепер зі своїми поріділими комишами так сиротливо виступали на непривітливому фоні загального осіннього ландшафту, що мимоволі на голову насідали сумні думки. Але й

зменшення багна не могло добре не вплинути на наш вразливий і привередливий зір. Словом, коли нам загадючилась суха лісова доріжка і коли, нарешті, наші коні покинули булькотіги в брудній рідині, ми всі з полегшенням зідхнули.

Я їхав на останній підводі з трьома другими товаришами. Спершу розмова не клеїлась: усім нам ще хотілось спати і кожний із нас потроху дрімав, але потім, коли осіннє сонце забігало по лісових кваргалах і соромливо почало ласкати дерева своїми безсилимими проміннями, ми таки трохи очутились і почали перекидатися словами.

— Як хочете, а я все таки думаю, що і тут не без лавочки! — мало не в десятий раз за дорогу кинув наш гостроголовий товариш.

На полюванні, як і в житті, єсть такі люди, що завжди з чогось незадоволені, завжди буркотять, завжди когось у чомусь запідозрюють. Цим людям важко догодити. Зробіть так — вони незадоволені, зробіть інакше — вони ще більше незадоволені. І в тому, і в другому випадкові вони в вашу щирість ніколи не вірять. Навкруги цих людей завжди вештаються „хами, злодії й сукини сини“, що здібні лише на „лавочку“. Можливо, ці люди й мають рацію так думати про своїх ближніх, але вони не мають ні рації, ні права отруювати отрутою своїх часто безпідставних підозрінь наші найкращі хвилини. І особливо, скажу я від себе, хвилини полювання. Я давно вже знав гостроголового і на цей раз, раптом вирішивши припинити його ідіотські й нудні балачки, сказав:

— Ви, товаришу, завжди дуже часто згадуєте якусь там „лавочку“. Згадуєте ви її й сьогодні.

Згадуєте її з самого ранку. Але що ви маєте на увазі, я досі так і не збагнув.

Гостроголовий пильно подивився мені в очі. Він так пильно подивився своїми не менш гострими, безперечно розумними й надзвичайно хитрими очима, що я ніяк не міг його не зрозуміти: він уже й мене підозрював у цій таки „лавочці“.

— В чому справа, ви питаєте? — кинув до мене в'їдливий мисливець. — А ви як... і досі не догадались?

— Коли б я догадався, — спокійно сказав я, — очевидно, не питав би вас.

Гостроголовий нервово крутнув головою і, ображений, повернувся від мене. Один із двох моїх мовчазних товаришів несподівано посміхнувся. Посміхнувся він, можливо, з якогось зовсім іншого приводу — з того приводу, що ніякого відношення не мав до моєї розмови з гостроголовим, але останній вмить підхопив цю усмішку й кинув:

— Кому - кому, а вам я б уже й зовсім не радив підтримувати цю публіку. От нате вам хрест і бог (він перехристився), що на наші номерки вовк ніколи не вискочить.

Пророк мав рацію гурбуватися, що йому не пощастить не тільки не вбити вовка, а навіть і стріляти в нього. Але він не мав рації думати, що його невдача (коли вона буде) є робота чиєїсь злої волі, а не випадку, бо з такою ж точнісінько турботою їхав на облаву кожний із нас, тридцяти трьох мисливців. Вовк, коли його наженуть, не всюди вискакує, де б хотілося тому чи іншому мисливцеві, вовк має свої улюблені місця на

узліссі, що через них він і вибігає в поле, ставши на ці місця, завжди будеш стріляти звіра, але для того ж, щоб попередити зловживання з боку наших організаторів, ми й будемо тягти номерки, для того ж і номерки нами придумано, щоб не було з боку невдачників нарікань і підозрінь.

— Так ви кажете, — промовив я до гостроголового, — що на ваш номерок вовк ніколи не вискочить?

— Авжеж.

— А чому ж він не вискочить?

— А тому що „лавочка“.

— Почекайте, — вже обурено кинув я. — Яка ж тут може бути „лавочка“, коли все залежить від щастя, від того, який номерок вам пощасить витягти?

Але мій співбесідник не вгамонявся: ніяк не аргументуючи своїх безпідставних підозрінь, він то таємниче кивав кудись головою, то знову щось настирливо буркотів про ту ж таки „лавочку“. Я не втерпів і сказав:

— Знаєте що? Я і справді думаю, що тут „лавочка“, тільки „лавочка“, так би мовити, навпаки.

Гостроголовий, двоє других моїх товаришів й візниця зиркнули на мене.

— Так, так! — сказав я. — „Лавочка“ навпаки. Я певний, що ви навіть і в тому випадкові не будете стріляти, коли вовк і вискочить на вас.

Ці мої останні слова озадачили всю підводу: мовляв, як розуміти мене? Тоді я поспішив з'ясувати. І, з'ясувавши, я заявив, що гостроголовий або зразковий боягуз, що, побачивши вовка, замість стріляти в нього лізе на дерево, або дуже

поганий стрілець, що навіть у всьому не зуміє влучити, саме тому на його номері вовк, побувавши, все таки ніколи й не буде.

— Так, так, — сказав я. — Ви завжди будете жалітись, що на вас вовк не вискочив.

Я скінчив і переможно подивився на вже кілька років мені нелюбого мисливця. (До речі — решта моїх товаришів, що сиділи на нашій підводі, не втручалися в суперечку: вони добре знали гостроголового і його кругий норов, і вони не мали охоти сперечатися з ним). Пророк зневажливо і зі злістю подивився на мене й мовчки сплюнув. Сплюнув і я і, сплюнувши, раптом відчув величезну потребу остаточно знищити цю неприємну людину.

— Так, так, — сказав я. — Ми, коли хочете, будемо прохати товаришів, щоб вам дали найкраще місце, саме таке, що по ньому вовк ніяк не може не пройти.

— А я от не хочу, щоб ви прохали за мене, — нахабно перебив мене гостроголовий, — я стану тільки там, де мені припаде стати.

— Там, де припаде стати? — уже вчепився я. — Цього ніколи не буде! Я обов'язково мушу прохати товаришів. Я таки зроблю так, щоб вас поставили на найкраще місце. Треба ж, нарешті, розшифрувати вашу „лавочку“.

Ні я, ні мій співбесідник, ніхто з нас не вірив, що „ми“ будемо когось прохати, що, нарешті, хтось зверне увагу на „наше“ прохання і пожертвує найкраще місце, але в той же час і я, і мій співбесідник, і всі ми також і вірили, що „ми“ будемо когось прохати, що хтось зверне увагу на „наше“ прохання та пожертвує найкраще

місце. І ця неясність по суті неясної інтриги так захопила, принаймні мене, що я готовий був сперечатися аж до початку облави.

Але гостроголовий уже мовчав і тільки з колишньою злістю зрідка поглядав на мене. Треба думати, що не тільки мені, а й моему співбесідникові зараз кипіло на душі. І треба припускати було, що герць між нами хоч і не відбувся, але безперечно в скорому часі відбудеться.

Ми вже були на узліссі тієї ділянки лісу, що на ній мусіла розпочатись облава. Наші підводи зустрів єгер-вовчатник, що тут же подбав розвіяти наші сумніви й турботи: гучків вийде з околичних сіл чимало і так що, мовляв, облава мусить відбутися на славу. Прапорці з того боку, де не буде мисливців і де можуть прорватися вовки, вже вішають, і можна гадати, що за якісь півтори години облава зашумить.

Наші організатори пішли намічати номери. Вирішено було, щоб номер від номеру був приблизно на 60 кроків. За якийсь час ми вже тягли жеребки.

Своєї загрози, цебто прохати товаришів віддати найкраще місце гостроголовому, я не реалізував, але, витягши номера, я побачив, що мені судилося стати на вовка якраз поруч з гостроголовим. Це мене, з одного боку, зло звеселило (я ж тепер мав цілковиту можливість простежити за своїм „приятелем“ до кінця), але з другого — трохи, буду говорити правду, й стривожило (хіба не бувають нещасні випадки на полюванні? Чим ти доведеш, що такий то такого то саме нарочито вбив?). У всякому разі гострота найгостріших моментів облави ще більше загострилась, а

цього мені — і тут не буду критися — тільки й гребя було: хіба ж то полювання, коли не пощастить як слід похвилюватись?

Осінній ліс справляє на мене дуже сильне враження. Не можу я спокійно на нього дивитись і в негоду, коли на стоси пожовклого листа падають великі в'їдливі дощі, але ще більше говорить він мені в такі години (такі, до речі, стояли і за тих пам'ятних днів), коли мжичить над тобою бірюза чистого, безхмарного неба, коли між мало зовсім не оголених дерев переливається прозоре повітря глибокої осені, коли по кварталах молодняка то тут, то там прокидається якийсь сторожкий тріск і душу починають тривожити ніжні вічно юні спогади.

Я вже з чверть години стояв на своєму номері. Палити цигарки не можна було, а тому я ще з більшим нетерпінням чекав початку облави. На жаль, оптимізм нашого єгеря-вовчатника не найшов собі підтримки в дійсності, і селяни, що вже давно мусіли почати гін, очевидно, збиралися дуже мляво, так що пройшло ще півгодини, а ліс, як і раніше, був мертвий і безголосий.

Я ще досі нічого не сказав вам про гостроголового, що мусів стояти в 60 кроках від мене. Але це я зробив нарочито. Звичайно, я весь час гостро відчував його близьку присутність біля себе, але я тільки тоді згадав про нього, коли, добре настоявшись на одному місці, я побачив, що короткий осінній день погасає і облава от-от розпочнеться. Я тільки тоді покинув відгонити думки про нього, коли мені раптом здалося, що хтось із гущавини націляється в мене. Я зиркнув у той бік і побачив: гостроголовий вийшов на

ріг свого номера... і справді бере мене на „мушку“.

— Чи ви не збожеволіли? — скрикнув я глухо (голосно на номері я не мав права кричати). — Куди це ви рушницю направляєте?

— Як куди? — відповів він мені теж глухо. — Я націляюсь у того вовка, що його хочу обов'язково вбити, в того вовка, що його, зі слів ваших, я не менш обов'язково злякаюсь.

— Це дуже добре, що ви хочете вбити вовка, — промовив я роздратовано, — але, будь ласка, залиште мою голову в спокою і ловіть на мушку якийсь пеньок, скажім.

— Я саме пеньок і ловлю, — кинув неохайно гостроголовий — Он той, що стоїть недалеко від вас. То вам просто здається, що я націляюсь у вашу голову.

Він безперечно брехав. Пеньок і справді стояв недалеко від мене, га тільки я ж добре знав, яке має бажання цей „симпатичний“ стрілець, підстрелити мене, і тому, йому зовсім не повіривши, я поспішив стати так, щоб стовбури двох величезних дубів цілком сховали мій тулуб від ока гостроголового. Такі люди, як гостроголовий, ніколи не дарують тим, хто їх так чи інакше образив (а я ж його таки образив), подруге, гостроголовий дістав у свідки свого поведження на облаві таку неприємну особу, як я, цебто таку, яку він ніяк не хотів мати. Як же тут не тривожитись і не ховатись за стовбури?

А втім, таке становище мені і подобалось. Сьогодні в мені прокинулось таке непоборне бажання якось насолити цьому мисливцеві, що я побоюючись попасти під шріт свого сусіди, все

таки вдячний був фортуні, що вона поставила мене саме на цьому місці.

— Ала-ла! Ала-ла! Ала-ла! — раптом зда- лека донеслось до мене.

Облава почалася. Виходить, що селяни хоч і з великим запізненням, а таки пригеліпались на полювання. Наш єгер-вовчатник уже вів їх в атаку.

— Ала-ла! Ала-ла! Ала-ла!

Мовчазний, безголосий ліс зашумів тим тривожним шумом, що його можна чути тільки на облавах, тим шумом, що примушує мисливські серця колотитися й завмирати, як на пожежі. І справді, ці перелякані голоси якоїсь безвихідної розпуки, що їх послали в гущавину гучки, ці підвивання єгера, що їх ніяк не можна було відрізнити від підвивань вовків, цей таємничий тріск, що раз-у-раз доносився з глибин лісу — все це утворювало таку обстанову, що мабуть тільки старі вовчатники вміли в ці хвилини тримати себе спокійно. І справді: за якимсь кілька хвилин — на тебе піде з лігва зацькований вовк, і ти, зустрівшись із ним віч-на-віч і не знаючи, як він буде поводитись із тобою (чорт його знає, може й кинеться на тебе!), мусиш негайно так стріляти, щоб обов'язково поцілити в нього. Не влучити в вовка чи то не затримати його ж таки і саме на облаві — це значить зробити з себе сміховисько на цілий вік. Це така ганьба для мисливця, що навіть при одній мислі про таку невдачу виступає піт на чолі.

Та я все таки, повірте мені, не хвилювався. Хоч як це дивно, але я не хвилювався... саме вищезгаданим хвилюванням. Серце мені колотилося з зовсім інших причин. Я думав про свого

сусіду. Я, як задерикуватий хлопчисько, думав про помсту. Гост оголовий стояв на такому номері, куди вовк ніяк не міг не вийти. (Номер його лежав у невеличкому яркові, що тягнувся з гущавини лісу). Але, з другого боку, я певний був, що мій сусіда, почувавши на собі мій же таки погляд, так нервується, що, вийди на нього вовк, він обов'язково „промаже“. У всякому разі, я певний був, що в такому стані він навряд щоб влучив у серце чи то в голову своєї жертви. А цього мені й треба було. Я тут же наздогнав би своїм пострілом звіра, і, таким чином, зробив би з гостроголового сміховисько на його цілий вік.

Я визирнув із-за дуба й подивився на те місце, де стояв мій сусіда.

— Ах ти сукин син! — промовив я тут же про себе (тепер я навіть глухо не міг кричати: мій крик обов'язково налякав би сторожкого зацькованого вовка). — Ах ти стерво гостроголове!

Рудий капелюх мого сусіди і тепер визирав з-за куща, а ствіл його рушниці і зараз націлявся в мою голову. Гостроголовий, мабуть, рішуче постановив підстрелити мене.

— Ах ти сукин син! — ще раз промовив я і, сховавшись за стовбур, потопив свій зір і слух у гущавині.

Кільце гучків вужчало. „Алалакання“ й підвищення що далі, то більш голоснішали. Гучки наближалися до генеральної лінії, до мисливців. Уже спалахнуло декілька пострілів, уже я бачив двох вовків, що, десь прорвавшись, як божевільні, мчалися по полях. Уже (я подумав), коли якийсь вовк буде йти на мене чи то на мого сусіду, він пройде не пізніш, як за кілька секунд.

І я не помилився: ці секунди раптом прийшли. Кроків за тридцять від мене праворуч хруснула гілка, — зашамотіло осіннє листя й зацькований вовк, витикнувшись із гущавини, зупинився якраз між мною і моїм остроголовим сусідою. Я притиснув ложу до плеча.

Звір був не із тих, що легко даються в руки. Вовк був, очевидно, дуже досвідчений, і тому, озирнувшись навкруги, він обережно й потихеньку почвалав до куща остроголового. Це був величезний материй вовк, саме із тих вовків, що, зарізавши, скажімо, теля, легко мчаться з ним до лігва. Це був могутній прекрасний екземпляр.

Була велика спокуса вдарити на нього картечю, але я все таки не вдарив. Я все таки остаточно вирішив перший постріл віддати своєму остроголовому, загодя передчуваючи, що він вовка не зупинить, і тільки другий взяти собі.

Прекрасно!.. Але що ж мій сусіда робить? Треба ж, нарешті, зиркнути й на нього. Треба ж подивитись, як він буде валити звіра. І я знову визирнув з-за стовбурів, але й на цей раз — мільйон чортів і одна відьма! — я примушений був враз відкинутись назад: вищеназвана рушниця й тепер націлялася в мою голову.

— От сукин син! — подумав я. — Він навіть не звертає уваги на вовка, він навіть у цей рішучий момент хоче похвалитись своєю упевненістю і, бачачи, що вовк іде прямо на нього, не поспішає з пострілом... От сукин син!

А втім, „сукин син“, очевидно, постановив до кінця знищити мене, бо пройшло ще кілька секунд, а пострілу все таки не чути було. Пройшло, нарешті, ще і ще кілька секунд, але й

тепер сусідова рушниця мовчала. Мене охопив нервовий дріж. Мені прийшла думка, що гостроголовий збожеволів і потім я бачив, що вовк пройде біля нас ніким незачеплений. Я в розпучі схопив себе за волосся. Залишалося мені тільки одне: якось непомітно долізти до другого куща і лише відтіля стріляти в звіра. Я так і зробив. Пильнуючи не попасти в поле овиду гостроголового, я потягнувся на животі по осінніх пожовклих листях...

І я мав рацію саме так зробити. Я таки ще раз побачив вовка, він уже був від мене кроків приблизно за 400, цебто поза можливостями моєї рушниці, але я мав задоволення ще дещо побачити. Це „дещо“, що було на номері мого сусіда і що так мене обурило... було почепленим на сучок капелюхом і звичайнісінькою собі палицею, направленою на мій номер.

Я кинувся до місця свого сусіда. Там уже нікого не було. Але крім капелюха і направленої на мій номер палиці я найшов ще в кущах записку. От що написав гостроголовий:

„Залишаю вам свій старенький капелюх і прошу на мене не гніватись. Те, що нам дісталися добрі номері — це безперечно „лавочка“. Але я з неї все таки принципово не хочу користатися і тому паняю додому. Бажаю вам успіху“.

Я схопив себе за волосся й в розпучі похилився на дерево. Ця записка так обурила мене, що я вже не знав навіть самс, чому така розпука стиснула моє серце: чи тому, що я випустив із рук прекрасного матерого вовка, чи тому, що гостроголовий зумів перемогти мене таким аляповатим, мамуловатим прийомом.

— Ах ти сукин син! — у безсилій зlobі прошепотів я їй, до божевілля обурений, почвалав на голоси, що вже метушилися біля підвід. Облава скінчилася й мисливці зносили трофеї. — Ах ти сукин син!

.
Уявіть же тепер, в якому настрої я повертався додому, коли ми знову проїздили сиротливі озера з поріділими комишами і коли раптом невеселий лісовий ландшафт закутало в мжичку дрібного осіннього дощика.

Нещодавно група рецензентів літфаку ХІППО, критикуючи мої останні твори, заявила таке: „на жаль наша критика перебудовується гірше, аніж письменники“. Я з цим цілком погоджуюсь. Розбираючи мого „Щасливого секретаря“ ці ж таки критики з ХІППО запитують: — „Навіщо протиставляти дві випадковості: в Харкові важливі громадські справи, в містечкові умирає єдиний, неповторний син?“

Для секретаря вугільного райпарткому важливі громадські справи в Харкові і справді не абияка випадковість. Величезна випадковість! Критики мають радію!

Іще літфаківцям із ХІППО не подобається, що автор „рукою героя“ пише „приїхати не можу“. І тут вони мають радію: вони ж бо хотіли, щоб героїчний секретар Старк „заплакав і поїхав його ховати“ (цебто сина Вову, який можливо й не помре!), не звважаючи на виклик ЦК й „важливі громадські справи“. — „Хіба він після цього „перестане бути віддалим справі більшовиком“? — запитують мене вищезазначені критики. Відповідаю словами Майка Йогансена (див. його подорож у Радянську Болгарію):

— „Не знаю точно, чого хотіли від мене рецензенти — очевидно вони мали радію, раз їм доручили писати — але дуже хочу виправити свою лінію — очевидно неправильну, раз на неї напались рецензенти, бо їм же доручили писати рецензію“. Оце покищо й усе.

ЩАСЛИВИЙ СЕКРЕТАР

ОСТАПОВІ ВИШНІ

Ще не має ніякого значення для особистого щастя, що на одному місці не приходиться довго затримуватись. Навпаки, зміна обстановки дисциплінує людину й робить її більш ініціативною, і коли герань і канарку ви й зустрінете на квартирі, припустім, товариша N, що партія раз-у-раз перекидає його із одного району в другий на ту чи ту відповідальну роботу, то ви обов'язково подумаете: „і все таки міщанства я тут не бачу“.

Товариш Старк належав саме до тієї категорії партійців, що для них не тільки не існувало власного району, але й не було в цьому жадної трагедії для особистого життя. Як тільки траплявся десь прорив, і район відчував сильну потребу в доброму організаторі, перш за все згадували такого от собі товариша Старка й, переконавшись, що він уже налагодив справу на останньому своєму місці, пропонували йому їхати туди, де були потрібні міцна рука й добра вдумлива голова. Нарікав на це товариш Старк? Ніколи! Більш за те: він навіть пишався з такої уваги до нього з боку партії й зовсім не відчував, що йому перешкоджають у його родинному побуті.

Прориви на вугільному фронті притягли в Донбас чимало сильних організаторів. Перекинула

партія туди ж і товариша Старка. Досі він був секретарем одного із степових районів, тепер він став секретарем одного із районів Донбасу.

Товариш Старк був молодого високого зросту людиною. Рівний ніс, високий лоб, кучеряве волосся й вузькі очі робили його обличчя надзвичайно привабливим. Молоді роки не заважали товаришеві Старкові мати досить таки величезний партійний стаж: уже 16-літнім хлопцем він брав активну участь у революційному русі. Товариш Старк був одружений і мав чотирилітнього хлопчика Вову, — надзвичайно симпатичну й обличчям дуже подібну до нього дитину. Любив він Вову так, як може любити ніжний пристрасний батько. Навіть Дуся (Старкова дружина), жінка сумирна й лагідна, навіть вона поступалась своєю любов'ю до сина. В особистому житті для товариша Старка існував тільки кучерявий „сміхунчик“ (так батько називав свого Вову за те, що той вічно посміхався). Проте синові він не міг приділити багато часу й часто навіть тижнями не бачив його: то поїде до центру, то сидить у глибинах району, допомагаючи відсталим.

Переїзд із степового району до Донбасу спричинився до того, що прийшлося розлучитися Старкові зі своєю Вовою мало не на півтора місяця. В новому районі він ніяк не міг знайти відповідної квартири, й тому дружина примушена була покищо жити на старому місці й чекати пропозиції виїхати на Донбас. Розлука з дружиною вплинула на Старка (в межах можливого для зразкової громадської людини), але розлука з сином вплинула на нього, так би мовити, подвійно. Іноді, сидячи в автомобілі, що ним він поспі-

шав на якусь невдалу шахту, товариш Старк раптом замислювався, і перед його очима повставав такий милий йому образ його дитини. Образ цей так ласкав йому очі, що він їх навіть примружував від щастя. І тоді він щось шепотів і, потираючи руки, зямріяно дивився на поля й дороги, що пролітали повз нього.

Тоді товариша Старка не можна було пізнати: це вже був не заклопотаний суворий організатор, — це був звичайнісінький собі схвильований молодий батько. Коли б у цей момент його побачив хтось із обивателів, скажім, що правду кажучи, трохи побоювались його (Старк не дарував нікому жадної розхлябаности), він би страшенно здивувався й уже не думав би про нього, як про машинізовану людину. Проте секретар добре знав, що всьому єсть своє місце і свій час, і тому згадував він Вову хібащо в дорозі, чи то лягаючи спати.

II

Спати по суті багато не приходилось: роботи було сила, і він ледве встигав її виконувати. В районному центрі він сидів дуже мало, його можна було туг бачити лише пізно вночі (вдень він був, коли відбувалися засідання бюро), але зате на шахтах ви зустріли б його завжди. Він там докопувався до кожної дрібниці й за короткий час його знали навіть рядові рудокопи. Він лазив по найнебезпечніших місцях, і за місяць не було такого гезенку в районі, який би не пропустив у шахтне поле його здорове, молоде тіло. Він уже сальтоморталив по кріпях так, як може сальтоморталити хібащо заправський шахтар.

Коли його спускали на 500 — 600 метрів „з вітерцем“, він тільки посміхався з наївності місцевого керівництва: мовляв, злякати Старка нікому не вдасться! Про нього вже так говорили шахтарі:

— Це не білоручка! Цього не злякаєш!

Товариш Старк уже добре володів навіть відбійним молотком і коли брав його до рук, то він йому безповоротно не вгрузав у пласт, як він вгрузає всім новакам.

— Ог щаслива людина! — говорили всюди про нього. — За що не візьметься, - вже й майстер... Щасливий секретар!

Пощастило, нарешті, товаришеві Старкові найти відповідну квартиру. Квартира спершу мала не зовсім відповідний вигляд: одна кімната з кухнею й невеличка кладова. Потім квартира змінила своє обличчя. Варити щось у кухні товариш Старк не збирався (він сім'ю вирішив пристроїти до їдальні для приїжджих), і тому з кухні він зробив другу кімнату. Щождо кладової, то з неї вийшла непогана вбиральня з душем: кожного ранку він обливав себе холодною водою.

Переробивши таким чином квартиру, він спершу виписав усе своє „барахло“ з бібліотекою (ця бібліотека побачила не один район), обставив кімнату там-сям зібраними меблями й вирішив, що вже час викликати дружину з дитиною. І вирішивши так, він негайно ж послав у степовий район телеграму. Дружина відповіла, що виїздить за два-три дні, а саме сьогодні нічним поїздом вона й мусила приїхати.

Передчуття зустрічі з Дусею й особливо з сином, дуже розхвилювало молодого секретаря. Тільки велика витриманість стримувала його сильне

бажання поділитися з кимсь із партійців своєю особистою радістю. Йому (скажемо по секрету) навіть хотілось вибігти на вулицю, стати серед дороги й, як хлопчисько, закричати на всю горлянку:

— Дивиться, який я щасливий! Знайте, що більш щасливого секретаря — і в громадському і в особистому житті — нема!

Вчора він ліг дуже пізно. Власно він ліг сьогодні: він ліг о 4-й годині ночі. Всю ніч його тривожили телефонні дзвінки: зі всіх шахт поступали відомості про добич і до того ж за його наказом завшахи чи то секретар шахтного осередку мусів його негайно ж інформувати про ту чи ту неполадку.

Підвівся він з ліжка о 8-й годині, так що спав всього 4. Проте такий короткий відпочинок на нього не впливав. Сильний душ холодної води, що його, як ми вже говорили, він приймав кожного ранку, робив його тіло пружким, еластичним і працездатним, а голову — свіжою й здійбною працювати так, як вона б відпочивала нормальних 8 годин.

Викликавши телефоном автомобіль, що ним він мусив їхати на одну із відсталих шахт, товариш Старк вийшов до воріт і став чекати свого шофера.

День був теж надзвичайно щасливий. Щасливе було сонце, щасливе було голубе небо, щаслива була вся просторінь, що попадала в коло зору щасливого секретаря. Люди, що проходили повз нього, усміхалися Старкові дуже приємною усмішкою (принаймні йому так здавалося), собаки дзвінко і весело заливалися в сусідньому дворі.

Навіть гігантський терикон, охоплений соняшною пожежею вранішніх промінів, виблискував якимось по-святковому. Пройшли повз нього якісь дві дівчини. Порівнявшись з ним і зиркнувши на нього, вони весело зареготали: треба припускати, що соняшний секретарів настрій відбився на його обличчі й був помітний навіть стороннім людям.

Отже сьогодні район посунувся вперед на цілих дев'ять відсотків. Але й сьогодні ж приїздить Дуся, а з нею й його незрівняний, такий милий і до солодкого болю симпатичний син. Сьогодні він знову буде тримаги на колінах свого карапета й ласкати руками його кучеряву голівку. А завтра його сміхунчик має вже бігати по його порожніх кімнатах, і квартира забушує: на підлозі появляться ляльки, молоточки, папір, на столі — дигячі рисунки, що їх утворить олівцем Вовина фантазія... Як він любить свого карапета! Йому здається іноді, що він може задавити його в своїх пристрасних обіймах...

Розлучений молодий батько вже уявляв свого сина дорослим і уявляв його (хай йому пробачать цю хвилину сантиментального піднесення) одним із проводирів партії, тієї всесвітнього значення партії, з якої він так захоплений і за яку він, до речі кажучи, не один, а тисячу разів може вмерти...

Тут йому раптом мегнула така думка: сам то він може вмерти, а от як з сином? Приніс би він у офіру свого сміхунчика, коли б цього вимагала партія?

В яку офіру?

Ну, скажім, у найсерйознішу, в найнесподіва-

нішу? І принісши в офіру сина — був би він і далі такий щасливий, як зараз?

Товариш Старк махнув рукою, наче й справді хтось з ним еперечався. Мовляв, навіщо робити такі припущення! Хіба од нього вимагають офіри? Словом, він не розв'язав цього питання, і хоч впіймав себе на тому, що не розв'язав, усе ж розв'язувати не схотів, ніби ця справа для нього була цілком ясна.

З-за рогу вискочила машина, і скоро секретар мчався по донецьких дорогах до відсталої шахти, що осіла за сорок кілометрів від районного центру.

III

Як приємно повертатися додому після важкої, але продуктивної праці, повертатися літнім степом на „форді“ й, виставивши руку у вікно під стривожене повітря (автомобіль мчався), думати про зустріч з дружиною й сином, яких ти не бачив мало не півтора місяця. Надзвичайно приємно!

Товариш Старк лазив сьогодні по шахтних полях годин із шість, але він не відчував втоми. Він навіть готовий з таким же напруженням працювати (і фізично й розумово) ще кілька годин.

Автомобіль, керований добрим шофером, не стримував ходи навіть по вулицях зустрілих шахтних виселків, і секретареві здавалося, що й машина сьогодні щаслива: так ловко й грайливо обминати пішохідів і вибоїни можуть лише ті, кому серце переповнено радістю.

— Товаришу Крайко! — звернувся Старк до шофера. — Ви маєте дітей?

— Аж двох! — не повертаючись, сказав шофер.
— Ви їх дуже любите?

Крайко, що не звик до таких розмов з секретарем, нарешті зиркнув на нього. Але побачивши надхненне обличчя Старкове, усміхнувся й промовив:

— А як же!

— Ну, звичайно, — сказав товариш Старк і подумав, що шофер теж щасливий, інакше б він так тепло не усміхався.

— Син і донька в мене, — інформував зворушений Крайко. — Синові вісім років і він уже вчиться. Доньці чотири.

— Моему синові теж чогири, — з ледве помітною погордою поінформував і товариш Старк, відчуваючи величезну потребу поділитися з кимсь своєю радістю.

— Хіба ви одружені? — здивувався шофер.

— А якже! Сьогодні дружина і син приїдять!

На цьому розмова увірвалася, але секретар був задоволений, бо дістав можливість сказати те, що йому вже давно хотілось сказати.

Машина доставила його на квартиру. Так-сяк перехопивши дещо з їжі (він сьогодні не обідав), товариш Старк оглянув хазяйновитим оком кімнати й, переконавшись, що все на місці й що все підготовлено до зустрічі, вийшов до райкому підписати деякі папірці і дати розпорядження.

Стояла тиха зоряна ніч. Десь безумствовала гармошка і десь співала невгамовна молодь. Співала так, як можуть співати тільки щасливі люди. Десь дзвінко вигавкував собака, але ця його брехня не мала в собі нічого злісного: собака, очевидно, гавкав тому, що був переповнений своєю

собачою радістю. Щасливий був навіть палац культури: ввесь взятий в огні, наче ілюмінований, він витанцьовував на своєму взгір'ї.

Отже, за кілька годин товариш Старк буде стискати в обіймах свого сина. За кілька годин його карапет буде дивитись на нього своїми голубими очима. Секретар візьме пухкі рученята сміхунчика й положе їх на свої схвильовані уста. Правда, він дуже радий і Дусі, він їй теж дуже радий, але... Ні, сина він любить багато більше!

Тут секретареві ні з того, ні з сього знову прийшла думка про офіру. Але й зараз, як і тоді, вранці, він махнув рукою й уперто відкинув цю неприємну думку, не розв'язавши її.

В райкомі його зустрів швайцар. На запитання товариша Старка, кого він може бачити, швайцар відповів, що в райкомі, крім його, нікого нема.

— Як так нема? — чомусь здивувався секретар: уже було досить пізно, значить райком і мусів бути порожнім, але щасливому секретареві хотілось мати багато людей і підсвідомо він не мислив себе насамоті.

І те, що він не найшов нікого в райкомі, і те, що райкомівські кімнати були темні (проходячи до свого кабінету, товариш Старк увесь час відчував за спиною глуху порожнечу), — все це раптом зіпсувало йому настрій і навіть вселило в нього якусь тривогу.

Увійшовши до своєї кімнати, товариш Старк засвітив електрику й сів до столу. На столі він найшов кілька пакетів і дві телеграми. Прочитавши першу телеграму, він положив її в шухлядку, і, засвистівши, промовив:

— От тобі й маєш!.. Ну, нічого! Гм!

Телеграма була від ЦК партії й такого змісту: „Негайно виїздить до Харкова. Дістаєте нове призначення“.

— От тобі й маєш, — підсвистував товариш Старк. — Ну, нічого!..

Але коли допіру щасливий секретар розтяв другу „блискавку“ й прочитав її, руки йому затремтіли й він раптом зблід.

Друга телеграма була од дружини й такого змісту: „Негайно виїзди, Вова при смерті: попав під автомобіль“.

... Степове містечко від Харкова за 600 кілометрів. Треба негайно їхати до Харкова й треба негайно поспішати до степового містечка. В Харкові важливі громадські справи, в містечкові умирає його єдиний, неповторний син.

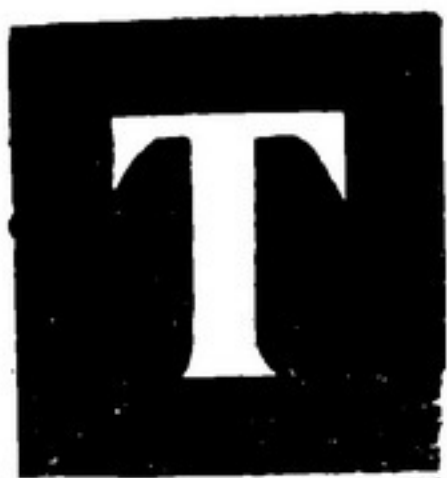
Блідий товариш Старк взяв ручку, забрав у перо атраменту й написав:

— Приїхати не можу. їду до Харкова, міцно поцілуй мого голубоокого сміхунчика.

Похитуючись, секретар покинув свій кабінет, мовчки обминув здивованого швайцара (швайцар подумав, що героїчний секретар підвипив) і вийшов на повітря. Він пішов у синю ніч і раптом звернув у провулок до поштамту.

**Див. моє вступне слово до „Щасливого секретаря“,
„Останній день“ написано тоді ж.**

ОСТАННІЙ ДЕНЬ

Таких, як Кравчук, на шахті було чимало. Такий був, скажім, вибійник Коробка, такий був до певної міри й коногон Остапенко. Всі вони, як то кажуть, працювали не за страх, а за совість, і тому, проходячи повз дошки досягнень, мало не кожний із них на мить затримувався й з тривогою дивився на криву добичі.

Відрізнявся Кравчук від багатьох інших шахтарів хібащо своєю ненавистю до зайвих балачок. Ненависть ця була і справді не абияка, і в цьому сенсі він себе ніде не зраджував: ні в гуртожиткові, ні у вибої, ні за їжею. Навіть на партзборах, зірвавшись у відповідному місці з стільця, він частенько припиняв на слові того чи іншого оратора, і радив йому не ломитися в одчинені двері. І коли йому пробачили цю виняткову ненависть, то тому, що був він одним із кращих вибійників, і тому що його нечасті й надив коротенькі пропозиції та репліки варті були великих промов.

Потрапив на шахту Кравчук 17 років, так що відсутність зморщок літньої людини зовсім не заважала йому мати восьмирічний виробничий стаж. Жив він у гуртожиткові: в ізольованих квартирах новеньких чепурних домиків, що посіли

місце старих підсліпуватих капіталістичних халуп, мешкали шахтарі сімйові, а Кравчук був неодружений. Життя Кравчукове було просте й звичайне: шість годин на роботі, дві-три на тому чи тому зібранні, решта годин ішла на навчання, на розваги й на сон. З розваг Кравчукові більш за все подобався футбол і його навіть вважали за зразкового голкіпера місцевої команди.

Гуртожиток стояв на краю шахтарського виселку. З вікна кімнати, що в ній мешкав Кравчук, видно було широкий донецький степ. Степ розпочинався від гуртожитку й кінчався за кілька кілометрів димарем сусідньої шахти: ясного голубого ранку цей димар рельєфно вирисовувався з синього марева задумливої далени. Степом гадючилась добре утрямбована дорога, і на цю дорогу виселкові дівчата й парубки, за браком іншого місця, виходили ввечері на гулянки. Ходив сюди й Кравчук, але ходив саме тоді, коли на ній було порожньо: його, досить таки вродливого хлопця, завжди чіпали дівчата, а він цього недолюбляв.

Про що думав Кравчук на цій дорозі? Думав про те, що він один із найкращих шахтарів, про те, що це йому дуже приємно і що в цьому, що приємно, нічого поганого нема. Думав про хвороби шахти і про те, як би цих хвороб позбутися. І, думаючи про це, він уявляв себе саме тим довгожданним лікарем, що його так бракує виселкові.

„По суті ж усе є“, міркував Кравчук, „є ентузіазм, є добрі побутові умови для шахтарів, є чимало знавців справи... Чого ж нема? Нема вміння організувати працю. Сьогодні невчасно ліс подали, завтра не так закріпили, як треба,

позавтра вагонетки стоять, бо щось з кліттю не ладно“.

Кравчук обурювався з цього невміння й тоді ж уявляв себе завшахти. О, він не так би організував працю! Він навіть певний, що й прогули роблять шахтарі з вини керівників: за доброго керівництва прогулів не може бути.

Думки його залітали дуже далеко. Він, нарешті, уявляв себе кавалером ордена Леніна і навіть читав уявного листа Сталіна до нього, що в ньому вождь партії, дякуючи йому за керівництво, ставив його в „Правді“ за зразок перед всією 150-мільйонною країною.

На цьому мрії кінчалися, й Кравчук, почувши потилицю, повертався до дійсності. І, повернувшись до дійсності, він з болем згадував, що й сьогодні видобуток вугілля не вищий за 70 відсотків.

Була в Кравчука ще одна неприємність: він був безнадійно закоханий. Саме це кохання й відштовхувало його від виселкових дівчат.

Працював на шахті техруком старий спец. У цього спеца була дружина. Звали її Олена Олександрівна. Була вона молода, вродлива: їй було років 22. Побачив її колись Кравчук і закохався. Якось так трапилося, що закохався він у неї з першого ж побачення. Олена Олександрівна, можливо, теж нічого не мала проти вибійника, можливо навіть, що зійдись вони ближче, вона б чи то начіпила ріжки своєму чоловікові, чи то просто розійшлася б з ним, щоб зійтись з Кравчуком, та біда ховалася в тому, що в справах кохання шахтар був дуже соромливою людиною. Вони не раз зустрічалися, не раз розмовляли

наодинці, не раз Кравчук посилав навздогін жінці пристрасні погляди, але далі цих поглядів справа не посувалася, і він ніяк не міг ризикнути й сказати те, що вже давно треба було б сказати. Саме й про Олену Олександрівну думав іноді Кравчук, блукаючи по порожній степовій дорозі.

Крім набійника Коробки, коногона Остапенка та Кравчука в кімнаті згаданого гуртожитку мешкав ще шахтар Шруб. Працював цей кремезний чолов'яга тільки один рік на шахті. Потрапив він сюди із якогось південного заводу з відповідним посвідченням, у якому зазначалося, що „робітник Шруб самообілізувався на вугільний фронт“. З першого ж дня він показав себе з поганої сторони. Задерикуватий, самовпевнений і надзвичайно нахабний, він до того ж був одним із ініціаторів п'янок з бійками. Коли до цього додати, що більш „зразкового“ прогульника, як цей пикатий „самообілізований фронтовик“ (так його величав Коробка), на шахті не було, то про Шруба нічого більше й сказати. Попереджень він мав безліч, і терпіли його тільки тому, що був він присланий з заводу й, судячи по літах, — старий робітник: Шрубові було за сорок. З вибійником Коробкою він завжди не ладив, з коногоном Остапенком сперечався не часто, іноді навіть брав його під свій вплив. Щождо Кравчука, то хоч цей, останній, проти його хуліганських вчинків протестував лише тоді, коли ці вчинки мали місце в кімнаті гуртожитку, все ж між ними йшла мовчазна запекла боротьба, й Шруб ненавидив молодого вибійника. „Самообілізований фронтовик“ знав, що Кравчук не раз і в професійній, і в партійній організації ставив

питання про нього і, звичайно, подарувати йому цього не міг.

II

Місяць тому розпочалося соцзмагання між двома шахтами: Кравчуковою й сусідньою. До фінішу залишалось небагато — всього два дні. Сусіди мали чимало шансів прийти з стопроцентним видобутком, але сусідам бракувало на 4, а 11 відсотків (за останню добу Кравчукова шахта виконала програму на 96), до того ж кінське поповнення, що його нещодавно дістали (покищо) кращі, красномовно свідчило про те, що програму буде виконано не на 100, а на 115 і можливо на 120 процентів. І все ж тривога не залишала свідомих шахтарів. І справді: там, гляди, підкузьмить обвал, тут, дивись, кліть підгуляє, все може трапитись!

„Коли ми до фінішу не прийдемо першими“, думав Кравчук, „тоді нам прийдеться не інакше як позичати очі в якогось сірка“.

Перемога противника в футбольному змаганні завжди неприємно впливала на нього. Після поразки він довгий час ніяк не міг очухатись. Перемога супротивника в соцзмаганні мусіла на нього вплинути ще гірше: це ж справа найбільшої честі.

Сьогодні, саме в передостанній день, Кравчук прокинувся в доброму настрої. Розплющивши очі, він зустрівся з очима Шруба: той сидів за столом і лузгав насіння. Коногона Остапенка не було, вибійник Коробка ще спав: Коробка й Кравчук були на нічній зміні.

— Так що, значить, сьогодні конференція, —

сказав Шруб і, пересмикнувши обличчя, накинув на свої маленькі мишачі очі руді коротенькі вії.

Кравчук мовчки підвівся з ліжка, натягнув штани й поліз до чемодана по мило й зубну щітку.

— Кажу, сьогодні конференція!.. Чи може не чув?

— Чого там не чув!.. А що таке?

Шруб висякався, поляпав себе долонею по волов'ячій шиї й, підкотивши очі під лоба, сказав:

— А таке значить, що будуть видавати премію... Ти, стало бути, так одержуєш? — додав він.

— А чому ж мені не одержати... Хіба не гідний її? — Кравчук повернувся до Шруба й знову зустрівся з бистрими, трохи зеленуватими очима співбесідника.

— Чом там не гідний! — сказав Шруб і природно посміхнувся. — Не нам же, прогульникам, давати премії — хай їх одержують достойні!.. у нас на заводі теж цього притримувались.

Кравчук повісив на шию рушника й, ідучи до вмивальника, кинув:

— І добре робили! Саме цього й треба притримуватись.

— Чом там погано? Конешно добре, — сказав Шруб. — Тільки от рахуба з достойними. Одні й справді достойні, а інші так, тільки задницю начальству лижуть.. за це їм і премія.

Кравчук зупинився: Шрубове нахабство його завжди нервувало, зараз воно його обурило. Ясно ж на що натякає „самообілізований фронтовик“: мовляв, і він, Кравчук, не по заслuzі дістає премію. Проте він нічого не сказав і тільки похитав головою.

Ця невеличка сутичка (коли цю розмову можна

так назвати) зіпсувала йому настрої лише на кілька хвилин і вже за сніданком голова йому працювала зовсім іншим напрямком.

Вчора він бачив Олену Олександрівну. Зустрівшись з ним біля контори, вона так тепло з ним поздоровкалась, що він і зараз не міг цього забути. Вона була в чорній спідниці й білій блузці і була така мила, як ніколи. Особливо вразили Кравчука її теплі очі: йому здалося, що тільки сьогодні вони так інтимно подивились на нього. Розмова, як і завжди, була коротенька, але розмова, можна сказати, незвичайна. Сьогодні Олена Олександрівна не питала, як далеко випередив його учасок інші участки шахти, не питала про добич, — вона раптом поцікавилась, коли ж, на решті, він одружиться.

„Навіщо це їй знати? Хіба їй не все їдно?“ і тут же Кравчук думав, що можливо їй і не все їдно. Але коли він хотів пояснити собі, чому вона цікавиться його особистим життям, нічого пояснити не міг, і лише зідхав тим красномовним зідханням, що ним зідхають усі закохані.

За обідом він мав розмову з сухим і низеньким Коробкою.

— Побалакай з Остапенком, — сказав Коробка. — Шруб і сьогодні, здається, улаштовує п'янку.

— Думаєш, що й коногона спокусить? — спитав Кравчук.

— Як тут не думати, коли вже вдвох ходять!

Вирішили поговорити з Остапенком, бо хоч він і обіцяв ніколи не зв'язуватись зі Шрубом, — слова свого міг не додержати: Остапенко був надзвичайно безвільною людиною.

Покінчивши з коногоном, товариші перекину-

лись думками про добич, про неполадки тощо, і натрапили на зовсім несподівану тему.

— Чув новину? — раптом сказав Коробка. — Техрука переводять у інший район.

— Якого це?.. Нашого? — спитав Кравчук і відчув, як йому зупинилося серце.

— Та нашого ж!

Кравчук навіть покинув їсти: так приголомшила його ця новина. „Чоловіка Олени Олександрівни переводять у інший район? Цебто Олена Олександрівна виїздить із виселку? Іншими словами, він днями мусить з нею розлучитися... навіки?“

— Хто тобі сказав? — ледве стримуючи своє хвилювання, спитав Кравчук.

— Чув я від завшаhti! — вибійник положив ложку біля тарілки, підсунув до себе карафку з водою й, витерши вуса, додав: — Хіба гадаєш, що багато загубимо? На мій погляд таких, як цей, чимало знайдеться.

Хоч Кравчук і давно вже кохав Олену Олександрівну, але про це кохання ніхто з виселку не знав і навіть не догадувався (могла догадатись хібащо техрукова дружина і то лише за допомогою жіночого чуття), і тому не дивно, що Коробка буквально нічого не помітив у схвилюваному голосі свого товариша.

— Безперечно багато знайдеться, — сказав Кравчук і, підвівшись з стільця, кинув коротко: — ну, бувай! Маю справи в осередкові.

З їдальні він вийшов у гнітючому настрої, але перерізаючи степову дорогу й зиркнувши на терикон сусідньої шахти, що маячив у синьому мареві далени, він раптом згадав учорашнє запитання Олени Олександрівни: саме в той момент,

коли він дивився на цей терикон, вона поцікавилась, коли ж він, нарешті, одружиться. Ця згадка його підбадьорила. Незрозуміле запитання набрало якоїсь незвичайної прозорости.

„Он воно що?“ думав Кравчук. „І до чого я недотепний і дурний! Хіба вона може любити цього старого лисого зануду“.

І він проклинав свою соромливість і дуже шкодував, що досі не відкрився їй. Проте, уявивши, кінець - кінцем, що вона його кохає, він вирішив: справу не загублено! Що можна зробити, щоб не розлучатися з Оленою Олександрівною — він не знав, але він уже знав, що вона можливо до нього теж не байдужа. Свідомість цього не лише підбадьорила його, але й дозволила йому навіть будувати уявні палаци майбутнього особистого щастя.

Ці думки не тільки заспокоїли його, але й поліпшили йому той гарний настрій, що з ним він прокинувся вранці. Одним словом, Кравчук вирішив за всяку ціну й якомога скоріше (коли можна, то навіть сьогодні) одверто поговорити з Оленою Олександрівною.

III

Конференція розпочалася о сьомій годині. Вона викликала тим більший інтерес до себе, що після неї мусіли роздавати премії, а роздача премій завершувалася демонстрацією нового фільму. У виселковий театр набилося чимало народу: були туг шахтарі, відкатчиці, дружини шахтарів тощо, і місцеве шахтне керівництво: завшахти, секретар осередку, голова шахткому й т. д. Конференцію одкрив голова шахткому й дав слово завшахти.

Поки завшаhti говорив про прориви на окремих участках і темпераментно закликав ці прориви ліквідувати, шахтарі мовчали. Але, коли він перейшов до соцзмагання й, з метою перевірити настрої, висловив думку, що з цього соцзмагання шахта може вийти переможеною, звідусіль посипались репліки:

— Брось, Стьопа, наливать!

Завшаhti, сам недавній шахтар, не тільки не ображався, а і поспішив скористатися з цієї самовпевненості. Він тут же запропонував скласти новий виклик на соцзмагання шахті третій: мовляв, одне соцзмагання кінчається, треба вступити в друге. Пропозицію було прийнято й розпочалися дебати по доповіді.

Кравчук був у перших рядах і уважно слухав шахтарів промовців. Те, що його так сильно хвилювало кілька годин тому, зараз лежало на серці тихим приємним лоскотом. Щождо думок, то всі вони належали соцзмаганню. Він знав, що незабаром почнеться останній вирішальний день, і значигь тут, на цьому зібранні, лише про нього можна думати та говорити.

— Бачив Остапенка? — шепотом спитав його Коробка, що поруч сидів з ним.

— Ні, — сказав Кравчук, — затримали в осередку, так я й не поговорив.

— Шкода! — зідхнув вибійник і махнув рукою: — вже п'є горілку з Шрубом.

Ця новина не могла не обурити Кравчука: ну, куди це годиться! Іде останній день, треба напружити всі сили, а Шруб не тільки сам не виходить на роботу, а ще й інших на прогули спокушає. Він навіть вирішив був у своєму виступі

(він мусів за кілька хвилин виступати) знову поставити питання про Шруба, але згадка про сьогоднішню розмову з „самообілізованим фронтовиком“ стримала його від цього кроку й він про Шруба так нічого й не сказав: мовляв, сьогодні ж будуть роздавати премії і, значить, такий виступ дехто може оцінити, як бажання вислужитися перед начальством.

Вищою премією було демісезонне пальто. Цю вищу премію дістав не тільки Кравчук, але й Коробка. Коли вони йшли з новенькими пальтами на плечі в супроводі бадьорого маршу, що його грала місцева духовна оркестра, на них дивилися сотні дві очей: дехто з задрістю, дехто з цікавістю, дехто ще якимось. Проходячи повз останні стільці, Кравчук почув неприємний голос Шруба:

— Пальтишко підходяще! Що значить буги ударником!.. Гм!..

Кравчук подивився в той бік, відкіля зірвався вигук і знову зустрівся з очима „самообілізованого“: в п'яних віях останнього він побачив стільки ненависти, що навіть не витримав цього погляду й одвернувся.

— На конференцію притіліпався, — сказав Коробка, вибившись нарешті з натовпу й опинившись на вільному повітрі.

— Ти про Шруба?

— Та про кого ж, як не про нього! — Коробка подивився кудись у бік і додав: — не розумію, чого ми з ним так панькаємось. Як на мене, так я б його й близько не підпустив до шахти... Заводський! Подумаєш, чим пишається! Наче на шахті легше робити, як на заводі!

Кравчук хотів був щось сказати на ці слова Коробчині, але в цей момент побачив самотню фігуру, що маячила крізь темряву літньої синьої ночі й одразу ж впізнав у ній Олену Олександрівну.

— От що, браток!—поспішно сказав він, звертаючись до Коробки.—Чи не потрудишся ти для мене?.. Візьми, голубе, і моє пальто.

— А ти куди?

— Та я тут маю одну справу,—і Кравчук передав свою премію товаришеві.—Покищо заховай його, будь ласка, а своїм, а то знаєш літунів: як пронюхають, так тільки й бачили!

Коробка не звернув уваги на самотню фігуру в темряві й тому, не розпитуючи й не цікавлячись справами товариша, помандрував до гуртожитку.

Щождо Кравчука, то він упевненим кроком рушив до Олени Олександрівни. Думки й припущення, що він жив ними кілька годин тому, знову заметушились йому в голові.

„Сьогодні буду хоробрим“, подумав він. „Обов'язково буду хоробрим. Скажу їй усе. Признаюсь і нічого не програю: коли й вона мене кохає — моя відвертість може стати початком нашого нового життя, не кохає — хай хоч від'їжджаючи знає, що я її кохаю“.

Кравчук не помилився: підійшовши до самотньої постаті, він упізнав у ній Олену Олександрівну.

— Доброго вечора!—сказав Кравчук, знімаючи кашкета.

— Драстуйте!—відповіла Олена Олександрівна

й раптом подала йому руку: до цього часу, як і він, вона ніколи руки не подавала.

Кравчук стиснув жіночу долоню й відчув, як йому ще швидше забилося серце: він у перший раз приторкнувся до цього любого йому тіла.

— Куди це ви йдете? — спитав він. — Чи не в кіношку?

— Ні, в кіношку я не збираюсь, — сказала Олена Олександрівна й, усміхнувшись, блиснула своїми білими зубами.

— А я думав у кіношку! — він остаточно розгубився, хоч і обіцяв собі бути хоробрим. Несміливість, що завжди його тримала на певному віддаленні від дружини техрука, знову брала його в свої неприємні обійми.

„Що я їй буду говорити далі“? — думав він і уже почував, що далі він їй нічого не скаже і, як і завжди, раптом відійде від неї незадоволений і розгніваний на свою несміливість. Навіть згадка про те, що вона днями може навіки покинути виселок, навіть ця згадка не підбадьорила його. І, очевидно, Кравчук так би й пішов ні з чим від Олени Олександрівни, коли б жінка на цей раз не виявила несподіваної відваги: на цей раз їй, мабуть, нічого було губити.

— Нікуди я не збираюсь, — помовчавши, сказала Олена Олександрівна, і тут же, беручи різким рухом його під руку, додала: — ходімте далі... Ну, хоч би на ту степову дорогу, що по ній ви шпацируете.

„Тепер я їй усе розкажу“, — подумав Кравчук. „Все. Рішуче все. Нічого не сховаю... І справді, що це таке, доки я буду боягузом? Треба себе негайно прибрати до рук... Боже мій, як йому

приємно з нею іти, як йому до солодкого болю радісно відчувати її плече, що ним вона притиснулась до нього“.

І все таки він увесь час озирався по сторонах і уважно оглядав кожного, хто проходив повз них, боючись (саме боячись!) зустріти знайомого.

— Чого ви так нервуєтесь? — спитала Олена Олександрівна, коли вони залишили за собою останню будівлю й вийшли в степ. — Чи може боїтесь, щоб нас не зустрів мій чоловік?.. Не турбуйтеся: його зараз у виселкові нема.

— А де ж він? — мимоволі вирвалось Кравчукові.

Жінка засміялась.

— Їйбсгу, не думала що ви такий чудний! — сказала вона. — Я думала, що я тільки така дівачка, а виходить, що ви комічніший за мене. Шкода, що я цього не знала раніш.

Потім вона стала йому розповідати, якими вона собі уявляла шахтарів, коли їхала зі своїм чоловіком у цей виселок. На її тодішній погляд усі вони мусіли буги страшенними п'яницями, жахливими крикунами і мало не звірюками (так вона, принаймні, чула про них від тих, хто знав їх за часів імперії). Отже нічого нема неприродного в тому, що вона, побачивши нового шахтаря, що вміє не гірше за інших мислити, що від нього ніколи не почуєш брудної лайки, що знявши прозодяг, надягає навіть краватку й лакерки, — словом, побачивши сучасного культурного шахтаря, будівника соціалізму, вона розгубилась. Саме тому вона й була з ним досі такою соромливою... Але чого він так по-дитячому поводився з нею? Кравчук не відповідає?

— Ну, й не треба!

Над степами й шахтами йшла літня донецька ніч. Ступала м'яко, ледве чутно по травах, ставках і по далеких хлібах, що колосилися біля оточених відважними териконами сіл. В ніч влітали легенькі вітерці й ніжними зідханнями ласкали обличчя подорожників. В кількох місцях булькали огні сусідніх шахт, і все це вивершувало синє зоряне небо.

— А все таки куди ж подівся ваш чоловік? — знову запитав Кравчук, прокидаючись від задуми.

— Він поїхав у той район, куди його призначено. Він тільки за три дні буде тут.

— Значить ви зовсім виїздите з нашого виселку, — з сумом сказав шахтар і зідхнув.

Олена Олександрівна уважно подивилася Кравчукові в очі й промовила:

— Хіба вам і справді неприємно, що я виїзду?

— Дуже неприємно! — вирвалось шахтареві.

— Ну, як неприємно, то тоді... — Олена Олександрівна зупинилася. — Знаєте, що, товаришу Кравчук, я бачу, що вам бракує доброї обстановки для нашої цілковитої одвертості й тому я вас запрошую до себе. Ви на якій зміні працюєте?

— На нічній, — відповів шахтар і відчув, як йому надзвичайно солодко стиснуло серце.

— Шкода... А втім, ви до мене зайдете завтра вранці. Добре? Як тільки вилізете з шахти — добре?

І тут же Олена Олександрівна заметушилась: мовляв, йому ж за годину йти до загодовні, а вона його затримує. Словом, до побачення. До скорого побачення... у неї! Він може вранці

сміливо заходити, бо чоловік повернеться (вона ще раз повторює) тільки за три дні... А втім, це не має ніякого значення, бо вона вже щось вирішила. Він розуміє її — вона щось вирішила! І ніщо вже тепер її не стримає. Словом, завтра вирішальний день.

— У вас теж завтра вирішальний день? — спитала Олена Олександрівна, потискуючи руку шахтареві.

— Так. Завтра кінчається соцзмагання з сусідньою шахтою. Завтра останній день.

— Не говоріть так, — з тремтінням у голосі сказала жінка. — День вирішальний, але не останній. Я хочу, щоб це був перший день. Добре? Хіба ж соцзмагання кінчається? Воно ж тільки но починається — правда?

— Олена Олександрівна ще раз стиснула руку шахтареві і, взявши з нього слово, що він обов'язково завтра зайде до неї, — раптово зникла в теплій темряві літньої зоряної ночі.

IV

„Господи, боже мій“, думав Кравчук, ідучи до загодовні, „який я безвихідний дурень! Жінка вже сама говорить мені, що кохає мене, а я стою біля неї й лупаю очима. Та невже не можна було хоч би цю біленьку ручку поцілувати? Фу, яка гидота! Не кавалер, справжнісінький тобі бельбас!“

Проте гнівався він на себе не довго, бо спогад про завтрашню зустріч так рожево виглядав, що він уже готовий був себе присоромити: мовляв, не треба бути таким прожерливим. Правда, він

проморгав декілька щасливих хвилин, але хіба його завтра не чекають більш прекрасні години?

„Та все таки чим же скінчиться ця зустріч?“ — думав він. „Що вона вирішила? Про що вона говорила?“

А втім, що б вона не вирішила, а йому турбуватись нічого, бо він певний, що всяке її рішення піде йому лише на користь...

До загодовні вийшло сьогодні чимало робітників і тому шахтний двір зі всіх сторін блимав вогниками „Вольфа“, — лямпочками, що їх тримали шахтарі в руках. На естета ця підготовка до походу в глибокі підземні поля й штреки справила б надзвичайне вражіння, він би, очевидно, порівняв цю вогняну метушню на темному дворіщі, скажімо, з, так званими, „страсними“ огнями, а шахтарів з якоюсь таємною і (обов'язково!) надзвичайно прекрасною ложею, але виселкові люди до всього цього звикли, і знали, що всі ці вогники, як і їхні носії, за якісь кілька хвилин зникнуть під землею й стануть там на важку відповідальну й зовсім прозаїчну працю і знали, що з цього „красиво“ захоплюватись не варт.

У загодовні Кравчук зустрівся з Коробкою.

— Хіба я не казав, — сказав Коробка. — Тепер будуть пиячити кілька день.

— Ти знову про Шруба з Остапенком?

— Та про кого ж, як не про них, — і Коробка сплюнув. — Оце так у останній день змагаються... сукини сини!

За п'ять хвилин кліть забрала товаришів і з „вітерцем“ спустила їх на 400 з гаком метрів.

„Ще за мить вони вже йшли по штрекові, прислухачись до дзвоників і даючи дорогу вагончикам з вугіллям, що випливали з вогкої темряви неясними силуетами, як і їхні возії: коні й коногони.

Коли Кравчук взяв до рук відбійного молотка й почав ним працювати в чорному закуткові штрека, від образу Олени Олександрівни знову нічого не зосталось, крім того ж таки ніжного стиску в серці. Цей стиск до свідомости, можна сказати, не доходив і був як той, тимчасово прибігий вогкістю, вогник, що йому тільки за якийсь час дозволять розгорітись і забушувати. У загодвні він зустрів завшаhti і узнав від нього, що передостанній день дав 104 проценти. Це його ще більше підбадьорило, бо коли передостанній вийшов переможцем, то останній, вирішальний, мусить його перевищити на кілька відсотків: йому відомо було, що сьогодні кліть забрала багато більше вибійників, ніж у цю зміну вона забрала вчора.

Відбійний молоток так легко врізався в пласт і такі великі глиби одривав вугілля, що Кравчукові здавалося, що не він працює, а хтось інший, що стоїть за ним і посилює його м'язи своїми міцними, як сталь, руками. Він працював без відпочинку й почував, що сьогодні його ніхто й ніщо не стомить. Деренчав відбійний молоток, шипіло повітря крізь шлангу, але він цього нічого не чув: він тільки бачив пласт, що посувався вглиб під натиском його напружених м'язів. Він сьогодні взявся побити рекорд, дати стільки, скільки дає, принаймні в звичайні дні, весь учасок. Він тільки тоді опам'ятався, коли його

взяли за руку й сказали, що вже час подавати й „на - гора“. Тільки тоді він глибоко зідхнув і озирнувся навкруги.

— Ну, й наготив! — сказав хтось позаду нього. — За тобою скоро цілий участок не вже-ється.

Він уже й сам бачив, що рекорд побито, тому йому й приємно стало на душі, наче дивився він не в вогку темряву переможеного пласта, а на золоте проміння ніжного весняного сонця.

— Ну, так хто ж з вибійників береться вступити зі мною в соцзмагання? — задерикувато кинув Кравчук.

Його виклик спершу не найшов відгуку: очевидно, ніхто не ризикував сперечатися з такою продуктивністю праці, якої досяг Кравчук. Але потім обізвалося кілька голосів:

— Коли хочеш, беремося обігнати тебе парою. Ти один, а нас двоє. Згода?

— Я беруся сам обігнати! — самовпевнено заявив широкоплечий вибійник, підходячи до Кравчука.

Кравчук подивився на широкоплечого й впізнавши в ньому відомого старого вибійника, подумав: „саме тебе я й чекав“.

— Згода! Давай руку! — сказав він і додав: — на місяць. А там подивимось.

— Я брався обігнати тебе за день, — поліз був рачки широкоплечий і тут же засоромився! — А втім, добре: хай буде на місяць!

Свідки розняли їм руки й скоро Кравчук був нагорі. І тільки тоді, коли він попав нагору й коли вже ранкове сонце умивало його чорне обличчя своїм теплим променем, — тільки тоді він

згадав про Олену Олександрівну й відчув, що зараз лише про неї він і може думати.

„І нічого тут поганого нема“, заспокоював він себе, виходячи з лазні. „Право думати зараз про неї я заслужив своєю вдарною винятковою роботою в цей вирішальний останній день“.

Кравчук ішов бадьорим кроком. Він зовсім не відчував втоми, наче залишав за собою не важку нічну роботу в шахті, а м'яке ліжко, що на ньому він проспав принаймні добрих сім годин. Ранок був ніжно - голубий і надзвичайно запашний: з якогось садка долітав запах липи. Цвірінькали й пурхали горобці й десь торохкотів важкий грузовик. Ніколи Кравчук не був так переповнений радістю життя, як у цей день. І тому, коли вчора він ще не наважувався малювати картини своєї зустрічі з Оленою Олександрівною, то сьогодні він остаточно розперезався: він уже цілував її ніжні м'які руки, він навіть уже обіймав її як свою дружину.

„Тепер я скажу тобі все й буду з тобою до кінця відвертий“, думав він: „тепер тобі прийдеться стримувати мене. Сьогодні вирішальний день і під землею й на землі... Останній день!“

Вона сказала, що не можна цей день називати останнім. Кравчук пригадав, як їй затремтів голос, коли вона заперечувала проти назви сьогоднішнього дня останнім, і несподівана тривога неприємного торкнула його серце.

„От тобі й маєш!“, подумав він. „Не мала баба клопоту, так нате вам вигадку. Вона просто не хоче зі мною розлучатися — тут уся розгадка й ховається. А потім вона й справді має рацію:

який же це останній день, коли він тільки вирішальний?"

Хоч Олена Олександрівна й пропонувала йому зайти до неї сьогодні прямо з шахти, але Кравчук вирішив спершу переодягтися і лише з гуртожитку піти до своєї коханої. Він, звичайно, дуже поспішав, йому кожна хвилина була дорога, але не можна було іти в цьому брудному вбранні.

В гуртожиткові нікого не було: Коробка ще не прийшов, а Шруб та Остапенко, очевидно, десь пиячили. Кравчук хутко переодягся в новий костюм і затягнувши краватку та змахнувши порох з черевиків, вийшов на ганок.

— А, ударничок! Драстуйте! Драстуйте, ударничок! — перерізав йому дорогу п'яний Шруб. — Багато нарубали?

Остапенко, що теж ледве тримався на ногах і стояв тут же, взяв Шруба за руку й пробубонів п'яним голосом:

— Не чіпайте його, дядьку! Ходімте до казарми!

— Зачім до казарми? — висмикнув руку Шруб. — А що як я хочу поговорити з товаришем Кравчуком?

— Чого тобі треба від мене? — спитав Кравчук і відступив на два кроки.

— А того мені треба, що ти мені жити не даєш! — Шруб блиснув своїми маленькими зеленими очима й Кравчук знову побачив у них звірячу ненависть.

— Ти сам собі жити не даєш своїми прогулами, — сказав він. — Як тобі не соромно, Шрубе, ти ж старий робітник! Невже в тобі ніколи не заговорить совість?

— Кажеш, ударничку, совість? — і Шруб схватив Кравчука за рукав.

— Та не чіпайте його, дядьку! Ходіте до казарми! — ще раз пробубонів Остапенко.

Але вже було пізно. Ненависть Шрубова, що він її с'як-так приховував, вийшла із штучних берегів, а п'яний чад відбив йому найменшу здібність мислити. Він раптом схопив у свої кам'яні обійми Кравчука й почав його валити. Назвати сили нерівними не можна було: Кравчук не поступався м'язами кремезному „самообілізованому фронтовикові“, і треба було чекати, що Шруб тут же дорого розплатиться за свій вчинок. Але в останній момент, коли Кравчук, захоплений у несподіваний притиск, випростовувався й збирався перейти в контратаку, нога йому оступилась і він, як підкошений, з шумом і важко повалився на підлогу, грюкнувши головою об цемент.

І тоді ж перед його очима ранковий промінь блиснув у чомусь гостро тривожному, а біля серця почув він неможливий біль. І тоді ж на мить промайнув йому перед очима вогкий штрек, промайнули ті гори вугілля, що він його сьогодні, у вирішальний, останній день так багато нарубав, постало, нарешті, обличчя Олени Олександрівни: спершу воно було нормальної величини, потім стало зменшуватись і раптом зовсім зникло. Потім він остаточно й навіки згубив свідомість. Пірнувши ножем Кравчука, Шруб кинувся в степ і біля вбитого шахтаря залишився сам коногон Остапенко. Він кліпав переляканими очима й то поглядав на Кравчука, то дивився на ласкаве сонце, що, повагом, ледве помітно посуваючись

по блакитному полю літнього вранішнього неба, байдуже обминало нерухоме тіло.

V

На другий день ховали ударника - шахтаря. За труною йшла й Олена Олександрівна: вона сухими очима дивилась кудись поперед себе. За добу вона так змарніла, що її не можна було й пізнати.

...На четвертий день вловили Шруба, а на п'ятий дістали з „його заводу“ такого термінового папірця:

„Цим доводимо до відома, що справжнє прізвище Шруба — Степанюк. На нашому заводі він працював всього з $\frac{1}{2}$ року. Степанюк - Шруб, як вияснилося, із розкуркулених куркулів і попав він на завод через недогляд адміністрації“.

В „Майбутніх шахтарях“ я протиставляю справжніх комсомольців липовому. На погляд критиків ХІППО „вся інтрига збудована на протиставленні сільського комсомольця містечковому“. Ну, що ж: „очевидно вони мали рацію, раз їм доручили писати – але дуже хочу виправити свою лінію, раз на неї напались рецензенти, бо їм же доручили писати рецензію“. Цей рефрен (нагаду) із того ж таки Майка Йогансена.

МАЙБУТНІ ШАХТАРІ

ерша сутичка виникла саме в той момент, коли Швидкий, кинувши неохайний погляд на обшиту листовим залізом Чапчикову скриньку, іронічно запитав:

— А це чий чамайдан?

— Це моя скринька, — сказав Чапчик, вигираючи піт з чола: він допіру ледве-ледве всунувся в вагон.

— Чи не молода тобі презентувала її? — Швидкий усміхнувся до Супруна й, вийнявши шкіряного портсигара, так би мовити, елегантно (двома пальцями) забрав з нього папіросу.

Наївний Чапчик безперечно не зрозумів іронічного запитання свого співбесідника й тому здивовано вирячив свої темні озера — напівдитячі очі.

— Яка це молода? — сказав він і облизав губи.

— Ну, як не молода, — кинув Швидкий, — то чого ж ти з нею церемонишся? Підсунь кудись хіба не бачиш, що вона посіла моє місце?

Чапчик нарешті зрозумів у чому річ: „ага, он у чому річ“, — подумав він і заходився біля своєї скрині. За мить скриня вже була під лавою, за хвилину на місці скрині сидів уже Швидкий, але спогад про цю розмову з новим товаришем

залишився по суті надовго. І надовго він залишився саме тому, що був, можна сказати, трохи неприємний.

Та й справді: що тут гарного? Чапчик розуміє, що він селяк, він розуміє, що йому бракує міської виправки й тих вишуканих рухів, якими так успішно володіє цей містечковий хлопець, Чапчик, нарешті, знає, що він дуже низенький, що він замість кепі носить картуза і не має того породистого носу, що його має Швидкий, нарешті він знає, що все це поруч з Швидким робить його трохи комічним. Але хіба справа в цьому? Хіба він не був зразковим комсомольцем у своїй Комарівці? Хіба його не вважали за першу людину на селі? Навіщо ж тоді таким неохайним тоном розмовляти з ним? Ну, він помилився, не туди поставивши скриню, але при чому тут глумлива „молода“? Нарешті Чапчик доміркувався, що й скриню його Швидкий нарочито назвав „чамайданом“.

Словом, розмова з новим товаришем не подобалася селякові. І згаду очі її, він відчував на серці деяку образу. Саме тоді й взяла його заздрість, що він не може так розв'язно поводитись з людьми, як Швидкий, і тоді ж виникло в нім бажання, так би мовити, якимось показати себе.

Бажання показати себе за дорогу цілком усвідомилось і, усвідомившись, почало розгорятись. Та й справді: Швидкий не тільки не змінив своєї поведінки, — він до безкраю розперезався й не менш остаточно довів, що для нього Чапчик не більш, як муха, з якою йому можна поводитись, як йому забажається. То він, розвалившись на лаві, примушував селяка сходити по воду, то

він, вдаючи з себе пана, пропонував Чапчикові одчинити або зачинити вікно. Нарешті він вийшов із всяких норм пристойности й, повернувшись задом до своєї жертви, сказав:

— А ну бо почеси мені спину... Та не там, нижче свербить!

Як видно хоч би з останньої фрази Швидкого, досі Чапчик виконував накази без всяких заперечень: не тільки тому, що він пасував перед цією винятковою розв'язністю, але й головним чином тому, що (як це вияснилося з розмови) Швидкий уже побував на шахтах і навіть (з його слів) один час був вибійником. Але тут Чапчик не витримав і, набравшись хоробрости, сказав:

— Я тобі не нянька — чухай сам!

Мовчазний широкоплечий Супрун, який до цього часу тільки спостерігав, раптом взявшись за живіт, зареготав басом.

— Так би й давно... — промовив він тим же басом. — Ач, який паничик найшовся!

Ця несподівана підмога підбадьорила селяка і підбадьорила тим більше, що Супрун хоч ще й не бачив шахти — все ж був містечковий комсомолец: до цього часу Чапчик думав, що всі містечкові комсомольці такі, як Швидкий, тепер він побачив, що він помилився, і побачив, що тепер не буде вже відчувати себе самотнім, яким він відчував себе до цього часу.

— І справді паничик, — задерикуватю кинув підбадьорений Чапчик. — Кажу, чухай сам!

Але Швидкого очевидно важко було збенгжити. Він повагом повернувся, подивився глумливим поглядом на селяка (мовляв, яка ж ти нікчемна муха!) й промовив чітко й іронічно:

— Теж майбутній шахтар! Товариш називається... Ти чому, до речі, не поїхав з першою партією мобілізованих? — додав він. — Мабуть ухилявся?

Додаток був такий же несподіваний, як і підмога з боку Супруна. Звичайно, Чапчик не поїхав з першою партією мобілізованих на вугільний фронт тому, що здавав свої справи новому голові КНС (він був у своєму селі головою КНС). Звичайно, таке ж запитання він міг би поставити й перед Швидким, бо до складу першої партії входило й кілька містечкових комсомольців. Але всі ці думки, на жаль, прийшли багато пізніше. В той же вирішальний момент він тільки розгубився й, розгубившись, мовчки сів на своє місце (він стояв), і сів приблизно таким маніром, як сідають школярі, що почувають себе винними.

Ця нова неприємність проте не справила вже такого гнітючого вражіння на Чапчика, яке справляли на нього неприємності попередні. Образа залишалася, залишалося й болюче бажання якось показати себе, але, найшовши з боку Супруна підтримку (правда химерну, бо Супрун знову мовчав), селяк покищо вичікував моменту, коли хтось чи щось хоч трохи зіб'є пиху самовпевненому Швидкому.

Момент цей нарешті прийшов. Прийшов тоді, коли вони вже були кілометрів за 500 від свого району й коли поїзд, врившись у донецький степ, мчав їх повз заводів і шахт незнайомого їм краю.

На одній із зупинок до комсомольців підсіла якась пристаркувата жінка. Швидкий зав'язав

з нею розмову. З розмови вияснилося, що вона живе в Донбасі з двадцяти років, цебто вже більше, як 26. Так би мовити, тутешня староживка. Це, очевидно, заімпонувало Швидкому й він, відрекомендувавшись колишнім шахтарем, почав перед нею вихвалитися знанням шахтарського життя й шахти. Чи й справді Швидкий мав такі великі знання — принаймні Чапчикові покищо це було не зовсім ясно, але пристаркувата жінка цим знанням повірила й проїнялася навіть до них деякою повагою.

— Тобі, хлопче, видніше, — втираючи хусткою носа, сказала вона на якесь гаряче твердження Швидкого. — Що я там знаю, живу я в Бахмуті, тепер Артемівське зветься, і за 26 років, сказати тобі по правді, і близько не була біля шахти. Бублички я продаю на базарі.

Почувши це, широкоплечий Супрун враз прокинувся від своєї мовчанки й зареготав тим же таки добродушним басом. Швидкий спалахнув (він у перший раз спалахнув), і, розгубившись, затикався. Тоді він зі злістю подивився на Супруна, зиркнув таким же чином і на Чапчика, зі справжньою ненавистю зміряв з голови до ніг пристаркувату жінку, що її він взяв за матір якогось шахтаря й яка, як виявилось, була звичайнісінькою собі спекулянткою, — і все це, так би мовити, проробивши, вийшов суворий і незадоволений з купе.

Цей випадок безперечно сподобався Чапчикові: мовляв, нарешті Швидкому хоч трохи збито пиху: ну, хіба б справді досвідчена людина попалася на такий гачок? Словом, Чапчик зідхнув з полегшенням.

— Ага, чортова кукла, — подумав він, — попався? Ото не задавайся на задрипані макарони. Подумаєш, який досвідчений шахтар!

В уяві селяк уже бутузив свого супротивника, так би мовити, на всі заставки. Бутузив так, як йому хотілось. І коли б він мав упевненість, що з-під цих його ударів Швидкий уже не виприне, — він би був цілком задоволений. Та лихо було в тому, що всі ці удари були покищо уявними. Це зовсім не значить, що він не здібний по-справжньому „показати“ себе перед містечковими комсомольцями — він ще покаже! Але перед якими... от? Перед подібними до самовпевненого й досвідченого Швидкого? Перед цими все таки важкувато!

З таким зневір'ям до своїх сил він їхав аж до районного вугільного центру. З таким зневір'ям він вирушив і до шахти: в районі їх довго не затримували — позаписували в якісь книжки, наділили відповідними папірцями й побажали всього найкращого.

II

З добрими дорогами ще не всюди гаразд. Але це був один із тих капітальних шляхів, що їх ми тепер чимало найдемо й на Донбасі й що вкупі з палацами культури, з радянськими житлобудами, з новими заводами та шахтами в корінний спосіб змінюють обличчя всієї нашої країни. Були й добрі коні, був непоганий і фастон. Правда, сидіти було не зовсім зручно, бо заважали Супрунів і Швидкого чамайдани (Чапчикова скриня стояла в ногах напівглухого візника), але цієї незручності селяк не помічав: думки працювали

Йому в зовсім іншому напрямку й зупинялися на більш серйозних справах.

Не помічали мабуть покищо цього й його товариші: і вони були зосереджені й їм було не до дрібниць. Довгий час їхали мовчки. Коли їхали поїздом, раз-у-раз перекидалися словами, а Супрун навіть насвистував якусь пісеньку, та вже в районному центрі все це вгомонилось. Можливо навіть, що й розв'язний Швидкий принаймні сяк-так відчував серйозність моменту: принаймні й йому слова покищо не навертались на язик. Очевидно всі думали про іспити і про те, що їм несуть найближчі загадкові дні.

А втім, коли сонце надзвичайно душного дня зупинилося в зеніті й немилосердно почало палити голову, Чапчик помітив не тільки незручність, — він помітив, що вони досі не зустріли жадного гайка, в якому можна було б відчутися деяку прохолоду й помітив, що весь ландшафт нового краю муляє йому очі: сиротливий степ був далекий і без кінця чужий.

— Ач, яка місцевість! — порушив мовчанку Супрунів бас. — У нас не така.

— Тут всюди гола місцевість! — авторитетно заявив Швидкий. — Сіра. Особливо вона впливає на селяків: не встиг приїхати — вже й тікає!

Швидкий, що аж досі ніяк не міг забути скандального випадку з пристаркуватою жінкою, мабуть мав сильне бажання на комусь помститись і, не находячи нікого крім Чапчика (Супруна він безперечно побоювався), вирішив шпигонити селяка. Шпилька попала в самісеньке серце й зробила найсправжнісінський біль. Річ у тому, що мініят орний Чапчик, який далі свого села не знав

дороги в світ і був надзвичайно вразливою людиною, покинувши вагон, і справді відчував себе трохи сиротою: ну що тут зробиш, коли йому така вдача! Звичайно, в'юнкому й легковажному Швидкому, який встиг уже побувати в багатьох городах і районах, усе це іграшки. Мабуть і спокійному урівноваженому Супрунові це іграшки. А от вразливого Чапчиківі — Чапчиківі це зовсім не іграшки! І тепер, не бачачи навколо себе жадного деревця, він згадував свій лісовий край, і йому було трохи сумно. Одним словом, у певному сенсі Швидкий не помилявся.

Але хто це йому сказав, що Чапчик думає тікати? Хіба Чапчик не з легкою й радісною душею від'їздив зі своєї Комарівки? Хіба він, скажимо, не обіцяв своїй матері - незаможниці за рік так ошахтаритись, що й її забрати до себе? Нарешті хіба це не він навіки вирішив залишитись чесним, добросовісним і витриманим комсомольцем? Швидкий, мабуть, помічає на його обличчі риси суму? Так тут нічого поганого нема (в тому, що риси суму) — це може трапитись зі всякою вразливою людиною. Подумаєш який твердокам'яний комсомолець!

Але, на жаль, іронія прозвучала кволенько і Чапчик замислився. Не в тому сенсі замислився, що він думав тікати додому, а тому, що Швидкий і справді мав рацію пишатися й, так би мовити, гнути кирпичу. Скажимо, на обличчі Швидкого непомітно ніякого суму, а це вже величезний плюс і не мала перемога. Це значить, що Швидкий буде почувати себе на шахті, як дома, а він Чапчик, ще довго там виступатиме в ролі новака, і на нього будуть дивитися з деяким презирством.

„Ні, на мене не будуть дивитись з презирством“, втішав себе Чапчик. „Я на шахті зроблюся героєм, і тоді Швидкий ніколи вже не наважиться так неохайно поводитись зі мною й посилати на мою адресу такі образливі натяки. Це нічого, що Швидкий має чималий досвід. Це навіть гарно. Але й я буду мати не менший досвід, а можливо й трохи більший. І потім я обов'язково забуду свій лісовий край і тоді на моєму обличчі не з'явиться жадної риски суму“.

Шахта, що до неї посувались мобілізовані комсомольці, була найдальшою шахтою в районі, і тому вони їхали вже з годину, а виселок досі не показувався. Не приходилося їм пересікати й сусідні шахти. Лише то тут, то там повставали димарі й терикони, і тоді хлопці вдивлялися в обрій. Ніщо по суті не тривожило й тиші донецького степу: стукіт коліс і раптовий цокіт підков, коли той чи інший кінь засікався, тільки підкреслювали гаряче безгоміння літнього дня.

— Отже завтра поліземо в шахту, — сказав Швидкий і раптом звернувся до Чапчика: — тобі не боязко?

— Чого ж мені боязко? — кинув Чапчик, який давно вже чекав, що в'їдливий Швидкий від натяків перейде до прямих колючих запитань. — Хіба там що — вовки ходять?

— Там, брат, штреки страшніші за вовків! — авторитетно поінформував „досвідчений“ комсомолец.

Супрун давно вже помічав, як погано впливають на селяка запитання й репліки Швидкого, і тому він, підшморгнувши носом, сказав:

— Слухаю я тебе, Швидкий, от уже не перший

день, а й досі не доберу, чого ти липнеш до хлопця.

— Ні до кого я не липну! — роздратовано кинув Швидкий: йому не подобалось, коли в його розмову з селяком втручався Супрун, до того ж помітивши нарешті чамайдани, він ніяк не міг з ними впоратись: то один, то другий налазив на нього. — Ні до кого я не липну, — ще раз підкреслив він. — Мені тільки здається, що даремно його послали сюди: не з його худобою й смекалкою лазити по штреках!

— Це ти про мене говориш? — спитав схвилований Чапчик і тут же подумав, що він зовсім даремно не почухав Швидкому спину.

— Та про тебе ж!.. А що таке? Хіба помиляюся?

Тут уже й Супрун не витримав. Положивши в кишеню ножа, за допомогою якого він допіру підполуднував, Супрун почухав потилицю й сказав:

— Коли це ти по тих штреках лазив? Що рік блукав десь поза районом, то вірно, а от, щоб по штреках, то хто й зна!

— Що значить „блукав“? — незадоволено промовив Швидкий. — Хіба то називається блукав, коли тебе в іншу округу перекинули?

— А до чого ж тут штреки?

— А до того, що працював значить на Донбасі!

— Та невже?.. Чи не так, як ота жінка, що в поїзді? — і Супрун зареготав своїм добродушним басом.

Бас цей цілком задовольнив Чапчика, він прозвучав йому справжньою музикою. Але, на жаль,

не надовго, бо Швидкий подивився на Супруна таким поглядом, що навіть Чапчикові неприємно стало. І тим більш неприємно стало, що Супрун на цей погляд нічого не відповів: склалося таке вражіння, що він його не витримав. Словом, Супрун уже мовчав, а селяк, знову відчувши себе самотнім і безпорадним, дивився на рівну спину напівглухого візника й облизував губи.

За деякий час на горизонті почали вирисовуватись будівлі і раптом повстав величезний димар. Вирвались з-за горба якісь підводи і хутко наближались до них. По лівій дорозі пробіг собака. Видно було, що вони, нарешті, наближаються до якогось виселку. Тоді вони, поцікавились, що це. Напівглухий візник сказав їм, що це й є та шахта, на яку йому доручено їх довести. Словом, за півгодини вони вже були на місці призначення.

III

Так он воно які шахти! Що ж тут страшного? Буквально нічого! Навіть навпаки: прекрасні новенькі домики (вишикувались в кілька вулиць), дуже не поганий і навіть багато кращий за містечковий театр, шахтний клуб, дівчата, хлопці, жінки, діти по вулицях як і всюди, одним словом, виселок, можна сказати „на ять“.

Дуже добре їх і зустріли. Дали місця в гуртожиткові (кожному по ліжку), дали до матраців і подушок, простирадла, ковдри — нічого не забули. Добре нагодували. Нагодували в тому ж таки гуртожиткові (через коридор і їдальню). Завшахти (це ж тут найбільший чоловік) — людина страшенно скромненька і, як виявилось, недавній

звичайнісінький собі шахтар. Потім Чапчик узнав, що тепер мало не всіма шахтами керують колишні рудокопи. Це Чапчикові дуже подобалось: чому не припустити, що й він за якісь роки стане такою великою людиною? Чапчик прекрасно знає, що радянська влада завжди відмітить добру роботу: одну відмітить орденом, другу — високою посадою.

Не подобалось тільки селякові, що Швидкий і тут встиг обернутись на героя. Швидкий уже крутився дзигію навколо завшахти й зо всіх боків виставляв себе. Він так енергійно виставляв себе, що за ним не тільки Чапчика, але й Супруна не видно було. Чапчик дивився своїми темними наївними озерами на симпатичного завшахти й йому було шкода, що такою людиною заволодів такий, хоч і досвідчений, але все ж таки негарний хлопець.

„Що не говори“, — подумав Чапчик про себе, — „а я все ж таки проги Швидкого нікчема!“

Але особливо почув він свою нікчемність, коли побачив, як бойко Швидкий розмовляє з завшахти.

— На вашій шахті, — спитав Швидкий, — всюди застосовано відбійні молотки?

— Майже всюди, — відповів завшахти. — Працюють зарубні машини.

— Ну, ясно, у вас же крутоспадні пласти, — сказав Швидкий. — Саме на таких пластах відбійному молоткові і належить перше місце. — Він трохи помовчав і додав: — у Німеччині та ж сама історія.

— В Рурському басейні?

— Та в Рурському ж, там ще в 27 році працю-

вало тільки до 400 зарубних машин, цебто зарубними видобували лише 2 з лишком відсотки всього видобутку.

І, перейшовши на тон знавця і надзвичайно авторитетної людини, Швидкий почав читати, можна сказати, лекцію про уложення верстов і геологічну будову двох подібних один до одного басейнів: Рурського й Донецького. Словом, він уже заімпував завшахти. Щождо Чапчика, то його Швидкий, мало не знищив своєю ерудицією.

„Ні, — подумав селяк, — Швидкий і справді багато дечого знає. Я про це, що він говорить, ніколи й нічого не чув“.

І Чапчик навіть пошкодував на мить, що він не зумів заволодіти симпатією бойкого містечкового хлопця. Але це тільки на мить. Почуття образи все ж таки не згасло й йому хотілося думати, що всі ці знання лише таким, як він, здаються великими, а на самім ділі вони мабуть маленькі, і Чапчик їх скоро здобуде. От як би тільки з шахтою все обійшлося добре, щоб обійшлося добре, коли вони полізуть у шахту! Коли Чапчик і в шахті оскандалиться, значить Швидкий і справді мав рацію глузувати з нього.

„Не дай, господи!“ подумав селяк і йому йокнуло під серцем.

Він сидів на своєму новому ліжкові й чекав Супруна, який вийшов до вбиральні (Швидкий уже чогось лазив по конторах). З Супруном він умовився походити по виселкові й ближче познайомитись з новою обстановкою. Нарешті увійшов і Супрун. Увійшов він у супроводі якогось молодого шахтаря.

— Знайомся! — сказав Супрун. — Це місцевий комсомолец товариш Груша. Вибійник.

Познайомились. Груша був балакучий і приємний хлопець, і тому з ним стало весело. („Добре в нашій республіці“, подумав Чапчик, „всюди найдеш своїх, комсомольців“). Груша почав розповідати про роботу на шахті й про те, як він два роки тому розпочинав тут працю.

— Спершу навіть страшнувало було, — говорив Груша, — але потім звик і нічого струшнуватого не бачу. Нещасні випадки бувають, але — де їх нема? Бувають вони й на заводах, бувають і на селі. Нещасний випадок може трапитись навіть там, де його зовсім не чекаєш.

— А чого ж відціля тікають? — спитав Чапчик: йому дуже сподобався Груша, й він з ним почував себе прекрасно.

— Літуні й дезертири всюди єсть, — промовив шахтар. — Цієї сволочі не бракує, але треба й це сказати: робота тут не легка та до того ж і під землею.

— Дуже важка? — продовжував допитувати Чапчик, що вирішив докопатися до найменших дрібниць, щоб почувати себе більш упевнено.

Груша запалив цигарку, пустив кільцями дим з рота й промовив:

— Звичайно не легка. Але за те ти працюєш не 7, а 6 годин, маєш добрий заробіток: єсть такі, що виганяють сотні карбованців у місяць. До того ж до тебе й величезна увага — і з боку партійної організації і з боку професійної. Та й адміністрація чимало вділяє уваги твоїм побутовим умовам.

„Он воно як: 6 годин, сотні карбованців“...

Чапчик уже почав був обурюватись на літунів, але тут його, перебив Супрун.

— Справа ясна! — сказав Супрун. — Яка б там робота не була — важка, чи ще важча, але на те ж ми й комсомольці! На те ж ми на фронті, щоб перемагати труднощі.

Ну, це само собою розуміється. Це й справді ясно, Чапчик це прекрасно обмислив. Він, наприклад, дуже-дуже хоче бути героєм труда. Отже, хай Груша розповідає далі: йому дуже цікаво все це слухати.

І Груша розповідав. Розповідав довго і саме цікаво. Він зупинився навіть на деяких деталях. Він розповів, наприклад, що робити, як раптом погасне лампочка в темному штрекові: досвідчений шахтар на такий випадок має, скажім, дві палиці: одну держить над головою, другу — у бік, так і виходить, інакше б він, скажім, стукався головою об стелю, бо не вгадаєш, де треба нахилитись. Радив не лякатись, коли трапиться комусь із них залишитись насамоті. Крізь кволе світло лампочки ти можеш побачити в вугільному поросі якусь жахливу пику, але це так ввижається тільки незвичкій людині. Не треба лякатись, коли раптом почувеш під молотком невеличкі вибухи: то вискакують із пластів газу, і старий шахтар з цих вибухів лише радіє, бо це значить, що піде легкий вугіль. Словом, багато цікавого розповів Груша, й Чапчик вислухав його з величезною увагою.

Увечері вони ходили до загодовні: він, Супрун і той же Груша (Швидкого знову не було). У загодовні розмовляли з шахтарями, що з ними їх знайомив Груша. Бачили багато химерного.

Все на них справляло сильне вражіння: і шахтарські каски, і чорні полотняні костюми, і напівфантастичні вогники в лямпочках. І тоді було радісно, було й тривожно: радісно було, що і вони за кілька днів стануть такими ж героями, як ці чорні люди, яких вони з такою цікавістю оглядають, тривожно було тому, що попереду ще залишалась незнайома, мало не таємнича шахта, про яку вони чули так багато чудесного і яка все таки трошки лякала.

Заснув Чапчик дуже пізно: мислі довго не давали спокою голові. Снівся йому дуже химерний сон. Снилось йому нібито йде він якимсь темним глухим коридором, а назустріч йому біжать ліхтарики. І ліхтарики нібито не ліхтарики, а якісь живі істоти. Чапчик намагається ухилитись і ніяк не може цього зробити: підбіжить ліхтарик, блисне йому в око — й зник!

„Що це таке?“ думав Чапчик. „Чого вони хочуть від мене“.

І тоді ж він раптом відчув, що його хтось ззаду схопив за плечі. Він здригнув і повернувся. І баче він перед собою якесь надзвичайно страшне обличчя. Обличчя з ненавистю дивиться на нього й скалить зуби. Охоплений жахом, Чапчик намагається пригадати, чие це обличчя. Він напружує всі свої розумові сили, але даремно: він все таки не здібний пригадати...

Та він не може й вирватись: таємнича істота міцно тримає його в своїх руках.

„Пропав“, подумав Чапчик, і тут же раптово згадав, чие це обличчя: так, це обличчя Швидкого! Охоплений ще більшим жахом, Чапчик скрикнув.

IV

— Чого ти кричиш? — почув селяк біля себе досить ласкавий голос і, так би мовити, з зовсім іншої опери. — Кошмар душив чи що?

Чапчик розплющив очі. Біля селякового ліжка стояв Швидкий і дивився на нього дуже доброзичливими очима. Він дивився такими очима, що Чапчикові навіть не вірилось, що це саме той в'їдливий комсомолец, який цілу дорогу не давав йому спокою. І в усякому разі реальний Швидкий нічого не мав спільного з тією потворою, котру він бачив уві сні. Тут же був і Супрун: він тримав у руках мило й, перекинувши через плече рушника, готувався йти до вмивальника. На двох койках спали шахтарі — вони мабуть допіру прийшли з роботи.

— Чого ж ти мовчиш? — сказав Швидкий. — Кошмар, питаю, душив чи що?

— Сон приснився страшний! — відповів Чапчик і звернувся до Супруна. — Хіба вже пізно?

— Ні, не дуже, — йдучи сказав Супрун. — Приходили від завшаhti: зараз поліземо. Одягайся!

Чапчикові знову йокнуло під серцем — і радісно, і тривожно. Та й справді: від першого іспиту залежить багато. Чапчик кинувся вдягатись.

— В тебе ніяких крапель нема від зубів? — звернувся до нього тим же ласкавим голосом Швидкий. — Страшенно зуб болить! — і взявся рукою за щоку.

— Де ж вони в мене візмуться? — сказав здивовано Чапчик і подивився на Швидкого.

Химерний сон і особливо Супрунова інформація, що вони зараз полізуть у шахту, — все це на

деякий час паралізувало його здібність спостерігати і він не бачив, що навкруги його робиться. Тепер Чапчик побачив, що у вікно зазирає вогняна куля ранкового сонця, і побачив, що Швидкий і справді зовсім перетворився. Це вже не був самовпевнений юнак, яким його досі знав селяк — це вже був дуже симпатичний хлопець, яким його Чапчик навіть не уявляв. Швидкий посміхався милою й надзвичайно симпатичною посмішкою.

„Що це з ним раптом трапилося?“ подумав Чапчик.

„А втім, хіба не все їдно? Лиш би він був завжди такий!“

Чапчикові навіть захотілося підійти до Швидкого, потиснути йому руку й попрохати пробачення... За що? Та хоч би за то, що він колись гнівався на нього! Хіба він мав право гніватись на такого по суті доброго товариша? Він просто не знав Швидкого!

— А хіба дуже болить зуб? — спитав він. — Може тоді ти не підеш з нами, залишишся?

— Зуб болить дуже, — сказав Швидкий. — Але чого ж я буду залишатись? Все їдно колись прийдеться йти, та й завшаhti може щось подумати.

— Що ти говориш! завшаhti? — мало не скрикнув селяк. — Будь певний, ми з ним поговоримо і він нам повірить.

— Не буде діла. З цим бюрократом важко говорити! — відказав Швидкий.

Завшаhti — бюрократ? Ця лагідна, гостинна й товариська людина? Чапчик нічого не розуміє. Може товариш говорить про когось іншого?..

Про нього? Коли про нього, то дивно! Чапчик усе таки думає, що товариш помиляється... Він також помиляється, як він помилявся в нім. Швидкий не погоджується? Шкода! Він дуже шкодує, що перетвореного Швидкого не можна переконати, що завшаhti такий же милий, як сьогодні і він, Швидкий!

Чапчик взяв рушника і все таки цілком задоволений пішов до вмивальника. Йому було дуже приємно, що на його серці нема вже ніякої образи і єсть тільки маленька й радісна тривога.

За якийсь час Чапчик, Супрун і Швидкий ішли з завшаhti до лазні. Там вони попереодягалися в нові полотняні костюми, в старенькі чоботи й тверді каски. Там вони дістали й лямпочки. Якось тривожно й радісно було відчувати себе в цих костюмах і почувати в руках химерний вогник.

— Ну, гайда до кліті, — сказав завшаhti, коли всі були готові, й рушив до дверей.

Вони пішли широким дворощем і скбро зупинилися біля кліті.

Цього моменту Чапчик, очевидно, ніколи не забуде. Шахту раз-у-раз затоплювало водою, й тому по стволу бігли прямо таки ручаї. Кліть (вона допіру забрала першу партію) була вогка й непривітлива. Непривітливо виглядала й людина, що керувала нею: робітник мабуть недолюбляв екскурсантів, а майбутніх шахтарів, вдягнених у чистенькі полотняні костюми, за когось іншого й прийняти не можна було. Біля кліті стояло ще декілька чоловік, вони теж збиралися під землю.

— Ми спершу спустимося метрів на 150, — сказав завшаhti.

„Як це буде, як на 150 метрів?“ подумав Чапчик. „Скільки, скажім, має метрів п'ятиповерховий будинок? Мабуть не більше, як метрів 40? Тоді що ж це виходить? Виходить, що ми зараз спустимось на таку глибину, яка рівняється мало не 4-м один на одного поставленим п'ятиповерховим будинкам?

І в третій раз Чапчикові йокнуло під серцем: справа в тому, що він раптом згадав той трагічний випадок з кліттю (вона зірвалася), який трапився на шахті „Марія“ й про котрий у свій час чимало писали в газетах. Він подивився на Супруна й Швидкого. Перший і зараз був такий же спокійний і урівноважений, яким його знав Чапчик у вагоні, але другий був блідий і тремтів, взявшись рукою за щоку.

„Бідолаха!“ зідхнув Чапчик. „Його зимниця трясє, а він у шахту збирається... От проклятий зуб!“

Проте важко було сказати, кому він більш співчуває: собі, чи Швидкому, бо 150 метрів все таки ніяк не виходили з голови. Як він себе не заспокоював, що він собі не говорив, а під серцем тепер йокало вже без перерви. І коли б не щаслива мисль про міські ліфти (а про ліфти йому вже чимало розповідали), він, можливо, сів би в кліть з поганим настроєм. Згадка ж про ліфти його дуже підбадьорила. І справді: по великих будинках, можливо не нижчих за 150 метрів (ну, хоч би в тій же Америці) люди їздять таким чином кожного дня, дехто навіть кожної години, а він, майбутній шахтар, дрейфить перед перспективою спуститись можливо в кращій машині, і дрейфить, як найсправжнісенський боягуз! Ні, це вже ні к чорту не годиться!

— Лізьте! — почув він голос завшахти, коли кліть знову подали „на'-гора“ й коли хтось відкинув залізні ґрати.

Майбутні шахтарі рушили через місток. За мить стукнули двері, вдарив ґонґ і кліть пішла. Ці кілька секунд, поки кліть з шумом і, аж дух забивало, мчалась кудись, Чапчик був, можна сказати, в надзвичайному трансі. Він міцно тримався за якусь залізну перекладину не менш міцно притиснувшись до холодної стіни і відчував, що летить кудись угору і що вода, яка зливою падала на нього відкілясь зверху, проривається йому за комір і робить йому на спині неприємний холод. Правда, він дещо й бачив, але те, що він бачив, було таке ж фантастичне, як його недавній сон: у темному вогкому кутку, крізь тускле світло кількох ліхтариків, вирисовувались химерні силуети зовсім нереальних ніг. Більше він нічого не пам'ятає. Він навіть не пам'ятає, коли й як він вийшов із кліті. В цьому він чесно признавався, коли його потім розпитували.

Вони вже були в квершлагіві, і тут Чапчик машинально подивився на своїх товаришів:

Супрун був такий же спокійний, як і раніш, але й Швидкий не змінився: тримаючись за щоку (хорий зуб!), він і тепер тремтів і мав поганий вигляд блідої людини. Проте Чапчик на цей раз не звернув на нього відповідної уваги, бо зайнятий був своєю особою.

„І як виявляє ься, нічого тут нема страшного!“ бадьоро вирішив Чапчик, ступаючи по штрекові. „Кліттю спускатись тільки без звички неприємно і навіть страшно, а як звикнеш — мабуть той же ліфт.“

Ну а щодо вибірок, то про них і говорити не приходитьсь: звичайний собі темний коридор і тільки“.

— Почекайте! — сказав завшаhti, раптово зупиняючись та повертаючись до хлопців: він ішов попереду. — Чуєте гул? То коногони женуть вугілля. Становіться до стіни.

І завшаhti, скликавши до себе всіх майбутніх шахтарів, поки наближались вагончики, пояснював новакам те, що їм було неясно й чим вони цікавились. Розпитували, правда, тільки Чапчик і Супрун: Швидкий нічим не цікавився й мовчав. Селюк пояснив це тією обставиною, що все це йому давно відоме.

Нарешті в глибині штреку блиснув ліхтарик і повні вугілля вагончики з грохотом і шумом проскочили повз них.

— Коли вам треба буде колись зупинити коногона, — сказав завшаhti, — ви мусите помахати ліхтарем і він зупиниться.

— А для чого його зупиняти? — спитав Чапчик.

— Ну, скажім, — відповів завшаhti, — ви попали в так звану „трубу“ — це таке місце в штрекові, де ви ніяк не можете розминутись з вагончиками і де вас вони обов'язково зачеплять, — тоді ви й сигналізуєте ліхтарем.

Ага, он воно що! Ну, тепер ясно! Отже, це треба обов'язково запам'ятати! Чапчик це обов'язково запам'ятає, бо все ж це відповідним чином зв'язано, з одного боку, з небезпекою, з другого — з щасливим виходом із вибірок. Треба прислухатись до кожного слова досвідченого шахтаря.

Вони знову рушили в темну глибіню, висвічу-

ючи собі дорогу „вольфом“. Зрідка назустріч їм ішли кудись шахтарі, але в напівтьмі вони нагадували скоріш тіні й як тіні зникали десь — без обличч, без рук і навіть без ніг. То тут, то там чути було глухі стуки й десь без перерви дзюрчала вода.

— Ну, тепер готуйтеся до останнього іспиту, — сказав завшаhti й зупинився біля якоїсь дірки. — Страшного нічого нема, але треба бути обережним. Зараз подамось на нижчий горизонт... Це от — гезенк. Далі — шахтне поле. Ми маємо, так звані, крутоспадні пласти. Приблизно на 80 градусів. Зараз спустимось по кріпях на 120 метрів вниз... Хто за мною?

І завшаhti за мить опинився в дірі, а ще за мить його вже й не видно було в штрекові.

V

Першим за завшаhti рушив Супрун.

— Обережніш, — почувся з-під землі голос шахтного командира. — Сюди став ногу!

Власне кажучи, Чапчик нічого не зрозумів з попередніх слів завшаhti. Для селяка ці „крутоспадні пласти“, ці 80 градусів тощо, були китайською грамотою. Він зрозумів тільки те, що треба триматись сміливіше і треба бути обережним. Не довго думаючи, він, щоб не бути останнім (а промчавшись кліттю, він почував себе до певної міри героєм), щоб не бути останнім, Чапчик, як тільки зник під землею й Супрун, зиркнув на Швидкого (Швидкий і зараз тремтів і вистукував зубами — це Чапчик добре помітив) і поліз і собі в діру.

Ставши ногою на кріп, він зиркнув униз й побачив там два вогники: нижчий і вищий --- Супрунів і завшахти.

— Давай сюди ноги! — почував він знизу Супрунів голос.

— А куди ж мені лізти? Я нічого не бачу, — сказав Чапчик.

— Шукай ногами кріп і становись на неї!

Селюк спустився ще нижче, потім ще нижче, обережно намагаючись ногами „ліс“ і як кішка чіпляючись за деревини.

— Тут починається перший уступ! — знову почув він знизу голос завшахти. — Отой, що я вам про нього розповідав.

Завшахти й справді щось розповідав у штрекові про уступи, але що саме — Чапчик рішуче не пам'ятає. І потім теорія, як видно, зовсім не збігається з практикою: на малюнкові свого нового вчителя він бачив зовсім невинні лінійки, а тут йому приходиться виступати в ролі мавпи і, у всякому разі, доброго акробата.

Чапчик подивився вниз: перший ліхтар заблуканим вогником виблискував уже в стороні, другий — під ним.

— Давай сюди ногу! — сказав Супрун. — Як не попадеш на кріп — становись мені на плече.

— Почекай, я трохи відпочину! — сказав Чапчик, враз запарившись.

— Ну, відпочинь! — і Супрунів вогник теж зник десь у стороні.

Коли Чапчик рушив далі й доліз до так званого уступа, він остаточно розчарувався в теорії: чіплятись приходилось уже не тільки руками й не тільки ногами, але й черевом. Треба було

податись у бік (вогники заблимали ліворуч), а вбік подаватись ще важче було. Важко дихаючи, Чапчик зупинився й подивився вниз. І — о жах! — при кволіму світлі ліхтаря, що ледве-ледве пробивалось крізь вугільний порох, він побачив темну безодню. Тільки тепер Чапчик усвідомив, що він у величезному (глибиною більш як на 100 метрів) колодязі і усвідомив, що він над проваллям і що він, виконуючи роль акробата, стоїть зараз на волосинку від загибелі. Варто зірватись з якоїсь кріпі і — пропав: кісток не позбирають!

І як раз у цей момент глухо загуло й з шумом і свистом та своєрідним стогоном десь почали одвалюватись глиби вугілля й летіти повз нього.

— Не хвилюйтесь, — почув він знизу бадьорий голос завшахти. — Цей не зачепе.

Та вже було пізно. Тепер бадьорий вигук, на жаль, не здібний був підбадьорити Чапчика. Темне провалля дивилось на нього страшною задимленою порожнечею й він відчув, як йому затремтіли руки, як впало й зупинилось серце, як попустились м'язи й як невідома досі йому байдужість почала сторожко, ніжно й обережно обнімати його. Ще один момент — і він летів би в безодню. Ще одна мить — і Чапчика б не було. Він потім ніяк не міг простежити, яким чином прокинулась йому думка й, прокинувшись, запрацювала спершу поволі, далі швидше й нарешті скаженими карколомними темпами.

„От так шахтарі!“ раптом сказав собі Чапчик: „як тобі не соромно, Чапчику! Люди на цих кріпях по 40 років працюють, а ти злякався однієї години. От так герой! Чи не ти, Чапчику, нещодавно збирався прославитись!? Як же ти

прославишся!? Люди йдуть на видиму смерть — і не бояться, а ти злякався поганенького колодзя. От так герой! Подивись на Супруна, він так спокійно лізе вниз, наче тут і народився. Бачиш чи не бачиш?.. А ти? Заєць ти, Чапчику, а не герой!.. А як зрадіє Швидкий! Як він тебе почне висміювати!

Тут селяк, скерований якоюсь йому невідомою силою, подивився вгору. Побачивши там вогник Швидкого, він відчув новий прилив енергії. Тоді, чіпляючись за кріпі, він сміливо рушив уперед. Страху — як не було. Навпаки: біля серця щось клокотало, билосся й рвалося з грудей. Було страшенне бажання жартувати і з кимсь голосно й весело розмовляти.

— Ну що, Супруне, як себе почуваш? — крикнув він униз. — Витримаєш іспита?

— Лиш би ти витримав! — донісся до нього спокійний Супрунів голос.

Чапчик хотів був щось сказати ще й Швидкому, але зваживши на те, що Швидкому болить зуб і що він досі не проявив жадного бажання з кимсь перекинутись словом, вирішив його не чіпати.

На третьому уступі Чапчикові зірвалась з петельки лямпочка й, з шумом полетівши вниз, десь зачепилась за кріп. Опинившись у цілковитій тьмі, Чапчик на мить захвилювався, але дальша секунда принесла йому цілковите заспокоєння: він вирішив чекати вказівок шахтного командира й покищо не рухатись далі.

— Зараз ми її дістанемо! — почув він голос завшахти. — Почекай трохи!

І не пройшло й хвилини, як лямпочка була вже

в руках селяка: завшахти дійсно лазить, мов мавпа. Цей випадок ще більше підбадьорив Чапчика і решту путі він покрит сміливими упевненими рухами свого, як тепер вияснилося, досить таки гнучкого тіла. Сплигнувши через якусь годину в штрек нижчого горизонту, селяк найшов у собі велику погорду й відчув, що він витримав першого серйозного іспита. Чапчик подумав, що тепер він уже навіки залишиться на шахті... І саме тому залишиться навіки, що вже в першумить, як тільки він спустився в штрек, його знову проти його волі потягло до небезпечної, але якоїсь надзвичайно солодкої кріпі шахтного поля. Бо й справді: там потрібний був героїзм, але це ж саме він і хоче бути героєм! Там вимагають сміливості, але хіба він уже не почуває себе хоробрим? Бажання працювати в нього надзвичайне. Вміння? Він баче, що він і з цією працею справиться. Чапчик був переповнений молододу бадьорою задерикуватою радістю. Серце його то завмирало, то прискорено билось. Він подивився на спокійного Супруна: Супрун так виглядав, наче він ніколи й не знав небезпеки. Тоді Чапчик зиркнув на завшахти й, наче викликаючи когось на змагання, промовив:

— Тепер поліземо в більш небезпечні місця?

— Тепер — завтра — поліземо сюди на роботу! — усміхнувся шахтний командир і додав: — з охотою полізеш?.. Більш небезпечних місць нема.

— Звичайно з охотою! — голосно вирвалось Чапчикові. — Я хочу бути вибійником. Як ви на це дивитесь?

— Добре. Зробимо. Все можна! — Завшахти

повернувся до дірки й сказав: — чого це так довго ваш товариш не вилазить?

Але не встиг завшаhti промовити це, як з шахтного поля показалися ноги.

— Ну, жвавіш, жвавіш! — кинув завшаhti до ніг.

— Куди жвавіш? — сплига очи, сказав незнайомий голос, і перед майбутніми шахтарями та шахтним командиром став якийсь незнайомий рудокоп.

VI

От тобі й маєш! Що за чортовщина? Не греба тобі й Гоголя! Мусів вилізти Швидкий, а вилізла зовсім стороння людина. Справжні тобі вечори поблизу Диканьки. Але Чапчик, поставивши світло на Супрунове обличчя бачить, що і той скинув брови догори й нічого не розуміє.

— За тобою ніхто не ліз? — спитав завшаhti, звернувшись до шахтаря. — Нікого не бачив?

— Нікого не бачив! — відповів шахтар.

Всі презирнулися. Справа ускладнялась, заплутувалась. Де ж подівся Швидкий? Невже з ним щось трапилось? Але коли б щось трапилось, — всі обов'язково почули б.

Знову презирнулися і, презирнувшись, поспішно пішли до кліті. І тільки на вищому горизонті принаймні Чапчик з полегшенням зідхнув: саме на вищому горизонті вони найшли нитку до розв'язки цієї таємничої і, можна сказати, загадкової історії. На вищому горизонті їх поінформували, що такого хлопця, як Швидкий, дійсно бачили. Але він, говорячи місцевим жаргоном, давно вже подався „на-гора“: прийшов у квер-

шлаг, назвав себе екскурсантом і, коли кліть рушила з шахти, рушив і він з нею.

— Ага! тепер я розумію, — сказав завшахти. — Справа ясна. Цілком.

— Що ж таке ви думаєте? — спитав Супрун.

— А те я думаю, — упевнено заявив завшахти — що ми його вже тут не побачимо. Я тепер розумію, чого він з півдня ходив за мною й натякав мені, що з нього непоганий бухгалтер. Він, голубок, сподівався тут працювати в канцелярії.

— Виходить, що він з нами по кріпях не лазив? — спитав здивований Чапчик: міркування завшахти про зазіхання Швидкого на канцелярію до нього ще не дійшли, він ще їх не міг сприйняти головою.

— Де ж би він лазив, — сказав завшахти, — коли він від гезенку пішов до кліті. Перелякався, сукин кот!

Туди к бісу! Швидкий перелякався? Той саме Швидкий, що він перед ним, можна сказати, тремтів цілу дорогу? Ні, Чапчик цьому не повірить. Тут трапилась якась помилка. Йому, мабуть, зуб дуже розболівся. Не може бути, щоб Швидкий перелякався. Правда, він мусів попередити когось, що вилазить із шахти, але це до даної справи не стосується, цебто не стосується припущення, що Швидкий здрейфив. Супрун киває головою й погоджується з завшахти? Ну, тоді і Супрун помиляється.

А втім, усі сумніви скоро було розв'язано, і розв'язали їх, так би мовити, непоборні факти. І саме тоді було розв'язано, коли Супрун і Чапчик повернулися до гуртожитку, певніш до своєї

кімнати в гуртожиткові, що в ній вони зупинилися з Швидким. Ліжко Швидкого й справді було порожнє, не було його й чамайдана.

— Невже втік? — сказав Чапчик, звертаючись до Супруна.

— А ти ж думав як — лікує зуба? — сказав Супрун. — Пиши, синок, некролога: мовляв, сповіщаємо радянську суспільність, що на такій-то шахті трагічно загинув комсомолець Швидкий і, мовляв, земля йому пухом.

Але вразливий Чапчик не мав охоти жартувати. Він уже забув усі ті болі і образи, якими так щедро наділяв його Швидкий у дорозі, і йому було тільки дуже неприємно, що досвідчений комсомолець так ганебно оскандалився. В нім навіть не прокинулось почуття погорди. Що з того, що він непогано показав себе перед містечковим товаришем? Що з того? Чи не краще було б, коли б і Швидкий працював на шахті? О, безперечно краще і не тільки для трудящих, але й для самого досвідченого Швидкого. Чапчик подивився в вікно й замислився.

Ні, він цього ніколи б у житті не зробив! Не зробить цього ніколи — він певний — і широкоплечий Супрун. З вугільного фронту вони не повернуться принаймні до цілковитої перемоги і на цій ділянці робітничого ентузіазму.

Тоді Чапчика знову потягло до небезпечної, але водночас і надзвичайно солодкої кліти шахтного поля. Чапчик тепер розумів старих шахтарів, тих старих шахтарів, що й дня не можуть прожити без темних, вогких полів підземної республіки.

За вікном стояв літній донецький вечір. Він

ніжно обгортав матовим серпанком сторожкі степи й, ставши в далечині суцільним синім згустком, ховався за неясними межами горизонту. Чапчик одійшов од вікна, подивився на порожнє ліжко Швидкого й пішов з кімнати.

VII

За тиждень, поцікавившись літературою зі своєї професії, Чапчик придбав у книгарні кілька дешевих книжок. Перечитавши їх, селяк раптом замислився.

„Ага“, подумав він, „он воно відкіля брав свої знання покійний Швидкий: з дешевої бібліотеки гірника брав він їх. От жук! А я гадав, що він спеціальний вуз пройшов!“

Перед Чапчиком лежали такі брошури: 1) Блажеєвіч. „Що треба знати гірникові-новакові“, 2) М. Нікішин. „Переможемо вугілля системою Карташова“, 3) Варшавський. „Застосування відбійних молотків“, 4) Еорожко. „Легкі зарубні машини“ і т. д.

З М І С Т

Передмова	5
Я (Романтика)	12
Із Варинної біографії	40
Наречений	80
Мати	92
Кіт у чоботях	110
Легенда	130
Життя	144
Солонський Яр	156
Пудель	170
Ревізор	198
На озера	236
Мисливські оповідання добродія Степчука	250
Щасливий секретар	290
Останній день	302
Майбутні шахтарі	328

96-14

AA

P.A.

N 8649/1

1300-90

1333M

597

1300

A

1300-90